

Британський консул і промисловець

ДЖОН ГРЕЕВЪЗЪ

Ігор Лиман

Вікторія Константинова

Євген Данченко

Бердянський державний педагогічний університет
Науково-дослідний інститут Історичної урбаністики
Громадська організація “Урбаністичні ініціативи”

*Серія “Історія іноземних консульств
на Півдні України”
Випуск 1*

*Ігор Лиман,
Вікторія Константинова,
Євген Данченко*

**Британський консул і промисловець
Джон Грієвз**

Бердянськ
2017

УДК 94:338.45"18"(477.7)

Л58

Рекомендовано до друку Вченою радою Бердянського державного педагогічного університету
(Протокол № 12 від 27 квітня 2017 р.)

Рецензенти:

Валентина Шандра – доктор історичних наук, професор (Інститут історії України НАН України, Київ)

Вадим Хмарський – доктор історичних наук, професор (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова)

Тамара Макаренко – кандидат історичних наук, доцент (Бердянський державний педагогічний університет)

Л58 **Британський консул і промисловець Джон Грієвз.** / Лиман Ігор, Константінова Вікторія, Данченко Євген. — Бердянськ: Видавець Ткачук О. В., 2017. — 200 с. Текст англ., укр. ISBN 978-617-7291-96-0

Книга присвячується дослідженню біографії одного з офіційних представників Великої Британії на Півдні України в імперський період, який заснував у Бердянську завод із виготовлення жниварок, що вважався найбільшим в Європі. На основі англо-, російсько-, німецько- та франкомовних джерел простежуються не тільки життєвий шлях і діяльність самого Джона Едварда Грієвза (1845-1923), але і його родовід, історія керованого ним заводу.

Складовою книги є тексти рапортів і повідомлень Джона Едварда Грієвза до Лондона.

УДК 94:338.45"18"(477.7)

ISBN 978-617-7291-96-0

© Лиман Ігор, 2017

© Константінова Вікторія, 2017

© Данченко Євген, 2017

© Видавець Ткачук О. В., 2017

**Berdyansk State Pedagogical University
Research Institute of Urban History
“Urban Initiatives”**

*Series “History of Foreign Consulates
in the South of Ukraine”
Issue 1*

**British Consul and Industrialist John
Edward Greaves**

*Igor Lyman
Victoria Konstantinova
Eugene Danchenko*

**Berdyansk
2017**

© *Igor Lyman, 2017*
© *Victoria Konstantinova, 2017*
© *Eugene Danchenko, 2017*

Lyman, Igor,
Konstantinova, Victoria
Danchenko, Eugene

British Consul and Industrialist John Edward Greaves /
Igor Lyman, Victoria Konstantinova, Eugene Danchenko, 2017

ISBN 978-617-7291-96-0

The book is a study of the biography of a British diplomatic representative in the Southern Ukraine in imperial period, who established the plant in Berdyansk, which was considered as the largest reaper manufactory in Europe.

The book could help to contribute to discussions of the problems of backwardness and modernization of the “periphery” of the Russian Empire; interurban knowledge exchange; actors of modernization changes; economic interests, political participation, national identity of the elites; economic structures and networks within and beyond the state borders; integration strategies of the large-scale manufacturers into the global markets; adaptation strategies of the economic elites during revolutions, political upheavals, military conflicts; biography research about business dynasties.

ЗМІСТ / CONTENTS

<i>Передмова</i>	7
<i>Джон Едвард Грієвз</i>	10
<i>John Edward Greaves</i>	69
Berdiansk // # 4027. <i>Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1907 on the Trade of the Consular District of Rostov-on-Don</i> (London: Harrison and Sons, 1908), pp. 11-12.	88
Berdiansk. Mr. Vice-Consul J. E. Greaves reports as follows // # 4295. <i>Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa</i> (London: Harrison and Sons, 1909), pp. 68-75.	88
Berdiansk. Mr. Vice-Consul J. E. Greaves reports as follows // # 4537. <i>Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1909 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa</i> (London: Harrison and Sons, 1910), pp. 47-52.	96
Berdiansk. Mr. Vice-Consul John Greaves reports as follows // # 4965. <i>Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1911 on the Trade and Agriculture of the Consular District of Odessa</i> (London: Harrison and Sons, 1912), pp. 37-43.	101
Berdiansk. Mr. Vice-Consul Greaves reports as follows // # 5114. <i>Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1912 on the Trade of the Consular District of Odessa</i> (London: Harrison and Sons, 1913), pp. 37-43.	108
Russian Agricultural Machinery Industry // <i>Department of Trade and Commerce, Canada. Weekly Bulletin</i> (Ottawa, August 31, 1914), # 553, pp. 1433-1435.	115
Agricultural Implements in Russia // <i>Weekly Bulletin, Published by the Department of Trade and Commerce</i> (Ottawa, June 25, 1917), # 700, pp. 480-481.	117
Future of British Trade // <i>The Scotsman</i> (June 24, 1919), p. 6.	118
ILLUSTRATIONS	122
LIST OF ILLUSTRATIONS	192

ПЕРЕДМОВА

Не можна сказати, що прізвище Джона Грієвза не відоме широкому бердянському загалу. В свідомості городян з цим британцем нерозривно пов'язується історія за радянських часів одного з найпотужніших у місті заводів, причому при згадці про нього чи не обов'язково зазначалося, що про завод Грієвза писав В.І. Ульянов (Ленін) у роботі “Развитие капитализма в России”. Загальним місцем історичної пам'яті про Грієвза у Бердянську було і досі залишається твердження про те, що він разом із всією родиною втік до Англії у 1917 р. У 2010 р. ім'ям Грієвза була навіть названа одна з вулиць Бердянська (щоправда, аж ніяк не одна з кращих, на так званих “Нахалівці” неподалік руїн заснованого британцем заводу). Вельми показово, що в Бердянському краєзнавчому музеї навіть у 2017 р. не змогли відповісти на запитання, де саме знаходиться ця вулиця.

Загалом, актуалізована інформація про Джона Грієвза довго обмежувалась лише фрагментарними даними про нього, що базувались головним чином на джерелах, які місцевим краєзнавцям вдалося відшукати в самому Бердянську.

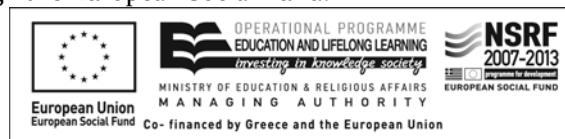
На розпорошені документи, які стосуються Джона Грієвза, ми натрапляли під час пошукової роботи в архівах і бібліотеках різних країн у ході написання книг з історії Бердянська 19 – початку 20 ст.¹

¹ *Бастрыга И., Лыман И.* Начала истории Бердянска. – Запорожье, б.и., 2002. – 132 с.; *Баханов К.А., Лыман И.И.* Бердянск в дневниках титулярного советника В.К. Крыжановского. Крыжановский В.К. Дневники. – Запорожье: Просвіта, 2002. – 218 с., ил.; Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. – К.: “Освіта України”, 2006. – 528 с.; “Юне місто”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1827-1860 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, А.М. Піменов. – Бердянськ – Ростов-на-Дону: РА “Тандем – У”, 2007. – 358 с.; “Кращий порт Азовського моря”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1861-1875 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. – Бердянськ – Таганрог: РА “Тандем – У”, 2007. – 402 с.; “Повітова столиця”. Літопис історії Бердянська очима кореспондентів “Одеського Вісника” (1876-1893 рр.) // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. – Бердянськ – Невинномиськ: РА “Тандем – У”, 2007. – 380 с.; Бердянська чоловіча гімназія (1901-1919 роки) / Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том II. – К.: “Освіта України”, 2007. – 631 с.; “Бердянський літописець” Василь Крижанівський // Упорядники: І.І. Лиман, В.М. Константінова. – Бердянськ – Київ – Едмонтон: РА “Тандем – У”, 2007. – 300 с.; *Чоп В.М., Лиман І.І.* “Вольный Бердянск”: місто в період анархістського соціального експерименту (1918-1921 роки). – Запоріжжя: РА “Тандем – У”, 2007. – 478 с.; Бердянський державний педагогічний університет. Історія. Сьогодення / Авт.: В.А. Зарва, В.М. Константінова, І.І. Лиман та ін. – Бердянськ: БДПУ, 2012. – 286 с. : іл.; *Лиман Ігор, Подколзіна Софія.* Поширення імперських практик взаємин держави і церкви: релігійне життя Бердянська першого десятиріччя його існування. – Бердянськ: ФО-П Ткачук О. В., 2015. – 118 с.

Згодом, завдяки міжнародному проекту “Чорне море і його портові міста, 1774-1914. Розвиток, конвергенція та зв’язки зі світовою економікою”², ми отримали в своє розпорядження рапорти з Бердянська офіційних представників кількох країн за середину 19 – початок 20 ст. І серед них – рапорти британських консулів. Як наслідок, була опублікована книга “Європейське спрямування Північного Приазов’я в імперську добу: британські консульські рапорти про італійське судноплавство”³ і низка статей про британських консулів у Бердянську⁴, включно зі статтею безпосередньо про Джона Едварда Грієвза⁵.

Нарешті, запрошення одного з нас до Ессена⁶ (Німеччина) для представлення доповіді “Connecting Ukraine, Great Britain and Germany: Family of British Vice-Consul John Greaves at the Forefront of Modernization at the Southern Ukraine” (“З’єднуючи Україну, Велику Британію та Німеччину: родина британського віце-консула

² The project “The Black Sea and its port-cities, 1774-1914. Development, convergence and linkages with the global economy” was co-financed by the European Union (European Social Fund – ESF) and Greek national funds through the Operational Program “Education and Lifelong Learning” of the National Strategic Reference Framework (NSRF) – Research Funding Program: THALES. Investing in knowledge society through the European Social Fund.

³ Victoria Konstantinova, Igor Lyman, Anastasiya Ignatova, European Vector of the Northern Azov in the Imperial Period: British Consular Reports about Italian Shipping. – Berdyansk: Tkachuk O.V., 2016. – 184 p.

⁴ Лыман И.И., Константинова В.М. На захисті інтересів Великої Британії у Північному Приазов’ї: консул Джеймс Ернест Наполеон Зораб // Історія торгівлі, податків та мита. – 2015. – № 2. – С. 139-156; Лыман И., Константинова В. Британський консул у Бердянську Вільям Георг Вагстаф // Scriptorium nostrum. – 2015. – № 3. – С. 72-90; Лыман И.И., Константинова В.Н. Вагстаф Вільям Георг (Wagstaff William George) // Енциклопедія Бердянська. – Мелітополь: ООО “Издательский дом Мелитопольской городской типографии”, 2015. – Т. 3: С-Я. – С. 791-792; Лыман И.И., Константинова В.Н. Зораб Джеймс Эрнест Наполеон (Zohrab (Zohrob, Zowrob) James Ernest Napoleon // Энциклопедия Бердянська. – Мелітополь: ООО “Издательский дом Мелитопольской городской типографии”, 2015. – Т. 3: С-Я. – С. 818-819; Лыман И.И., Константинова В.Н. Камбербэтч Роберт Уильям // Энциклопедия Бердянська. – Мелітополь: ООО “Издательский дом Мелитопольской городской типографии”, 2015. – Т. 3: С-Я. – С. 825-826; Лыман И.И., Константинова В.Н. Лоу (Лове, Лоуэ, Ло) Харви Роберт (Lowe Harvey Robert) // Энциклопедия Бердянська. – Мелітополь: ООО “Издательский дом Мелитопольской городской типографии”, 2015. – Т. 3: С-Я. – С. 853; Igor Lyman, Victoria Konstantinova, William George Wagstaff – British Consul, Responsible for Ekaterinoslav Province and Ports of the Sea of Azov // Історія і культура Придніпров’я: Невідомі та маловідомі сторінки. – 2016. – Вип. 12. – С. 57-62; Константинова В.М. Віце-консул Великої Британії у Бердянську Харві Роберт Лоу та його рапорти // Scriptorium nostrum. – 2016. – № 3 (6). – С. 76-91.

⁵ Igor Lyman, Victoria Konstantinova, British Vice-Consul in Berdyansk John Edward Greaves // Scriptorium nostrum. – 2016. – № 2 (5). – С. 86-108.

⁶ Kulturwissenschaftliches Institut Essen, Interdisziplinäres Netzwerk “Ukraine: Postsowjetische Gesellschaft im Wandel”.

Джона Грієвза в авангарді модернізації на Півдні України”) на конференції “Friends or Foes of Transformation? Economic Elites in Ukraine from Historical and Comparative Perspective” (“Друзі або недрузи трансформації? Економічні еліти в Україні в історичній і порівняльній перспективі”) підштовхнуло нас до публікації книги “Британський консул і промисловець Джон Грієвз”.

До підготовки видання ми залучили Євгена Данченка, який взявся досліджувати родоводи Грієвзів і Судерманів.

Такою є історія створення цієї книги. Ми щиро дякуємо всім, хто долучився до цього процесу, надихнувши його, надаючи консультації чи допомагаючи у пошуках: Тзеліні Харлафтис і Анні Сидоренко (Корфу, Греція), Вікторії Перес (Пуебла, Мексика), Віктору Петкау (Дортмунд, Німеччина), Олені Петренко (Бохум, Німеччина), Оксані Гус (Ессен, Німеччина), Олександрі Криштапович (Дюссельдорф, Німеччина), Олександрі Ган (Дрезден, Німеччина), Естер Гантнер і Хайді Хайн-Кірхер (Марбург, Німеччина), Дорн Коггінс (Дорі, Велика Британія), Юлії Маліцькій (Стокгольм, Швеція), Оліверу Хочаделу (Барселона, Іспанія), Хамді Оздішу (Дюздже, Туреччина), Лілі Білоусовій і Сергію Березіну (Одеса), Ларисі Левченко, Людмилі Вовчук і Олександрю Тригубу (Миколаїв), Валентині Шандрі (Київ), Наталії Венгер і Олександрю Харлану (Дніпро), Володимирю Кулікову (Харків), Євгену Денисову, Віктору Михайличенку, Ларисі Бучній, Віктору Добросердову, Тамарі Добросердовій і Юлії Мусенко (Бердянськ).

Книга багато б втратила без допомоги колег із Національного архіву (Велика Британія).

Вдячні за участь у підготовці тексту до публікації Яні Лагуті, за обробку частини ілюстрацій – Арсенію Голику.

Ігор Лиман, Вікторія Константинова

ДЖОН ЕДВАРД ГРІЄВЗ

Згідно з виданням “The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book” за 1908 р., Джон Грієвз (ілюстрація 1) перебував на консульській посаді у Бердянську з 15 липня 1880 р.⁷ Відповідне ж видання за 1917 р. повідомляє, що Грієвз з 1880 по 1907 рр. був про-консулом, а 10 грудня 1907 р. його призначено віце-консулом у Бердянську⁸.

За однією з класифікацій, до якої, між іншим, докладно звертався в одному з рапортів офіційний представник Великої Британії у Бердянську Джеймс Ернест Наполеон Зораб, консули, які знаходились у містах Російській імперії, поділялися на не торгуючих і торгуючих (“non-trading and trading”), причому і влада, і місцеве населення ставилось до представників цих двох категорій по-різному. За твердженням Зораба, не торгуючий консул, який французькою ще йменувався “Consul de carriere”, сприймався імперськими чиновниками як державний службовець і колега, до звернень якого слід ставитись із увагою. Цього не обов’язково було робити у взаєминах із торгуючим консулом (“Consul honoraire”), і державні чиновники зазвичай не любили мати справу з такими особами: останні сприймались як такі, що займали пост, який давав їм статус, що вони не заслужили, але з яким слід було рахуватись⁹.

За цією класифікацією Джон Грієвз, на відміну від перших за хронологією осіб, які представляли інтереси Великої Британії у приморському місті, належав саме до торгуючих (“trading”), або ж “Consuls honoraire”. Втім, він зміг заслужити щирю повагу з боку і державної бюрократії, і місцевого населення.

Бердянці називали британського представника на напів-місцевий манер – Джон Едуардович. За глибоко вкоріненою місцевою традицією, ми будемо подавати прізвище англійця як “Грієвз”, тоді як, скажімо, у менонітських джерелах і літературі воно частіше подається як “Гревз”.

Згідно з інформацією бази даних “Datenbank Grandma”, що навів Віктор Петкау з Дортмунду, батько Джона Грієвза Едвард Грієвз (ілюстрація 2) народився близько 1818 р. і мав, крім Джона, ще

⁷ Godfrey Edward Proctor Hartslet, *The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book*, 1908 (Harrison and Sons, 1908), p. 141.

⁸ *The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book*, 1917 (London: Harrison and Sons, 1917), p. 295.

⁹ *Accounts and Papers. Consular Establishments. Session 6 February – 10 August 1872, Volume LX* (London: Harrison and Sons, 1872), pp. 74-75.

двох синів – Георга Туртона Грієвза (згідно з “Datenbank Grandma”, народився близько 1853 р., згідно ж перепису населення Англії 1881 р. – близько 1849 р.) і Джозефа Джексона Грієвза. Джон Грієвз, згідно Віктору Петкау, народився близько 1855 р.¹⁰ Він, виходець із Шеффілду¹¹, за деякими даними, опинився на Півдні України, коли разом із іншим британським інженером, Гремом, був запрошений Йоганном Тіссеном із Катеринослава, який закупив обладнання і потребував спеціалістів для його встановлення¹².

Пошуки підтвердження або спростування інформації щодо року народження Джона Грієвза вивели нас на матеріали Національного архіву (Велика Британія), де зберігається паспорт, виданий 31 березня 1908 р. у Ростові-на-Дону британському підданому Джону Едварду Грієвзу (John Edward Greaves) – цивільному інженеру і британському віце-консулу в Бердянську (ілюстрація 3). Тут же зазначений вік власника паспорта на момент одержання цього документа – 62 роки¹³. Виходячи з цього, Джон Грієвз народився у 1845 або 1846 р.

¹⁰ Petkau Viktor. История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 14 [Електронний ресурс] // URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015).

При цьому ще у 1917 р. “Sheffield Independent” повідомляла, що Джон Едвард Грієвз був самим старшим братом Дж. Дж. Грієвза (“Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, *Sheffield Independent* (January 9, 1917), p. 2).

¹¹ Helmut T. Huebert, *Mennonites in the Cities of Imperial Russia. Vol. 1: Barvenkovo, Berdyansk, Melitopol, Millerovo, Orechov, Pologi, Sevastopol, Simferopol* (Winnipeg: Springfield Publishers, 2006), p. 172. У Шеффілді прізвище Грієвз було представлено вельми широко, про що свідчить, зокрема, і наявність чисельних відповідних некрологів, які були опубліковані у місцевій газеті “Sheffield Daily Telegraph” (згодом – “Sheffield Telegraph”) у 1856-1961 рр. (Peter Harvey, *Sheffield Libraries Archives and Information. Sheffield Local Studies Library. Sheffield Telegraph Obituaries 1850 – c. 1970. Surnames F – J*, pp. 31-32).

¹² Petkau Viktor. История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 14 [Електронний ресурс] // URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015). Щоправда, у цій роботі є нестиківка у хронології: згідно з використаною Віктором Петкау базою даних, Джон Грієвз народився близько 1855 р., і цей же автор пише, що запуск парового млину в Катеринославі, який здійснювався інженером Джоном Грієвзом, мав місце у березні 1863 р. Тобто “інженеру” тоді повинно було бути лише 8 років. Втім, Наталія Венгер, на чюю монографію “Меннонитское предпринимательство в условиях модернизации Юга России: между конгрегацией, кланом и российским обществом (1789-1920)” і посилається у даному випадку Віктор Петкау, не стверджує (ми спеціально зв’язались із пані Наталією для з’ясування цього питання і вдячні їй за консультацію), що інженер Грієвз, який був запрошений до Катеринослава у 1863 р., і власник заводу у Бердянську Джон Грієвз – одна та сама особа.

¹³ The National Archives, FO 655 (Foreign Office: Chief Clerk’s Department and Passport Office: Collection of Passports), FO 655/269 “Place of Issue: ROSTOV. Name: John Edward Greaves, with wife Jane”, p. 1. Цілком логічно, що Джон Грієвз одержав паспорт саме у Ростові-на-Дону, оскільки на той момент Бердянськ відносився до Ростовського-на-Дону консульського округу. Як можна дізнатись із запису і печатки на звороті цього паспорта, подружжя Грієвзів скористалось ним у червні того ж 1908 р. при виїзді за кордон Російської імперії через Волочиськ.

Цікаво, що за даними перепису 1871 р. Джон Грієвз вже не жив у батьківському будинку: за адресою Albert Road, 135 у Шеффілді тоді значились голова родини 48-річний Едвард Грієвз, його дружина, 49-річна Мері (Mary A. Greaves), 22-річний син Георг Т. і 19-річний син Джозеф Дж.

Впадає в очі, що дані цього перепису щодо віку батька Джона Едварда Грієвза не співпадають з даними у “Datenbank Grandma”. Виходить, що він народився у 1822 або ж 1823 р. У статті ж “Sheffield Daily Telegraph” від 5 квітня 1902 р. йшлося про 80-річний вік Едварда Грієвза, а отже роком його народження був 1822¹⁴.

Дізнавшись з перепису 1871 р. ім'я матері Джона Едварда Грієвза, ми змогли відшукати повідомлення про шлюб його батьків. При тому, що прізвище Грієвз було вельми поширеним у Шеффілді і чимало його носіїв мали ім'я Едвард, можна із впевненістю стверджувати, що саме про шлюб батьків Джона Едварда Грієвза повідомляла “Sheffield Independent” від 10 серпня 1844 р.: у четвер, тобто 8 серпня, у каплиці на Townhead street, Шеффілд, старійшиною міської ради Туртоном (Alderman Turton) були одружені містер Едвард Грієвз (Granville street) і міс Мері Енн Туртон (Mary Ann Turton) (Wellington street)¹⁵. Тож тепер нам відоме дівоче прізвище¹⁶ матері Джона Едварда Грієвза. Крім того, стає зрозумілим, чому один із рідних братів Джона був названий Георг Туртон. Дата ж шлюбу є додатковим аргументом на користь твердження, що первісток, тобто Джон Едвард, у цій сім'ї народився саме у 1845 р.

За даними шеффілдської публікації 1923 р., вже у 21-річному віці (тобто близько 1866 р.) Джон Едвард Грієвз поїхав на Південь України¹⁷. Це, між іншим, пояснює, чому його ім'я не увійшло до даних перепису 1871 р. по місту Шеффілд.

Про британського підданого Джона Грієвза у 1911 р. видання “Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга” повідомляло, що у 1876 р. він відкрив у

¹⁴ *Sheffield Daily Telegraph* (April 5, 1902), p. 11.

¹⁵ “Marriages”, *Sheffield Independent* (August 10, 1844), p. 5.

¹⁶ При цьому прізвище Turton, як і Greaves, у Шеффілді було вельми поширеним, і Mary Ann Turton у місті мала принаймні кількох повних тезок.

¹⁷ “Pioneer of Industries. Late Sheffield Resident's Experiences in Russia”, *Sheffield Independent* (January 20, 1923), p. 3.

Бердянську склад іноземного сільськогосподарського знаряддя, а також майстерню при складі¹⁸.

Зрозуміло, що Грієвз у цьому аж ніяк не був піонером для Бердянська і повіту: ще на початку 1860-х рр. саме на ниві продажу британських жниварок тут діяв шотландець Джордж Юм. Втім, тоді як Юм надовго у Бердянську не затримався, та й не розгортав тут виробництва, Грієвз, який спочатку був представником британської фірми “Clayton & Shuttleworth”, пішов значно далі. З цього приводу згадуване видання 1911 р. зазначало, що саме починаючи з 1876 р. завдяки як енергійності самого Джона Грієвза, так і “в высшей степени выгодному моменту в истории сельско-хозяйственного машиностроения в России” у Бердянську почало розвиватися виробництво, яке тепер справедливо можна було характеризувати як перше на всій території Таврійської губернії. На російському імперському ринку постійно зростав попит на сільськогосподарські машини, що закономірно зумовило появу і пропозицій: стали робитись спроби налагодити виробництво таких машин вже на місці, причому, в ідеалі, – з місцевої сировини, не закупаючи все за кордоном. При цьому навіть видання “Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга” було змушене констатувати, що ментальною перешкодою для реалізації таких спроб було поширене переконання, що все російське є гіршим за іноземне. Аби подолати такий погляд (якого дотримувались у тому числі і сільськогосподарські виробники), було потрібно докласти чимало енергії і таланту. Згадуване видання, зізнаючись, що відповідне скептичне ставлення до вітчизняного машинобудування зберігалось і дотепер, все ж писало, що не треба бути пророком, аби передбачити, що вже у недалекому майбутньому закордонна продукція буде повністю витіснена з російських ринків¹⁹. Як це не парадоксально, але примхлива історична доля склалася так, що оптимістичне “віщування” провінційного видання 1911 р. майже збулося, хоча й у спосіб, який бердянським підприємцям міг хіба що наснитися у кошмарах: вже доволі скоро до влади прийшли більшовики, які згодом взяли чіткий курс на відгородження країни від решти світу і, відповідно, від іноземної продукції (хоча, попри всі намагання, повністю цього зробити таки не вдалося).

¹⁸ Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. – Симферополь: типо-лит. Звенигородскаго П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 29.

¹⁹ Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. – Симферополь: типо-лит. Звенигородскаго П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 29.

Поки ж недовіру місцевих сільськогосподарських виробників до вітчизняної техніки долав у Бердянську Джон Грієвз, якого, щоправда, при всьому бажанні важко було зарахувати до “росіян”. Британський підданий, не обмежуючись лише продажем іноземних машин, у 1883 р. відкрив невеличкий завод на Воронцовській вулиці²⁰. Вже у 1886 р. саме Джон Грієвз був першим у переліку головних купців (не імпортерів чи експортерів) Бердянська, поданому британським консулом Вільямом Георгом Вагстафом у щорічному рапорті про стан торгівлі у портах Азовського моря²¹. Причому напроти прізвища Грієвза стояло уточнення щодо сфери діяльності – “сільськогосподарські машини”²². Ймовірно, тісним контактам Джона Грієвза зі своїми родичами та колегами із Шеффілду Бердянськ великою мірою завдячує тому, що у рапорті за 1887 р. британський віце-консул Харві Роберт Лоу повідомляв, що Бердянськ отримує деталі сільськогосподарських машин із цього англійського міста²³. Той же віце-консул у рапорті за 1889 р. писав, що хоча в цій частині Російської імперії тепер рідко можна зустріти англійські товари, замовлення товарів саме із Шеффілду продовжували робитись²⁴. Напевно, буде зайвим казати, що і багато з інших характеристик, які віце-консул Харві Роберт Лоу давав у своїх рапортах місцевому сільськогосподарському машинобудуванню, напряду стосувались саме заводу Джона Грієвза.

У 1886 р. “Одесский Вестник” повідомляв про це виробництво, що в поточному році механічний ливарний завод Джона Грієвза спромігся продати більш ніж 300 жниварок, багато молотарок та інших сільськогосподарських машин. Більше того, за інформацією газети, Грієвз вже починав успішно конкурувати із відомими

²⁰ Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. – Симферополь: типо-лит. Звенигородскаго П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 29. Разом із тим, Л.Б. Кафенгауз, посилаючись на анкету, заповнену на його прохання самим Джоном Грієвзом, писав, що той почав виробництво жниварок із самоскидним механізмом ще у 1882 р. (Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины. – Харьков: типолитограф. Ю.М. Беркман, 1910. – С. 21-22).

²¹ *Foreign Office. 1887. Annual Series. # 80. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1886 on the Trade of the Ports of the Sea of Azoff* (London: Harrison and Sons, 1887), p. 16.

²² “agricultural machinery”

²³ *Foreign Office. 1888. Annual Series. # 346. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1887 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1888), p. 15.

²⁴ *Foreign Office. 1890. Annual Series. # 675. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1889 on the Trade of the Consular District of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1890), p. 21.

закордонними виробниками: “Недавно были произведены опыты с жатвенной машиной, изобретенной местным заводчиком Д.Э. Гривез. Весь механизм машины сделан на его заводе. Испытания производились вместе с жатвенной машиной Вуда (жнеи Вуда уже давно известны по своим хорошим качествам). Оказалось, что жатвенная машина, изобретенная Гривез, несколько не уступает в работе жнеям Вуда. По цене машина Гривез гораздо дешевле и вполне может заменять жнеи Вуда. Д. Гривез предполагает взять привилегию на свое изобретение”²⁵.

Через два роки та сама газета опублікувала іншу кореспонденцію зі згадкою заводу Гривеза: “Еще недавно на местном заводе г. Гривеза служил в качестве чернорабочего один князь и вынужден был оставить службу потому, что сотоварищи случайно открыли, что в среде их находится князь, и не давали ему покоя”²⁶.

Напевно, про ці ж події, але зовсім по іншому значно пізніше написала у своїх спогадах Анна Петрівна Шмідт (за чоловіком – Ізбаш)²⁷, яка була донькою начальника міста і порту Бердянська Петра Петровича Шмідта (2-го). У самих же спогадах йшлося про брата їхньої авторки – Петра Петровича Шмідта (3-го), який набув слави очільника повстання на крейсері “Очаків” у 1905 р. Тож Анна Петрівна згадувала, що її брат восени 1886 р. після закінчення Морського училища у Петербурзі прибув у відпустку додому, до Бердянська, та пішов тут працювати до ливарного цеху заводу Гривеза, що, правда, його батько сприймав як дивну і негожу фантазію²⁸. В 2010 р. російський капітан 1-го рангу, він же – письменник-марініст Володимир Шигін про цей же епізод написав так: “Биография Петра Шмидта гласит, что по приезде в Бердянск к отцу он не смог найти себя в новой семье, ушел из дома к рабочим, а весь отпуск провел на заводе Дэвида Гривеза в Бердянске в обществе литейщиков... В истории с литейщиками я вижу

²⁵ 9 августа // Одесский Вестник. – № 221. – 18(30).VIII.1886. – С. 3.

²⁶ 15 декабря // Одесский Вестник. – № 345. – 24.XII.1888. – С. 2.

²⁷ *Избаш А.П.* Лейтенант П.П. Шмидт. Воспоминания сестры. – Петроград: ред. изд. отдел Морского Комиссариата, 1923. – 151 с.

²⁸ “Ярким воспоминанием осталось у меня, как Петя, в этот свой приезд в Бердянск мичманом, начал работать на заводе сельскохозяйственных орудий. Я всегда ждала его возвращения оттуда с нетерпением. Быстро сбрасывая свою офицерскую шинель, с утомленным, но энергичным лицом, в закопченной синей рабочей блузе, он рассказывал мне с восторгом про рабочих, ради сближения и знакомства с которыми ходил на завод. Горячо и гневно, часто со слезами на глазах, он возмущался безобразными условиями труда, жизни и сиротством русских рабочих. Отец тогда был контр-адмирал в отставке и работа его сына-офицера на заводе, по тому времени, казалась странной и “предосудительной” фантазией, хотя, к чести отца, могу сказать, что он не имел ничего против этого” (*Избаш А.П.* Лейтенант П.П. Шмидт. Воспоминания сестры. – Петроград: ред. изд. отдел Морского Комиссариата, 1923. – С. 18).

определенную рекламу, которую Шмидт огласил уже непосредственно в 1905 году. Оно и понятно, имея отца адмирала и мать из княжеского рода ему явно не хватало пролетарской главы в биографии”²⁹. Порівняймо цю цитату з опублікованою в 2012 р. у тому ж московському видавництві роботою іншого росіянина – Олега Смилова: “Пройдет время, и Петя не сможет найти свое место в новой и чуждой ему семье. Он уйдет из дома к рабочим, и весь свой отпуск проведет на заводе Дэвида Гривеза в г. Бердянске в обществе простых литейщиков. Эдакое народничество...”³⁰. Як в обох випадках Джон Грієвз “перетворився” на “Девіда” – питання риторичне. В цьому ж контексті не викликає здивування і формулювання “Травокосилки заводов Джон, Гривз, Копп”, на яке натрапляємо в краєзнавчій книзі 2016 р. про історію Дубовського району Ростовської області³¹.

У рапорті до Лондона за 1893 р. виконуючий обов’язки британського віце-консула Грін написав про завод із виготовлення жниварок у Бердянську, який, за його характеристикою, був найбільшим у Європі³². Не дивно, що ця інформація з рапорту Гріна привернула увагу і була повторена “The Investor’s Monthly Manual” у 1894 р., і виданням “The Economist” за 9 червня 1894 р. Саме останню публікацію з посиланням на Гріна (щоправда, там віце-консул фігурує як Green, тоді як у “The Economist” прізвище подано, як і у самому рапорті, Greene) цитує Петро Олексійович Кропоткін у роботі “Fields, Factories, and Workshops” (докладніше про це див. нижче).

Втім, Грін не обмежився самою констатацією розміру заводу в Бердянську, а докладніше зупинився на характеристиці жниварок місцевого виробництва. Згідно з Гріном, ці жниварки не мали аналогів і були адаптовані до специфічних місцевих умов. Невисока ціна (15-17 фунтів) робила ці жниварки доступними навіть для дрібних сільськогосподарських виробників, а простота конструкції дозволяла користуватись ними людям, не дуже обізнаним у тонкощах механіки. Ця ж простота конструкції зумовлювала меншу

²⁹ Шигин В.В. Лжегерои русского флота. – Москва: Вече, 2010. – С. 246.

³⁰ Смыслов О.С. Любовь на службе царской: от Суворова до Колчака. – Москва: Вече, 2012. – С. 105.

³¹ “Еще в 1905 году в станице наблюдался посев руками, употребляли самодельные деревянные бороны с железными зубьями, рала и подральники. Лишь с этого времени стали применяться разбросные сеялки, однолемешные плуги, жатки, косилки, травокосилки заводов Джон, Гривз, Копп” (Дронов В.А. Очерки истории Дубовского района. – Дубовское: Б. и., 2016. – С. 70-71).

³² Foreign Office. 1894. Annual Series. # 1375. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1893 on the Trade & c. of Taganrog (London: Harrison and Sons, 1894), pp. 24-26.

вагу, а отже робила ці жниварки більш підходящими для місцевих “легких” коней. Крім того, місцеві жниварки були міцними. Це все ставило їх у більш вигідну конкурентну позицію у порівнянні зі складнішими, дорожчими і важчими британськими та американськими жниварками. Тож цілком логічно, що виробництво жниварок на території, щодо якої рапортував Грін, за досить короткий період зросло з кількох сотень до 20 тисяч загальною вартістю близько 320 тисяч фунтів, тоді як попит на відповідну британську і американську техніку постійно зменшувався. Причому місцева промисловість, попри розширення виробництва, не встигала за стрімко зростаючим попитом, оскільки слава про її продукцію ширилась далеко за межами регіону і замовлення стали надходити з Румунії і Болгарії, з різних частин Російської імперії, включаючи і розташовані в Азії, аж до Тихоокеанського узбережжя.

Підкреслимо важливу деталь: про виробництво в регіоні сільськогосподарських машин у рапортах із Бердянська писалось і раніше, але тільки Грін дав йому такі хвалебні характеристики.

У 1894 р. завод Грієвза перейшов до рук Торговельно-Промислового Товариства, але це аж ніяк не означало, що засновник втратив над ним контроль: він увійшов до складу цього Товариства. Крім Джона Едуардовича, сюди входили два його близькі родичі (А.Л. Грієвз та Г.І. Грієвз) та А.Р. Зуккау³³.

В опублікованій наступного року “Записке о необходимости сооружения Бердянской железной дороги” повідомлялось про наявність у Бердянську двох ливарно-будівельних заводів, на яких тільки жниварок щорічно виготовлялось до 4000 штук вартістю 700000 карбованців³⁴.

Якщо характеристика заводу Джона Грієвза (“самый крупный завод в Европе...”), що приписується Володимиру Ульянову

³³ Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. – Симферополь: типо-лит. Звенигородского П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 30. Що стосується Александра Зуккау (Alexander Sukkau), то, згідно з Гельмутом Т. Хубертом, він теж свого часу був віце-консулом (щоправда, Гельмуту Т. Хуберту невідомо, якої самої держави). Після остаточного встановлення у місті більшовицької влади Зуккау втік до Німеччини, де був вже в лютому 1921 р. (Helmut T. Huebert, *Mennonites in the Cities of Imperial Russia. Vol. 1: Barvenkovo, Berdyansk, Melitopol, Millerovo, Orechov, Pologi, Sevastopol, Simferopol* (Winnipeg: Springfield Publishers, 2006), p. 142).

³⁴ Державний архів Одеської області. – Ф. 307 (Управление Одесского почтово-телеграфного округа). – Оп. 7. – Спр. 636 (Переписка с Бердянской и Мелитопольской почтово-телеграфными конторами и другими об изменении почтовых трактов с проведением железнодорожной линии до г. Бердянска. 26.08.1895 – 20.12.1902). – Арк. 13 зв.; Чаплевский К.Б. Записка о необходимости сооружения Бердянской железной дороги. – Бердянск: типография Э.Килиус и К, 1895. – С. 24.

(Леніну)³⁵, за радянських часів була широко розтиражована³⁶, то поза увагою бердянців і широкого радянського загалу залишалась подібна характеристика, що, з посиланням на рапорт віце-консула Гріна, містилась у роботі теоретика анархізму Петра Олексійовича Кропоткіна “Fields, Factories, and Workshops”. Між іншим, ця робота була вперше опублікована у Великій Британії в 1898 р., тобто з’явилась раніше, ніж “Развитие капитализма в России” В.Леніна. Кропоткін писав, що з кількох британських консульських рапортів відомо: жнивarki та плуги, які виготовляються у Російській імперії, успішно конкурують з тими, що випускаються як у США, так і у Великій Британії. У 1880-1890 рр. ця галузь промисловості набула потужного розвитку на півдні Уралу і особливо на заводах Приазов’я. Кропоткін уточнив, що стосовно останнього регіону віце-консул Грін повідомив: за виключенням 8-10 більш крупних заводів, вся територія, стосовно якої складено звіт, вкрита маленькими механічними майстернями, які зайняті переважно виготовленням сільськогосподарських машин та знарядь, причому більшість з них має свої ливарні; але, як цитує Кропоткін віце-консула Гріна, “місто Бердянськ може тепер похвалитись найбільшим виробництвом жниварок у Європі,

³⁵ “В работе “Развитие капитализма в России” В.И. Ленин писал: “Таможенные пошлины высоки, прибыли необъятны – вот иностранный капитал и переселяется внутрь России. Американский трест – союз миллионеров-капиталистов – построил, например, громадный завод с.-х. машин под Москвой, в Люберцах. А в Харькове капиталист Мельгозе, в Бердянске капиталист Джон Гривез строят сельскохозяйственные машины...”... В упомянутой выше работе В.И. Ленин отмечал, что “самый крупный завод в Европе изготовил за год 4464 жнейки” (Самый крупный в Европе // *Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н.* Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. – С. 125-126). Втім, насправді характеристика “самый крупный завод в Европе” належала не В. Леніну: той лише навів цитату з журналу Міністерства фінансів Російської імперії “Вестник финансов, промышленности и торговли”. Та й перша з наведених у краєзнавчій книзі цитат міститься не у “Развитии капитализма в России”, а у статті “Капитализм и “парламент”” (“Невская Звезда” № 13, 17 июня 1912 г.).

Наведення цитати Леніна про “самый крупный завод в Европе” без наявного в ній посилання на “Вестник финансов, промышленности и торговли” в цілому було загальним місцем радянської і пострадянської історіографії. Досить типовим в цьому плані є формулювання колишнього директора Бердянського краєзнавчого музею Л.Ф. Баханової: “В.И. Ленин в своем произведении “Развитие капитализма в России” писал так: “В 1895 г., например, Дж. Гривеза в г. Бердянске Таврической губернии – самый крупный завод в Европе по этому производству... произвел 4464 жнейки”” (*Баханова Л.Ф.* Странички желтые листья...: краеведческие очерки. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – С. 59).

³⁶ Досить цікаво, як відповідні “хрестоматійні” цитати з творів Леніна іноді інтерпретувались у мемуарах про Бердянськ. Скажімо, Анна Порецька (Комаровцева) згадувала: “Бельгийцам принадлежал знаменитый завод Джона Гривеза, снабжавший жнейками и прочей сельскохозяйственной техникой всю Россию. История завода Гривеза послужила основанием для работы Ленина “Развитие капитализма в России”” (*Штерн Людмила.* Анна // Звезда. – 2010. – № 9, Журнальный зал [Електронний ресурс] // URL: <http://magazines.russ.ru/zvezda/2010/9/sh13.html> (Дата звернення: 8.08.2015).

здатним випускати 3000 машин щорічно”³⁷. Цікаво, що цитований рапорт Гріна був опублікований у 1894 р., тобто на 2 роки раніше за цитований В. Леніним номер журналу Міністерства фінансів “Вестник финансов, промышленности и торговли”.

У 1896 р. Джон Грієвз виступив із доповіддю на Загальноросійському торгово-промисловому з’їзді у Нижньому Новгороді³⁸. Тоді ж у рамках Загальноросійської виставки завод Грієвза в якості нагороди одержав право використовувати на своїй рекламі та продукції державний герб (ілюстрації 4-8), а за два роки сам Джон Грієвз був відзначений подякою імператора Миколи II “за весьма энергичную и плодотворную деятельность в деле русского сельско-хозяйственного машиностроения”³⁹.

Така енергійна діяльність мала складовою і продуману кампанію з просування продукції заводу. Зберігся лист від “Джон Грієвз и Ко”, відправлений 26 лютого 1897 р. до редакції газети “Курский листок”. Там повідомлялось, що газета мала отримати з головної контори “Санкт-Петербургского Гарольда” 1250 преїскурантів “Джон Грієвз и Ко”. Їх слід було негайно розіслати всім передплатникам як додаток до “Курского листка”. До Бердянська ж треба було надіслати один “доказательный” примірник газети, на першій сторінці якого слід було помістити наступний текст: “При этом номере прилагается всем подписчикам преїскурант машин и орудий “Ласточка” фабрики Торгово-промышленного товарищества Джон Грієвз и Ко”. За це з Бердянська до Курська мали бути перераховані 12 карбованців 50 копійок (ілюстрація 9).

Можна не сумніватись, що у рапорті виконуючого обов’язки британського віце-консула у Бердянську Габріелі за 1898 р., в якому повідомлялось про успіхи сільськогосподарського машинобудування, йшлося саме про Джона Грієвза коли писалось, що ведучий виробник жниварок називає самим нагальним завданням цього прибуткового бізнесу пошук чесних агентів у віддалених регіонах. Цей ведучий виробник зізнався, що не пригадує, аби колись терпів збитки від ведення бізнесу безпосередньо із сільськогосподарськими виробниками; але

³⁷ “The town of Berdyansk,” he added, “can now boast of the largest reaper manufactory in Europe, capable of turning out three thousand machines annually” (Peter Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops* (New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1993), pp. 37-38).

³⁸ Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины. – Харьков: типолитогр. Ю.М. Беркман, 1910. – С. 17.

³⁹ Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. – Симферополь: типо-лит. Звенигородскаго П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 30.

вступати в прямі контакти зі всіма аграріями віддалених регіонів немає ніякої можливості, тож тут доводиться покладатись саме на агентів. Не випадково виробники сільськогосподарських машин повіту завели спеціальну “чорну книжку”, до якої записували імена нечесних агентів, аби уберегти один одного від подальших контактів з такими особами⁴⁰.

Цікаво, що в опублікованому в 1899 р. в Петербурзі адрес-календарі в рубриці “Машины и орудия земледельческие” в даних по Таврійській губернії саме завод Грієвза поставлений першим у списку, хоча при цьому видавці і переплутали прізвище англійця з його ім’ям, причому написавши останнє з помилкою: “ДИСОН, Грієвз, г. Бердянск, Воронцовская”⁴¹ (ілюстрація 10).

Коли у тому ж 1899 р. Бельгійське анонімне товариство купило завод, Джон Грієвз залишився ним керувати⁴² (Фред В. Карстенсен інтерпретував відповідні зміни власника заводу дещо по-іншому: у 1899 р. Джон Грієвз реорганізував свою компанію згідно бельгійського законодавства, у тому числі – аби обійти існуючі у Російській імперії корпоративні податки на прибуток)⁴³.

Про ці ж події у своєму рапорті за 1899 р. повідомляв британський віце-консул у Бердянську Лоу, згідно з яким бельгійський капітал вже почав своє проникнення до міста, придбавши значну частку заводу сільськогосподарських машин і металургійного виробництва, що належали англійській фірмі (щоправда, ні імені Грієвза, ні назви виробництва Лоу тут не подає)⁴⁴.

21 січня 1900 р. імператор Микола II затвердив умови діяльності в Російській імперії Бельгійського акціонерного товариства, що йменувалось “Торгово-промислове анонімне товариство Джон Грієвз і К^о в Бердянську” (французькою: “Etablissements industriels

⁴⁰ # 2265. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1898 on the Trade and Commerce of Taganrog and District* (London: Harrison and Sons, 1899), p. 28.

⁴¹ Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Адрес-календарь Российской империи. – СПб.: А.С.Суворин, 1899. – Т. 1. – С. 494.

⁴² Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. – Симферополь: типо-лит. Звенигородского П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 30.

⁴³ “John Greaves, whose firm ranked fifth in Russia, began in that country with just a trading house. In 1883 he established his own factory in Berdiansk to provide some of his own goods. In 1899 he reorganized his company under Belgian law, in part apparently to avoid some Russian corporate profits tax” (Fred V. Carstensen, “Foreign Participation in Russian Economic Life: Notes of British Enterprise, 1865-1914”, in Gregory Guroff, Fred V. Carstensen (editors), *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union* (Princeton: Princeton University Press, 1983), p. 156).

⁴⁴ # 2447. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1899 on the Trade and Commerce of Taganrog and District* (London: Harrison and Sons, 1900), pp. 23-24.

de Berdiansk John Greaves et Co, Société anonyme”)⁴⁵ (ілюстрації 11, 12).

Як повідомляв “Указатель действующих в империи акционерных предприятий” (ілюстрація 13), цим товариством було випущено 4000 акцій по 500 франків кожна і 8000 акцій без визначення вартості⁴⁶ (ілюстрації 14, 15).

Згідно з виданням “Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга”, ще напередодні великих соціальних потрясінь “Першої російської революції”, у 1904 р. адміністрація заводу Грієвза за власною ініціативою скоротила тривалість робочого дня для своїх працівників до 9 годин⁴⁷, згодом влаштувавши для них бібліотеку читальню, створивши драматичний і музичний гуртки та запровадивши низку інших заходів, що покращували умови праці та відпочинку⁴⁸.

Втім, робітники Грієвза ще раніше почали “оброблятися” прибічниками зміни політичного режиму в країні. Свого часу ми виявили розлогий рапорт бердянського поліцеймейстера Таврійському губернатору від 28 лютого 1904 р. з позначкою “Совершенно секретно”, у якому, зокрема, згадувалось, що ще 19 серпня 1903 р. біля заводу “Джон Грієвз и К^o” невідомо ким були розкидані прокламації “Российского Социал-Демократического Союза горно-заводских рабочих” під назвою “Пауки и Мухи”, а 23 серпня 1903 р. – прокламації під назвою “Чего хотят социал-демократы”. Стосовно цього поліцеймейстер підкреслив саме те, що бердянців намагалися втягнути у заворушення не місцеві: “Двукратное последовательное разбрасывание прокламаций в период возникновения беспорядков среди заводских рабочих в ближайших южных городах Екатеринославе, Ростове, Таганроге, Керчи и др. ясно указывало на то, что в город Бердянск, рабочий элемент которого состоял почти исключительно из местных коренных жителей, вовсе не интересовавшихся преступными

⁴⁵ Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Государственная Типография, 1902. – Собр. III. – Т. XX. – Отд. I. – С. 36-37.

⁴⁶ Указатель действующих в империи акционерных предприятий. Издание А.И. Дмитриева-Мамонова. – СПб.: тип. И.Гольдберга, 1903. – С. 1751.

⁴⁷ Натомість автори видання “Бердянск. Взгляд через столетия” стверджують протилежну причинно-наслідкову залежність: “В 1905 году тут началась самая большая забастовка, поддержанная рабочими массами Бердянска. В результате на заводе был установлен 9-часовой рабочий день и повышена зарплата на 10 процентов” (Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. – С. 127).

⁴⁸ Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. – Симферополь: типо-лит. Звенигородскаго П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 30.

политическими идеями, явились из охваченных смутами мест злонамеренные лица, решившие нарушить мирное течение жизни бердянских рабочих”⁴⁹. “Обробка” робітників продовжилась і надалі: поліцмейстер повідомляв, що 10 грудня 1903 р. прокламації під заголовком “Ко всем” були виявлені вже безпосередньо в майстернях заводу Джона Грієвза; тепер вже і деякі робітники заводу знаходились під підозрою, і заводська адміністрація посилила нагляд за ними. Невдовзі двоє робітників заводу Грієвза добровільно з’явилися до поліції з повинною⁵⁰.

Щодо ставлення Джона Грієвза до своїх робітників, то, згідно зі спогадами Геннадія Блехера, його дід, бляхар (жестянщик) з відповідним прізвиськом Григорій Абрамович Блехер часто розповідав, що він сумлінно працював на заводі Грієвза, за що власник заводу не одноразово ставив його у приклад, а дізнавшись, що в будинку Блехерів тече дах, Джон Грієвз виділив матеріали і відрядив робочих перекрити весь цей дах наново⁵¹.

Увага Джона Грієвза до робітників його заводу проглядає і у деяких спогадах, записаних за радянських часів. Зокрема, у “Биографии одной рабочей семьи”, надісланій представницею робочої династії Юлією Беляєвою для музею заводу в 1977 р. Жінка писала, що її батько, Олексій Беляєв, пропрацював на заводі Грієвза більше 40 років, а загальний стаж роботи на цьому підприємстві сім’ї, включно із синами і доньками, перевищив 100 років. Саме батько привів працювати на завод і Юлію. І вже у перший день з нею і її батьком, ввічливо звернувшись до нього, поспілкувався Джон Грієвз, якого вона описала як порівняно високого чоловіка,

⁴⁹ Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 26 (Канцелярія Таврического губернатора). – Оп. 3. – Спр. 372. – Арк. 1.

⁵⁰ “Общий подъем патриотических чувств под влиянием последних событий на Дальнем Востоке и публично обращенное мною и Подполковником Кравченко по этому случаю к заводским рабочим соответствующее увещание вызвали со стороны некоторых участников преступного сообщества, не имевшихся вовсе в виду при производстве дознания, полное раскаяние, и трое из них, а именно: Карл Пекерун – рабочий завода “Вд. Матиас с С-ями”, Петр Козлов и Лука Евдокимов – рабочие завода “Д.Гриевз и К.”, добровольно явились с повинной к Подполковнику Кравченко, спеша дать совершенно откровенные показания относительно личного участия в преступном кружке и вообще по существу его организации. В твердом сознании своей вины, посрамленные перед лицом неопороченных товарищей и негодуя на совратителей-евреев, они стараются ныне высказать свои искренние патриотические чувства жертвованием от своих трудовых заработков на дело борьбы с внешним врагом отечества, выражая непоколебимую готовность стать грудью за Царя и Родину” (Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 26 (Канцелярія Таврического губернатора). – Оп. 3. – Спр. 372. – Арк. 6 зв.).

⁵¹ Денисов Е.С. Оживают голоса истории. Краеведческие очерки. – Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2015. – С. 92.

одягнутого в пристойний темний костюм. Причому дівчина дізналась, хто саме це був, ліше після спілкування⁵².

⁵² “Мой первый приход на завод Д.Гриевза никогда не изгладится в моей памяти. Отец еще с вечера сказал мне: “Ну, Ульянка, завтра на завод. Уже и метрика в порядке, запомни, тебе не 12, а 14. А то начнут там придираяться”. Я обрадовалась, что вместе со старшей сестрой Катей буду работать. Она работала уже более 2-х лет в литейном цехе формовщицей. Ночь показалась мне длинной и я с нетерпением ждала рассвета, чтобы отправиться на завод. И вот мы с отцом входим в небольшой грязный двор. Навстречу к нам шел сравнительно высокий человек, одетый в приличный темный костюм. “Ну как дела, Алексей Григорьевич! Как с заказом? А эта девочка похожа на тебя”.

Отец, довольный, проговорил: “Вот привел среднюю дочку, к старшей в литейную”. “А сколько ей лет? Больно худа!” “И ей четырнадцать – быстро ответил отец, – четырнадцать – вот и метрика”.

“Ну, ну. Нам рабочие нужны”. Затем слегка дотронувшись до моих взъерошенных волос: “Хорошо”. И пошел снова твердой, уверенной походкой по заводскому двору.

“Кто это?” – спросила я отца. Он как-то гордо посмотрел на меня. “Да ведь это сам хозяин”. Так я впервые увидела Д.Гриевза” (Биография одной рабочей семьи // *Баханова Л.Ф.* Странички желтые листая...: краеведческие очерки. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – С. 350).

Щоправда, сам завод справив на юну Юлію Беляєву зовсім інше враження:

“Когда мы с отцом очутились в литейном цехе, я задрожала от страха, прижалась к отцу. То, что я увидела, повергло меня в ужас. Все забыла, и зачем я сюда пришла, и что здесь работает сестра; передо мной был огромный котел, из которого с грохотом и шумом вылетали огонь и дым. Синеватый, плотный и едкий туман как бы набрасывал занавес на людей, копошившихся в левом углу, трудно разглядеть в этом царстве страшного огня и чада. Казалось, не люди двигались в цехе, а серые фантастические тени, они как бы скользили над землей. А рабочий с длинным металлическим шестом с непрерывным помешиванием напоминал своим черным от сажи лицом с блестящими глазами и белыми зубами какое-то страшное, сверхъестественное существо.

Это так наглядно подтверждало о том, о чем говорил поп на уроке божьего закона детям рабочих: “Вам, разбышакам, разбойникам, вора́м гореть в адовом огне”, и показывал яркую картину, грубо намалеванную бросковую с темно-красными чертями, с блестящими глазами и с большими белыми зубами, которые со смехом и с наслаждением поджаривали грешников почти на такой вот печи. Мы тогда этих картинок не боялись [...] Да, но тогда поп пугал нас картинками, но здесь в литейном... настоящий ад с этим причудливым котлом, изрыгающим пламя и дым. Подошла старшая сестра, но я уже сомневалась, она это или нет. Она так не похожа на себя. Одета в какую-то кофту, на голове платок и лицо в саже. Так запомнилась моя первая встреча с прославленным заводом Гриевза” (Биография одной рабочей семьи // *Баханова Л.Ф.* Странички желтые листая...: краеведческие очерки. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – С. 350-351).

Цілком очікувано Юлія Беляєва включила до цих спогадів про її родину і таке формулювання: “Орловский бедняк-прадед бежал от крепостного, помещичьего произвола, его внуки же попали в рабство английского заводчика Гриевза, о котором еще в 1895 году писал В.И.Ленин в своей книге “Развитие капитализма в России” как о капиталистическом предприятии и вытекающими отсюда последствиями – чудовищной эксплуатации и произвола” (Биография одной рабочей семьи // *Баханова Л.Ф.* Странички желтые листая...: краеведческие очерки. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – С. 343). Слід мати на увазі, що ці спогади були складені в жовтні 1977 р., супровідний лист, надісланий директору Бердянського краєзнавчого музею, починався привітаннями з бо-річним ювілеєм “Великого жовтня” і бо-річним ювілеєм встановлення радянської влади в Бердянську, а сама “Биография одной рабочей семьи” підписана так: “Беляева Юлия Алексеевна – член КПСС с 1925 года, персональный пенсионер союзного значения” (Биография одной рабочей семьи // *Баханова Л.Ф.* Странички желтые листая...: краеведческие очерки. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – С. 354).

Набагато цікавіше, що ця пенсіонерка союзного значення згадала, що її мати в юному віці працювала в будинку Джона Грієвза: “Вспоминая семью Беляевых, не могу не сказать несколько слов о нашей матери Ефросинии Марковне Беляевой. Отец наш, Алексей Беляев женился на украинке из рода Куриленко. Росла наша мать сиротой в большой бедности, много горя и нужды испытала в детстве. Совсем юной девушкой работала в доме “прославленного”

Показово, що в “Отчете о состоянии и деятельности Бердянского торгового порта за 1909 год” саме сільськогосподарські знаряддя були названі першими в списку товарів, що вивозились із Бердянська до інших портів Російської імперії⁵³.

Разом із тим, Грієвз займався не тільки експортом, але й імпортом: у фондах Російського державного історичного архіву відклатось “Разрешение торгово-промышленному обществу “Джон Гривез и К” в Бердянске беспошлинного привоза из-за границы 5000 панцирных отвалов”⁵⁴.

У 1910 р. завод Грієвза був представлений окремим павільйоном на обласній сільськогосподарській, промисловій і кустарній виставці у Катеринославі (ілюстрації 16-22). На цій виставці продукція заводу отримала велику та малу золоті медалі, велику та малу срібні медалі в номінації “Сільськогосподарські машини та знаряддя”. Серед експертів виставки значився Г.І. Грієвз⁵⁵.

У тому ж 1910 р. Л.Б. Кафенгауз, пишучи про підприємство Грієвза як про “самого крупного и серьезного” виробника жниварок із самоскидним механізмом, навів дані щодо динаміки виробництва цих машин, надану йому самим Джоном Грієвзом:

<i>Рік</i>	<i>Кількість</i>
1901	25
1902	300
1903	250
1904	300
1905	400
1906	500
1907	750
1908	1000
1909	1075
1910	1000 ⁵⁶

Д. Гривеза. Отличалась она исключительной красотой с вьющимися каштановыми волосами, с искрящимися карими глазами” (Биография одной рабочей семьи // Баханова Л.Ф. Странички желтые листая...: краеведческие очерки. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – С. 353). Тітка ж Юлії працювала у Грієвза прачкою (Дорогая Людмила Филипповна! // Баханова Л.Ф. Странички желтые листая...: краеведческие очерки. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – С. 364).

Звернемо увагу, що робоча династія Беляєвих мешкала неподалік від заводу Джона Грієвза, в робітничому селищі “Собача балка”.

⁵³ Отчет о состоянии и деятельности Бердянского торгового порта за 1909 год. – Бердянск: типография К.Н. Безсонова, 1910. – С. 25.

⁵⁴ Российский государственный исторический архив. – Ф. 1276 (Совет Министров (1905-1917)). – Оп. 25. – Д. 17. – Л. 47.

⁵⁵ Южно-Русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. Издание Екатеринославского губернского земства под общей редакцией инженер-технолога А.Ф. Родзевича-Белевича. – Екатеринослав: Густав Берс, 1912. – С. 260, 280.

⁵⁶ Заплановано.

Згідно з цим же джерелом, завод Грієвза виготовляв точні копії жниварок Дирінга, оскільки саме їх замовляв головний покупець – Переселенське Управління. Щоправда, оцінка якості цих жниварок, виготовлених у Бердянську, у порівнянні з американськими оригіналами, не була однозначною: тоді як В.Ю. Ган у своєму звіті вказував на деякі технічні переваги бердянської продукції, завідуючий вченим бюро Вченого комітету головного управління землеустрою та землеробства С. Ленін писав, що ці жниварки не виправдали сподівань Переселенського Управління⁵⁷.

Стан підприємства у 1911 р. описувався наступним чином: “В настоящее время завод О-ва Д. Гривез и К^о занимает в Бердянске площадь в 13.150 кв. сажень, т. е. в 5 с лишним десятин земли, имея около 330 крупных станков, прессов. и т. д., 125 формовочных машин, свою собственную электрическую станцию в 360 лош. сил, свое электрическое освещение. Работают на заводе теперь 7 цехов, имеющих около 1500 человек рабочих. Ежегодное производство завода в настоящее время выражается в следующих цифрах: плугов немецкого типа (по Сакку) (ілюстрації 23, 24) 7000, буккеров (запашников) 8000, сеялок 6500, сенокосилок 500, жней с ручным сбрасыванием (лобогреек) 4000, жней с автоматическим сбрасыванием 2000, и, кроме того, по заказам других заводов на заводе О-ва ежегодно отливается 49000 пудов ковкого чугуна. Завод организован по лучшим заграничным образцам, с которыми он и конкурирует теперь главным образом жнеями с автоматическим сбрасыванием, и во многих местах уже вполне завоевал себе рынок, что доказывается его ежегодно возрастающим производством. Администрация завода состоит в настоящее время из Председателя О-ва Джона Эдуардовича Гривез, Директора-Распорядителя Георгия Ивановича Гривез и Управляющего Конторой – Петра Исаковича Судерман. Завод имеет массу патентов на введенные им усовершенствования в с.-х. орудиях и машинах, и на всех выставках, где он принимал участие, ему присуждались высшие награды, которых теперь имеется уже свыше сорока, не считая пяти медалей и дипломов заграничных”⁵⁸.

Того ж 1911 р. павільйон Бельгійського товариства “Джон Грієвз і К^о в Бердянську” був представлений на Першій Західно-Сибірській

⁵⁷ Кафенгауз Л.Б. Развитие русского сельскохозяйственного машиностроения. К вопросу о пошлинах на сельскохозяйственные машины. – Харьков: типолитогр. Ю.М. Беркман, 1910. – С. 56-57.

⁵⁸ Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. – Симферополь: типо-лит. Звенигородскаго П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 30.

сільськогосподарській, лісовій і торгово-промислової виставці в Омську (ілюстрація 25). Про цей павільйон і його експонати розповідав кореспондент “The British Trade Journal” в Омську в статті “A Western Siberian Exhibition”⁵⁹.

Показово, що в Омську товариство товариства “Джон Грієвз і К^о в Бердянську” мало контору і центральний склад, при цьому воно там було одним із перших, які ще у 1905 р. вступили у торговельні стосунки із сибірськими закладами дрібного кредиту. На середину 1912 р. з “Джон Грієвз і К^о в Бердянську” були зв’язані вже півсотні кредитних товариств⁶⁰.

Про те, що склади товариства знаходились в Омську, Маріуполі та Семіпалатинську, у тому ж 1912 р. повідомлялось у “Справочной книге по торгово-промышленной части для императорских российских консулов”⁶¹.

Топ-менеджер Бельгійського анонімого товариства Джон Грієвз був відзначений Бельгією за заслуги перед цією державою. У жовтні 1912 р. “The Edinburgh Gazette” повідомила, що король Великої Британії Георг V дав згоду, аби Джон Грієвз прийняв і носив відзнаки кавалера Ордена Корони від короля бельгійців⁶² Альберта I. Цей орден, запроваджений у 1897 р., у 1908 р. був піднятий у статусі до державної нагороди Бельгії.

Щоправда, як і раніше, задоволеними продукцією Джона Грієвза були не всі. У річному звіті про діяльність сільськогосподарських складів Переселенського управління за той самий 1912 р. натрапляємо на такі формулювання: “Сенокосилки и самосброски, кроме Международной Кампании, складам поставляло также Анонимное Общество Джон Гривез и К^о в Бердянске, но за отсутствием достаточных оборотных средств это общество не могло предоставить складам тех льготных условий расчета за машины, которые установлены с Международной Компанией; кроме того, сенокосилки этого завода оказались плохого

⁵⁹ “The firm of John Greaves & Co., of Berdiansk, also a firm run, I believe, by Englishmen, had a pavilion devoted to their ploughs, seed drills and other implements, their finest exhibit being one of their latest type of self-raking reapers, which in design, construction and lightness is equal to the best of the American...” (“A Western Siberian Exhibition”, *The British Trade Journal* (November 1, 1911), p. 415).

⁶⁰ Чедурова Е.М. Кооперация Западной Сибири и ее роль в развитии аграрных технологий, 1906-1917 гг.: диссертация ... кандидата исторических наук: 07.00.02. – Барнаул, 2000. – С. 86.

⁶¹ Справочная книга по торгово-промышленной части для императорских российских консулов. – СПб.: тип. В.Ф.Киршбаума, 1912. – С. 701.

⁶² “Whitehall, October 22, 1912”, *The Edinburgh Gazette* (October 29, 1912), p. 1100.

качества”⁶³. Тут йшлося про вельми великий ринок збуту: склади Переселенського управління постачали сільськогосподарські машини населенню сходу Оренбурзької губернії, північного сходу Уральської області, півночі Семиріччинської області, Актюбінського та Кустанайського повітів Тургайської області, а також мешканцям Тобольської, Томської, Єнісейської, Іркутської губерній, Забайкальської та Далекосхідної областей і острова Сахалін⁶⁴.

У 1913 р. виданий у Києві довідник вмістив наступну інформацію: “Грієвз Джон и К^о. акц. о-во, зав. земл. маш. – г. Бердянск. Осн. 1883 г. Р. 1.300. Г. о. 1.750 т. р. Дв. эл. в 350 л. с.”⁶⁵.

У виданні 1914 р. “Фабрично-заводские предприятия Российской Империи (исключая Финляндию)” зазначалось, що торговельно-промислове акціонерне товариство “Джон Грієвз і К^о в Бердянську” із заводом сільськогосподарських машин і знарядь та чавунно-сталеливарним заводом мало основний капітал у 3 мільйони франків, запасний капітал – у 123082 франки, директорами-розпорядниками тут були Д.Е. Грієвз і Г.І. Грієвз, управляючим – Г.І. Грієвз, комерційною частиною завідував П.І. Судерман. Чисельність робітників становила 1500 осіб. Тут виготовлялись самоскидні жнивварні машини, сівалки рядові і розкидні, сінокосарки, букери з сівалками, плуги культурні, фасонне лиття з ковкого чавуну та литої сталі. Товариство мало склади у Харкові, Челябінську, Семипалатинську та Омську.

Втім, той самий 1914 р. вніс суттєві корективи в життя заводу Грієвза: почалась Перша світова війна. Завод втратив частину працівників у зв’язку з їх призовом до російської армії. Крім того, скоротився попит на сільськогосподарські машини, тож підприємству довелося переорієнтовуватись на випуск у тому числі і продукції на потреби армії⁶⁶, включно із саперними лопатками (ілюстрація 26).

Згідно з її спогадами, саме в цей скрутний період, на початку Першої світової війни прийшла працювати на завод Грієвза рідна

⁶³ Деятельность сельско-хозяйственных складов Переселенческого Управления в 1912 году (Из годового отчета складов) // Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф. Чиркина и Н.А. Гаврилова. – № 14. – 1914. – С. 264.

⁶⁴ Деятельность сельско-хозяйственных складов Переселенческого Управления в 1912 году (Из годового отчета складов) // Вопросы колонизации. Периодический сборник под редакцией Г.Ф. Чиркина и Н.А. Гаврилова. – № 14. – 1914. – С. 254.

⁶⁵ Фабрики и заводы всей России: Сведения о 31,523 фабриках и заводах. – Киев: Книгоиздательство т-ва Л.М. Фиш, 1913. – Стб. 167.

⁶⁶ Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожъ: Дикое Поле, 2010. – С. 127.

сестра згадуваної вище Юлії Беляєвої Катерина. Через 63 роки вона писала, що тоді завод виготовляв зброю для фронту, на підприємстві працювало багато жінок і підлітків. Сама Катерина спочатку була направлена до цеху з фарбування і пакування саперних лопаток, а з 15 років уже як доросла робітниця працювала формовщицею в ливарному цеху. Там її бригада виготовляла для фронту гранати. Як і її сестрі, ливарний цех під час розливу лиття нагадував тоді Катерині “ад своим дымом, огнем и искрами, разлетающимися во все стороны”⁶⁷.

Збереглося повідомлення, що, попри складності, працівники Грієвза спробували допомогати тим, хто більше за них постраждав від війни: у вересні 1915 р. робочі цього заводу з власної ініціативи зібрали 107 карбованців і роздали їх біженцям, що прибули до Бердянська⁶⁸.

Не забуваймо, що анонімне товариство “Etablissements industriels de Berdiansk John Greaves et Co”, якому належав завод Грієвза, було зареєстровано у Бельгії. Німецькі війська перейшли її кордон і тим самим порушили нейтралітет цієї країни вже 3 серпня 1914 р., після чого бельгійська армія стала воювати на боці Російської імперії, Великої Британії та їх союзників. Брюссель був зайнятий німцями вже в перший місяць війни і знаходився під окупацією аж до листопада 1918 р. При цьому анонімне товариство продовжувало існувати. У офіційному бюлетені “Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens” (“Закони та постанови для окупованих територій Бельгії”) 8 січня 1916 р. було надруковане оголошення про те, що акціонери “Etablissements industriels de Berdiansk John Greaves et Co” скликалися на чергові загальні збори. Уточнювалось, що збори мали відбутися в Брюсселі, в зареєстрованому офісі товариства за адресою: Rue Ruuale, будинок 71⁶⁹ 27 січня 1916 р.⁷⁰ о 12.00 за німецьким часом. Порядок денний

⁶⁷ Воспоминания Беяевой-Сычевой Е.А. о работе в г. Бердянске в двадцатых годах // Баханова Л.Ф. Странички желтые листья...: краеведческие очерки. – Донецк: Юго-Восток, 2009. – С. 326.

⁶⁸ Бердянские новости. – № 1493. – 10.09.1915.

⁶⁹ За даними 1903 р., правління анонімного товариства “Etablissements industriels de Berdiansk John Greaves et Co” знаходилось за адресою Bruxelles, 6, Rue du Gouvernement provisoire (Указатель действующих в империи акционерных предприятий. Издание А.И. Дмитриева-Мамонова. – СПб.: тип. И.Гольдберга, 1903. – С. 2092-2093). Це буквально в двох хвилинах ходи, на відстані 160 метрів від будинку з адресою Rue Ruuale, будинок 71.

⁷⁰ Те, що загальні збори товариства мали скликатися щороку саме у січні, в останній четвер місяця, уточнювалось і у виданні 1903 р. (Указатель действующих в империи акционерных предприятий. Издание А.И. Дмитриева-Мамонова. – СПб.: тип. И.Гольдберга, 1903. – С. 2092-2093). Хоча при заснуванні товариства і передбачалось, що такі зібрання мають проходити у листопаді, але згодом з дозволу міністра фінансів цей місяць був змінений на січень.

цих зборів було сформульовано лаконічно: “1) Communications diverses; 2) Elections statutaires”⁷¹ (ілюстрація 27).

Перша світова війна вдарила і особисто по Джону Грієвзу: за дипломатичними повідомленнями він, як британський консул, був заарештований німецькими властями у Дрездені. На цей час Грієвз вже мав за плечима сім десятків років. Розпочався складний процес перемовин про обмін полоненими, при цьому принаймні частина переговорів британським і німецьким урядами велась не напряму, а за посередництва американців. На певному етапі була досягнута попередня домовленість, що уряд Великої Британії дозволить залишити територію Сполученого Королівства доктору Вернеру Кішме (Werner Kieschme) та погодиться відпустити колишнього почесного німецького консула у Манчестері Шлагінтвайта (Schlagintweit), а натомість німці звільнять Джона Грієвза та британського віце-консула у Круа (Франція) Ангуса Фаулкнера (Angus Faulkner). Невдовзі прізвища Грієвза та Фаулкнера були додані до списку шести британських дипломатів, перелічених у ноті, складеній сіром Е. Греєм. До цього ж переліку кандидатів на обмін увійшли другий секретар британського представництва у Брюсселі Грант Ватсон (Grant Watson), віце-консул Фелікс Джеффс (Felix Jeffes), виконуючий обов'язки британського консула в Генті Вільям Хай (William Haigh) і ще 3 британські піддані. Їх мали обміняти на 14 німців.

Наприкінці квітня 1915 р. газета “Nantwich Guardian” опублікувала повідомлення з промовистим заголовком “Консул в Німеччині поміщений до загальної тюрми”. Там переповідався зміст листа дружини Джона Едварда Грієвза до родички, міс Принс (Prinse), яка належала до дуже старого роду невеличкого торгового міста Нантвіч графства Чешир, Англія.

Дружина Джона Грієвза, якого газета називала вже колишнім британським консулом у Бердянську, описувала ті поневіряння, через які їй із чоловіком довелося пройти у Німеччині. Згідно з листом, коли розпочалася війна, подружжя Грієвзів знаходилося на відпочинку, відправившись із Бердянська до Карлсбада (нині – Карлови Вари) разом із племінницею і служницею⁷². Неприємності розпочалися, тільки-но Австро-Угорщина оголосила війну Сербії:

⁷¹ Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens (Januar 8, 1916, # 163), s. 1495.

⁷² Подорожі Європою для подружжя Грієвзів не були чимось незвичним. Скажімо, у січні 1910 р. газета “Allgemeiner Tiroler Anzeiger” згадувала про відвідання британським консулом Джоном Грієвзом та його дружиною південнотірольського міста Мерано (Meran) (*Allgemeiner Tiroler Anzeiger* (Januar 26, 1910), s. 6).

всі транспортні засоби були реквізовані і Грієвзам тільки через досить значний час вдалося роздобути гужовий транспорт, який би доставив їх до Дрездена. Кордони вже були перекриті, в обігу залишилися лише німецькі гроші, і Грієвзи відчували матеріальну скруту. При цьому вони не могли зв'язатися зі своїми дітьми. Врешті-решт подружжя таки добралось до Мюнхена, де брат місіс Грієвз займав якусь високу посаду в Генеральному поштовому офісі. У цього родича Грієвзи і залишилися, але при цьому вони були зобов'язані щоденно з'являтися до поліції. Їм заборонялось виходити у нічний час. Родині доводилось розмовляти виключно німецькою мовою.

А 1 лютого 1915 р. Джон Грієвз був заарештований і кинутий за ґрати. Як писала його дружина, там він невдовзі впав у стан колапсу. Коли місіс Грієвз дозволили відвідати чоловіка, побачення тривало лише 10 хвилин і відбувалось у присутності п'яти клерків і грубого, схожого на ката офіцера.

Як підкреслювала британська газета, той факт, що місіс Грієвз була баваркою, анітрохи не допомагав їй у Німеччині, адже вона була дружиною англійця. А цього було достатньо, аби ненависть до неї проявляли не тільки друзі, але і деякі близькі родичі. На допитах поліція поводитись із жінкою вкрай нелюб'язно, а коли вона казала, що за народженням є баваркою, у відповідь чула крик: "Ви баварка і просите про жалість? Ви вийшли заміж за англійця, і ви маєте залишатися членом цієї ненависної раси". Коли прохання про звільнення Джона Грієвза написав родич (дядька), то барон фон Люті (Von Luty) зателефонував місіс Грієвз і з люттю прокричав: "Чому ця людина написала своє звернення англійською мовою? Він вміє писати німецькою. Ми ненавидимо англійців, і після такої зухвалості я ніколи не буду робити нічого для нього, і ви ніколи не повинні приходити до мене, бо я не буду вас більше приймати".

При цьому дружина Джона Грієвза продовжувала жити в будинку свого брата, який пильно придивлявся, чи вона не шпигунка. Про цього свого родича і ненависть з боку інших німців місіс Грієвз із гіркотою писала: "Він належить до типового німецькому класу, який є смертельно налаштований проти англійців, і одного разу мені довелося втекти з дому і піти до американського консульства, де мені був наданий захист. Що за життя у пеклі на землі було в Мюнхені. Мій брат спочатку очікував отримати великі суми грошей від мого чоловіка, і коли він зрозумів свою помилку, то примусив мене відчувати, що я була в його владі.

Він сказав, що якщо я промовлю хоча б одне слово проти німців, то буду заарештована як ворог Німеччини. Кожного дня я чула, як люди говорили: “Бог карає цих англійських вбивць””.

Але промінь надії таки з’явився. Дружина Джона Грієвза таємно отримала листа від якогось старого і дуже впливового друга з Берліна, і у відповіді описала те жахливе становище, в якому вона із чоловіком перебувала. Цей друг використав свій вплив, аби за справу Грієвзів взявся американським консул. Коли вже після цього місис Грієвз знов звернулась до німецьких властей з проханням про звільнення свого чоловіка, у поліції їй сказали, що вона має відчувати гордіть, оскільки Німеччина в обмін на Джона Грієвза вимагала повернення аж п’яти або шести високопосадовців, які були утримувані в Англії.

Завдяки сприянню консула США Джона Грієвза таки випустили з в’язниці і помістили в шпиталь, але волі він так і не отримав: англійця тримали під замком, а на вікнах його палати в шпиталі були ґрати. Дружині були дозволені побачення із ним двічі на тиждень. При цьому, як і раніше, подружжю заборонялось вступати в контакт із своїми дітьми, і ті залишалися в невіданні про долю батьків.

Коли, нарешті, 4 березня 1915 р. Грієвз був випущений, він і його дружина все ще не отримали своїх паспортів. Вони одразу послали дітям телеграму, в якій написали, що збираються виїхати до Швейцарії. Але вже наступного дня до подружжя прийшла поліція і повідомила, що виїжджати їм заборонено. Офіцер почав знов розпитувати Грієвзів, намагаючись спіймати їх на слові як британських шпигунів. При цьому німець тримав у руці листа від дітей Грієвзів, але прочитати це послання не дозволяв.

Минуло ще 2 тижні, і лише 20 березня поліцейський чин повідомив Грієвзам, що німці не можуть їх більше утримувати, оскільки британці дуже серйозно підійшли до справи свого консула і вимагали назвати точну дату його від’їзду. Зазнавши ще низки поневірянь, Грієвзи таки добрались до Лозанни (Швейцарія), оселились у готелі “Сесіль” (Cecil) і вже звідти місис Грієвз надіслала листа до міс Прінс у Нантвіч, в якому докладно описала всі вищевикладені події. Це було зроблено з чітко сформульованою метою: авторка просила, щоб цей лист був переданий до газети, “аби англійці дізнались, якими лютими тваринами є німці”⁷³.

⁷³ “A Consul in Germany. Put in a Common Gaol”, *Nantwich Guardian* (April 30, 1915), p. 5.

Повідомлення про те, що віце-консул Грієвз був випущений німецьким урядом, збереглося в британських парламентських паперах за 1916 р.⁷⁴

Дотично до цих подій у Національному архіві (Велика Британія) відклались документи, які в опису фігурують як “John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: report of his treatment when detained in Germany”⁷⁵ і “John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: ill-treatment when detained in Germany”⁷⁶.

На початку 1917 р. у “Sheffield Independent” з’явився дещо відмінний варіант подробиць щодо викладених вище подій. Зокрема, повідомлялось, що на момент початку Першої світової Джон Грієвз і його дружина відпочивали в Карсбаді з онуками і їх нянею; вони 11 місяців страждали від ганебного поводження австрійців; Джон Грієвз сидів у камері розміром 5 на 7 футів, замість ліжка йому слугувала залізна полиця, а їжу в’язню приносили у відрі. Весь цей час дружина Грієвза, намагаючись його врятувати, мешкала в квартирі, до якої треба було підійматись приблизно 400 сходинками, і такі щоденні фізичні вправи підірвали здоров’я 70-річної жінки. Сильно було підірване і здоров’я самого британського віце-консула. Після обміну вони прибули до Англії, а згодом повернулись до Російської імперії⁷⁷.

Під час відсутності Джона Грієвза у Бердянську виконуючим обов’язки британського віце-консула тут був Грехем (Graham), який у 1915 р. склав звіт за 1914 р.⁷⁸ Втім, поки що це єдина виявлена нами згадка про цю персону.

Варто докладніше зупинитись на родині Джона Грієвза та її зв’язках із іншими відомими родинами Бердянська.

Ще у 1902 р. помер батько Джона Едварда Едвард – старший партнер фірми “E. Greaves and Son”, добре відомий у торгових колах Шеффілда. Як повідомила тоді “Sheffield Daily Telegraph”, це

⁷⁴ “E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk, who has been arrested at Dresden, are released by the German Government” (*Parliamentary Papers*, Volume 84 (H.M. Stationery Office, 1916)).

⁷⁵ FO 383/40 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: report of his treatment when detained in Germany // The National Archives [Електронний ресурс] // URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617282> (Дата звернення: 13.05.2015).

⁷⁶ FO 383/41 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: ill-treatment when detained in Germany // The National Archives [Електронний ресурс] // URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617283> (Дата звернення: 13.05.2015).

⁷⁷ “Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, *Sheffield Independent* (January 9, 1917), p. 2.

⁷⁸ # 5541. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia* (London: Harrison and Sons, 1915), p. 24.

сталось 4 квітня за адресою 73, Steade Road, Sharrow, в будинку сина Едварда Грієвза Георга Туртона, який продовжував сімейний бізнес на Shoreham Street. Про іншого сина Едварда Грієвза шеффілдська газета написала, що Джозеф Джексон був партнером фірми “Nicholson, Greaves, Barber, and Hastings, auctioneers”. Ім'я ж самого Джона Едварда Грієвза газетою названо не було, а натомість зазначено, що третій син Едварда Грієвза мешкає у Росії⁷⁹.

Британський віце-консул мав сина і двох доньок⁸⁰. Згідно із “Datenbank Grandma” та Віктором Петкау, дітей звали Георг, Патриція та Емілія. Остання народилась 8 жовтня 1878 р.⁸¹ у Шеффілді⁸² (згідно ж із “Canadian Mennonite Board of Colonization” – у Бердянську)⁸³. У родині її називали прізвиськом “Мімі”⁸⁴. 8 вересня 1899 р. Емілія Грієвз (ілюстрація 28) вийшла заміж за меноніта Петра Ісааковича Судермана (Зудермана) – того самого, який згодом значився як управляючий конторою заводу “Джон Грієвз и К^о”. Зять Джона Грієвза Петро Ісаакович Судерман народився у Бердянську 21 січня 1874 р. у родині Ісаака Яковича Судермана⁸⁵, навчався на юридичному факультеті Харківського

⁷⁹ “Mr. Edward Greaves, senior partner of the firm of E. Greaves and Son, cabinet case manufacturers, Shoreham Street, Sheffield, died yesterday at the residence of his son, Mr. G. T. Greaves, 73, Steade Road, Sharrow, aged 80. Deceased, who was well known in local trade circles, had been in failing health for some time, but succumbed to a paralytical seizure which occurred a week ago. He [...] three sons, namely, Mr. J. J. Greaves, of the firm of Nicholson, Greaves, Barber, and Hastings, auctioneers; Mr. G. T. Greaves, who conducts the Shoreham Street business; the third son residing in Russia” (*Sheffield Daily Telegraph* (April 5, 1902), p. 11).

⁸⁰ “Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, *Sheffield Independent* (January 9, 1917), p. 2.

⁸¹ Гельмут Т. Хуберт називає дату народження Емілії Грієвз 25 грудня 1878 р. (Helmut T. Huebert, *Mennonites in the Cities of Imperial Russia. Vol. 1: Barvenkovo, Berdyansk, Melitopol, Millerovo, Orechov, Pologi, Sevastopol, Simferopol* (Winnipeg: Springfield Publishers, 2006), p. 138).

⁸² *Petkau Viktor*. История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 13 [Електронний ресурс] // URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015).

⁸³ Canadian Mennonite Board of Colonization [Електронний ресурс] // URL: http://www.mennonitechurch.ca/programs/archives/holdings/organizations/CMBoc_Forms/1800s/cmboc1801a.jpg (Дата звернення: 26.07.2015). Відповідне посилання, як і дані про Грієвзів із бази даних “Datenbank Grandma”, нам люб'язно надав сам Віктор Петкау, коли ми з ним для цього зв'язались.

⁸⁴ *Petkau Viktor*. История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 13, 14 [Електронний ресурс] // URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015).

⁸⁵ Судерман Ісаак Якович народився у Бердянську 1 грудня 1845 р. 10 січня 1867 р. він одружився з Анною Дік (14 листопада 1847 р. – 29 жовтня 1920 р.). У подружжя народилося шестеро дітей: Яків, Анна, Марія, Петро, Луїза та Еммі. Принаймні у 1878-1880 рр. Ісаак Якович Судерман значився гласним Бердянського повітового земського зібрання. Ісаак Якович продовжив справу свого батька, займаючись у Бердянську зерноторгівлею, але до 1894 р. розорився. Від повного краху його з родиною врятувало отримання дружиною у спадок хутору Торецький на річці Кривий Торець біля станції Костянтинівка (тепер це вже територія самої Костянтинівки). Саме до хутору Торецький родина і переїхала на деякий час. Там вони побудували цегляний

університету⁸⁶, під час Першої світової війни був гласним Бердянської міської думи⁸⁷, фігуруючи як “бердянський купець”⁸⁸. У Петра Ісааковича Судермана та доньки Джона Грієвза народилось четверо дітей, з яких одна донька (Емілія) померла через 2 місяці після народження, а син (Іоганн) загинув у Краснодарі, будучи у лавах Білої армії. Сам Петро Ісаакович був заарештований більшовиками в якості заручника та після фіктивного суду розстріляний у Керчі 24 грудня 1920 р. Його ж дружина разом із двома дітьми (Іоганна та Петер) у 1925 р.⁸⁹ емігрувала до Канади (ілюстрація 29), де і померла у Віндзорі, Онтаріо у 1974 р.⁹⁰

Старшим братом зятя Джона Грієвза Петра Ісааковича Судермана був Яків Ісаакович Судерман, який народився у Бердянську 4 вересня 1867 р. 16 квітня 1900 р. він одружився із Амі Евелін Грієвз (Amy Evelyn Greaves) (ілюстрація 30), народженою у Шеффілді 1⁹¹ (14)⁹² січня 1878 р. Амі Евелін Грієвз, у свою чергу, була племінницею Джона Грієвза – донькою Георга Туртона Грієвза (ілюстрація 31), який мав у Шеффілді фірму “Greaves & Son”⁹³ і

завод із паровою машиною, стали виробляти цеглу та черепицю. У 1897 р. Ісаак Якович із колегами та бердянськими родичами організував акціонерне товариство “Торецького Общества Огнеупорных Изделий”. Ісаак Якович входив до його правління і був директором-розпорядником. Втім, згодом Судермани були відсутні від керівництва, а на чалі товариства стали підприємці з Москви і Харкова. Помер Ісаак Якович 28 березня 1918 р. у Бердянську (Petkau Viktor. История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 7, 15-20 [Електронний ресурс] // URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015)).

⁸⁶ Petkau Viktor. История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 13 [Електронний ресурс] // URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015).

⁸⁷ Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 42 (Таврическое губернское по земским и городским делам присутствие). – Оп. 1. – Спр. 933 (Постановления Бердянской городской думы (и материалы к ним)). – Арк. 202, 206 зв.

⁸⁸ Торгово-промышленный указатель и путеводитель по городу Бердянску. Издание первое, 1915 года. – Бердянск: типография М. Дорошенко, 1915. – С. 18-19.

⁸⁹ Згідно з “Canadian Mennonite Board of Colonization”, це відбулось у 1924 р. (Canadian Mennonite Board of Colonization [Електронний ресурс] // URL: http://www.mennonitechurch.ca/programs/archives/holdings/organizations/CMBoc_Forms/1800s/cmboc1801b.jpg (Дата звернення: 26.07.2015)).

⁹⁰ Petkau Viktor. История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 13 [Електронний ресурс] // URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015); Helmut T. Huebert, *Mennonites in the Cities of Imperial Russia. Vol. 1: Barvenkovo, Berdyansk, Melitopol, Millerovo, Orechov, Pologi, Sevastopol, Simferopol* (Winnipeg: Springfield Publishers, 2006), p. 138.

⁹¹ Petkau Viktor. История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 7 [Електронний ресурс] // URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015).

⁹² Amy Evelyn Greaves Enns [Електронний ресурс] // URL: <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=30890342> (Дата звернення: 16.06.2015).

⁹³ “The London Gazette” у 1884 р. опублікувала щодо цієї фірми наступний документ, підписаний батьком і братом майбутнього британського віце-консула у Бердянську Джона Грієвза: “Notice

належав до середнього класу. Батьки Амі Евелін, Георг Туртон і Анні Юл (Annie Youle, за іншими даними – Yoole), одружились майже за 5 років до її народження, 27 травня 1873 р. у церкві Христа у Хілі (Heeley)⁹⁴, що неподалік Шеффілду.

За даними перепису населення Англії 1881 р., родина Георга Туртона Грієвза мешкала в Шеффілді в окрузі Ecclesall за адресою Kearsley Road, будинок 39.

Коли Амі Евелін виповнилось 9 років, померла її мати. У номері “Sheffield Daily Telegraph” від 22 листопада 1887 р. повідомлялось, що померла у 40-річному віці дружина Георга Туртона Грієвза Анні була єдиною донькою Вільяма Юла⁹⁵.

Перепис населення Англії 1891 р. зафіксував, що 13-річна Амі Евелін мешкала вже за іншою адресою, але все в тому ж окрузі Ecclesall разом із батьком, 16-річною сестрою Етель (Ethel M.), 11-річною сестрою Едіт (Edith A.), 3-річною сестрою Дороті (Dorothy G.) і 8-річним братом Бернардом.

У 15 років Амі Евелін поступила до школи для дівчат – Mrs. Shrubsole’s School, у якій провчилася близько п’яти років. У 21-річному віці Амі Евелін вважала себе вже достатньо добре підготовленою до життя⁹⁶. А невдовзі Джон Грієвз запросив свою племінницю приїхати із Шеффілду до Бердянська. Як раз тоді мало відбутись весілля доньки британського віце-консула у Бердянську Емілії Грієвз із Петром Ісааковичем Судерманом. І Амі Евелін Грієвз мала бути дружкою⁹⁷ на цьому весіллі своєї кузини. Там-то вона і познайомила із старшим братом Петра Ісааковича, і попри його неідеальне володіння англійською та її ще гіршу німецьку⁹⁸, молоді люди невдовзі зійшлися і Яків Ісаакович зробив пропозицію вийти за нього заміж. Тож дівчина із Шеффілду залишилась на

is hereby given, that the Partnership heretofore subsisting between us the undersigned Edward Greaves and George Turton Greaves, carrying on business as Cabinet Case Makers, in Shoreham-street, Sheffield, in the county of York, under the style or firm of Edward Greaves and Son, has been this day dissolved by mutual consent. All debts due to and owing by the said late partnership will be received and paid by the said George Turton Greaves, who will in future carry on the said business under the same firm of Edward Greaves and Son, but on his own sole account. – Dated this 30th day of June, 1884. *Edwd. Greaves. G. Turton Greaves*” (*The London Gazette* (July 8, 1884), p. 3130).

⁹⁴ “Marriages”, *Sheffield Daily Telegraph* (June 5, 1873), p. 3.

⁹⁵ “Deaths”, *Sheffield Daily Telegraph* (November 22, 1887), p. 3.

⁹⁶ “By the time I was twenty-one, standing on the threshold of life itself, I had been well instructed and had quite a number of certificates, diplomas, and prizes to march into life with me” (David P. Sudermann, “Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss”, *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 16).

⁹⁷ “bridesmaid”

⁹⁸ “Jasha’s dearth of English and Amy’s minimal German – she knew only portions of Goethe’s tragic poem *Der Erlkönig*” (David P. Sudermann, “Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss”, *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 16).

Півдні України, не знаючи ні російської чи української мови, ні традицій і звичаїв менонітів, до чиєї родини вона приєдналась. Амі Евелін ризикнула перебратись до країни, яка, за її оцінкою, на 50 років відставала від цивілізованої Англії. Дівчина була готова до нових викликів⁹⁹. Клан Судерманів був представлений не лише у Бердянську, а і в чисельних менонітських поселеннях регіону. В одному з них, хуторі на річці Кривий Торець біля Костянтинівки, Амі Евелін і стала жити разом із чоловіком (ілюстрація 32). Спочатку справи йшли чудово, родина мала прислугу. Але у 1904 р. хутір збанкрутував і був ліквідований, так що родина Амі Евелін і Якова Ісааковича змушена була переїхати до невеличкого будинку в сусідньому населеному пункті. Великою мірою їх врятував саме Джон Грієвз: він найняв Якова Ісааковича комівояжером з продажу продукції свого заводу, що з дозволу уряду випускалась під маркою “Ласточка” (ілюстрації 33-40). Завдяки цьому Судермани змогли знову стати на ноги, хоча тепер сімейний бюджет і був скромнішим, ніж раніше. Амі Евелін згадувала, що то були найщасливіші роки в її житті¹⁰⁰ (ілюстрація 41). Що ж до рішення Джона Грієвза про винайм Судермана для виконання функцій комівояжера, то тут, напевно, крім прагнення допомогти племінниці та її родині, зіграла роль і вже згадувана вище проблема пошуку посередників у продажу продукції, на яких би можна було покладатись і бути в них впевненим.

Від шлюбу Якова Ісааковича Судермана та Амі Евелін Грієвз народилося четверо дітей: Георг Туртон, Мері Евелін, Джоанна¹⁰¹ та Яків¹⁰². Після того, як Яків Ісаакович помер від тифу 12 березня 1909 р., Амі Евелін у червні 1912 р. вийшла заміж другим шлюбом за молодшого від неї на 7 років тоді ще студента Густава Генріха Енса (1885-1965), від якого народила шестеро дітей. Невдовзі

⁹⁹ “I still felt a little too English in my stiff way, but I was learning. I was still a kind of a boarding-school person, but my mind was a good mind, and I think my heart was all right, but strictly my own still” (David P. Sudermann, “Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss”, *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 17).

¹⁰⁰ “These next years were the happiest that I had experienced” (David P. Sudermann, “Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss”, *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 21).

¹⁰¹ Народжена 6 грудня 1903 р., вона згодом стала вчителькою, письменницею та волонтеркою.

¹⁰² Дати народження цих чотирьох дітей див. у: K.Peters (compiler), *Genealogy of Cornelius Willms. 1730-1972* (Winnipeg, 1973), p. 113. Втім, до даних цієї книги слід ставитись доволі обережно, оскільки, скажімо, стосовно тієї ж доньки Амі Евелін Грієвз Джоанни позначено, що вона була дружиною Германа Абрамса (Herman Abrams), а сестра Джоанни Мері – дружиною Германа Андреса (Herman Andres). Але навіть напис на могилі Джоанни свідчить, що Герман Андрес був саме її чоловіком (Joanna S. Sudermann Andres [Електронний ресурс] // URL: <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=47867300> (Дата звернення: 16.06.2015)).

родина переїхала до Берліна (ілюстрація 42), де Густав навчався в євангельсько-біблійній школі та слухав лекції в університеті Гумбольдта. Родина мала твердий намір повернутись до Російської імперії, де Густав планував влаштувати менонітську школу. Та планам завадила Перша світова війна. Коли родина зрозуміла, що дорога до Російської імперії для неї закрита, то було швидко прийняте рішення їхати до Англії. Там у Шеффілді Грієвзи – родичі Амі Евелін – тепло зустріли її багаточисельну родину¹⁰³. Але Амі Евелін і її чоловік не хотіли бути тягарем для англійських родичів. Тож доволі швидко вони почали шукати варіанти. І саме Георг Туртон (батько Амі Евелін і брат Джона Грієвза) запропонував звернути погляд на інший бік Атлантичного океану: “Чи ви знаєте хоч когось у Америці? Я так розумію, що там, у Штатах, мешкає багато менонітів”¹⁰⁴. Густав пригадав, що колись до якоїсь там американської місцевості із назвою “Beatrice” емігрував із Західною Пруссії зведений брат його батька. Знайшовши таки за допомогою туристичного агента на докладній карті США населений пункт із такою назвою на далекому Заході, Густав написав листа з адресою: “Uncle Wiebe, Beatrice, U.S.A.”. І за кілька тижнів у Шеффілді одержали відповідь від Герхарда Віба (Gerhard Wiebe), у якій той запрошував Густава з родиною до себе. Наприкінці жовтня 1914 р. Амі Евелін, Густав і діти відплили з Ліверпуля до міста Квебек, порт Гурон, а вже звідти перебралась до Біатріс (Небраска)¹⁰⁵. У США, у Ньютоні (Канзас) Амі Евелін померла аж 2 листопада 1975 р.¹⁰⁶ Частина її мемуарів була опублікована у 1993 р. під потрійним прізвищем (Amy E. Greaves Sudermann Enss) і з промовистою назвою “Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond”¹⁰⁷.

Як впливає зі списку некрологів, що були опубліковані у газеті “Sheffield Daily Telegraph” (згодом – “Sheffield Telegraph”), батько Амі Евелін і брат Джона Грієвза Георг Туртон Грієвз (“Greaves G.

¹⁰³ Згідно з даними хронологічно найближчого до цих подій перепису населення Англії та Уельсу 1911 р., батько Амі Евелін, на той час вже 62-річний удовець Георг Туртон жив разом із незаміжніми доньками, 36-річною Етель Мері та 23-річною Дороті Гертрудою у 7-кімнатному помешканні за адресою Шеффілд, Mylnhurst Road, 12.

¹⁰⁴ David P. Sudermann, “Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss”, *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 23.

¹⁰⁵ David P. Sudermann, “Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss”, *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 24.

¹⁰⁶ Petkau Viktor. История и родословная семья Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 7 [Електронний ресурс] // URL: <http://гер.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015).

¹⁰⁷ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899-1915*. Editors: David P. Sudermann and Mary R. Blocksma (Northfield, MN: Small World Press, 1993), 230 p.

Turton. Chairman, E. Greaves & Son (Casemakers) Ltd”) помер у травні 1929 р.¹⁰⁸ Він заповідав 9591 фунт керуючому директору Бернарду Туртону Грієвзу та аукціоністу Алеку Грієвзу.

Щодо сина Джона Грієвза Георга (який в російськомовних джерелах іноді фігурував як Георгій, рідко – Григорій), то він народився близько 1874 р.¹⁰⁹ Джерелами зафіксовано, що у 1884 р. Георгій Грієвз достроково вибув з першого класу Бердянської чоловічої гімназії¹¹⁰. Згодом син Джона Грієвза отримував освіту в Великій Британії в старому коледжі Уеслі (Wesley College) і Технічній школі Шеффілда¹¹¹.

Як пише Є. Денисов, син Джона Грієвза Георгій 18 січня 1895 р. одружився на грекині Вірі Лазарівні Збандутто¹¹². Підтвердження даних про цей шлюб знаходимо у книзі записів народжень, що велась у Ростовському-на-Дону британському консульському окрузі: там зафіксовано, що 4 (17) червня 1906 р. у Бердянську в інженера Георга Грієвза і Віри Збандутто¹¹³ народився син Георг (ілюстрація 46).

¹⁰⁸ Peter Harvey, *Sheffield Libraries Archives and Information. Sheffield Local Studies Library. Sheffield Telegraph Obituaries 1850 - c. 1970. Surnames F - J*, p. 31.

¹⁰⁹ “Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, *Sheffield Independent* (January 9, 1917), p. 2.

¹¹⁰ Циркуляр по управлению Одесским учебным округом. – 1884. – № 11. – С. 409; Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) / Упорядники: В.М. Константінова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I. – К.: Освіта України, 2006. – С. 257.

¹¹¹ “Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, *Sheffield Independent* (January 9, 1917), p. 2.

¹¹² Денисов Е.С. Оживают голоса истории. Краеведческие очерки. – Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2015. – С. 189-190.

¹¹³ Невістка Джона Едварда Грієвза Віра Збандутто належала до відомої в Бердянську родини (ілюстрація 43), яка вкорінилась у цьому місті після того, як сюди перебрався поселянин селища Ялта Маріупольського повіту грек Лазар Збандутто. Одним із братів Віри Лазарівни був купець Павло Лазаревич Збандутто. Могила доньки Павла Лазаревича, Христини, досі збереглася на місцевому кладовищі (Денисов Е.С. Оживают голоса истории. Краеведческие очерки. – Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2015. – С. 189). Рідними братами дружини Георга Грієвза були й лікарі Пантелеймон (ілюстрація 44) і Костянтин Лазаревичі Збандутто (ілюстрація 45). Численні згадки про лікаря Бердянської жіночої гімназії Пантелеймона Лазаревича Збандутто виявлені нами в Журналах Міністерства народної освіти. Серед інших розпоряджень там знаходяться і такі: “Утверждаются в чинах, со старшинством: [...] врач Бердянской женской гимназии Збандутто – с 15 апреля 1900 г.” (*Правительственные распоряжения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Январь 1905. – СПб.: тип. В.С. Балашева, 1905. – С. 13*); “Производятся: за выслугу лет, со старшинством: из титулярных советников в коллежские ассесоры: [...] врачи: Бердянской женской гимназии, Збандутто – с 5-го апреля 1903 г.” (*Правительственные распоряжения. Высочайшие приказы по ведомству министерства народного просвещения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Июль 1906. – СПб.: тип В.С. Балашева, 1906. – С. 7*); “Производятся: за выслугу лет, со старшинством: из коллежских ассесоров в надворные советники: [...] врачи: Бердянской 1-й женской гимназии, Збандутто – с 15-го апреля 1907 г.” (*Правительственные распоряжения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Январь 1909. – СПб.: тип В.С. Балашева,*

У іншому виданні, написаному за співавторства того самого Є. Денисова, зазначено, що британський підданий Григорій Іванович Грієвз 5 жовтня 1905 р. був поручителем при вінчанні 29-річної Клеопатри Іоаннівни Грієвз (ілюстрація 47) із Олександром Івановичем Рудим¹¹⁴. Втім, вельми цікаво, що, як засвідчує запис, зроблений кількома роками раніше, 1 (14) січня 1901 р., 26-річна Клеопатра Грієвз (Cleopatra H. Greaves), яка на той момент мешкала в Бердянську вже 24 роки, подала британському віце-консулу в цьому місті заяву про намір впродовж трьох місяців вийти заміж за 40-річного мешканця Бердянська Цезаря Бонне (Cesar Bonnet). Вінчання мало відбутись у православному храмі¹¹⁵.

Поки що залишається загадкою, чому зв'язок цієї пари, Цезаря і Клеопатри, яка, напевно, у всіх викликала асоціації з історичними персонами античності, не був тривалим. При цьому можна з великою долею вірогідності казати, що Клеопатра була донькою Джона Едварда Грієвза. Тією самою, ім'я якої у "Datenbank

1909. – С. 37); "Производятся: за выслугу лет, со старшинством: [...] врачи: [...] Бердянской 1-й женской гимназии, Збандуто – с 15-го апреля 1911 г." (*Правительственные распоряжения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Февраль 1916. – СПб.: тип В.С. Балашева, 1916. – С. 132*); "Награждаются орденами: [...] Св. Станислава 3-й степени: [...] врач Бердянской городской женской гимназии Пантелеймон Збандуто." (*Правительственные распоряжения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Февраль 1917. – СПб.: тип В.С. Балашева, 1917. – С. 52, 81*). Станом на 1911 і 1915 рр. практикуючий лікар Пантелеймон Лазаревич Збандутто значився у Бердянську за адресою Воронцовська вулиця, будинок Харченко.

Павло і Костянтин Лазаревичі Збандутто фігурували у джерелах початку 20 ст. як гласні Бердянської міської думи, а Павло Лазаревич, до того ж, і як член міської управи в 1901, 1902 рр. (*Отчет Бердянской Городской Управы о приходе сумм за 1902 год. – б. г., б. и. – С. 46, 56-57; Протоколы Бердянского Очередного Уездного Земского собрания XXXVI сессии созыва с 27 сентября 1901 года, с приложениями. – Бердянск: тип. К.Н. Безсонова, 1902. – С. LXIV*), 1915 р. (*Торгово-промышленный указатель и путеводитель по городу Бердянску. Издание первое, 1915 года. – Бердянск: типография М. Дорошенко, 1915. – С. 19*) і заступаючий місце міського голови в 1911 і 1912 рр. (Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 42 (Таврическое губернское по земским и городским делам присутствие). – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 268, 269 зв., 271; Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 42 (Таврическое губернское по земским и городским делам присутствие). – Оп. 1. – Спр. 459 (О службе члена Бердянской городской управы, заступающего на место городского головы Збандуто П.Л. 30 декабря 1912)). Показово, що Павло Лазаревич, маючи статус старшого біржового маклера, разом із Джоном Едвардом Грієвзом був членом Бердянського біржового комітету (*Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. – Симферополь: типо-лит. Звенигородского П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 37*). Мешкав Павло Лазаревич у власному будинку по вулиці Пушкінській. У 1916 р. П.Л. Збандутто був обраний членом попечительської ради Бердянської чоловічої гімназії (Державний архів Автономної Республіки Крим. – Ф. 42 (Таврическое губернское по земским и городским делам присутствие). – Оп. 1. – Спр. 113б. – Арк. 86-86 зв., 89). Станом на 1916 р. Павло і Костянтин Лазаревичі Збандутто були членами "Всероссийского Союза Городов помощи больным и раненым воинам".

¹¹⁴ Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорож'є: Дикое Поле, 2010. – С. 338.

¹¹⁵ "FO 399/1 – Marriage notice book", in *The National Archives* URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2270272> (date of access: 18.05.2015).

Grandma” подане як Патриція, що, зрозуміло, теж відсилає до традицій Давнього Риму. На користь цього кажуть і її вік, і по-батькові (адже Джон відповідає імені Іван (Іоанн)).

Між іншим, у виданні “Бердянск. Взгляд через столетия” наводиться низка інших даних про духовну та кровну спорідненість Грієвзів із родинами Бердянська: 25 грудня 1894 р. Джон Грієвз у Покровському храмі хрестив Євгенію¹¹⁶, доньку бердянського купця П.Л. Збандутто; 30 березня 1883 р. дружина Джона Грієвза Анна Людвігівна стала восприємницею сина селянина Ігната Пивоварова¹¹⁷. Інформація щодо участі Грієвзів у таїнствах, що проводились у православному храмі, тим цікавіша, що один із авторів того самого видання “Бердянск. Взгляд через столетия” констатує, що саме з причини релігійної приналежності Анна Людвігівна Грієвз була похована на тій ділянці місцевого кладовища, що й неправославні Феттер і Нейфельд¹¹⁸.

Цікава деталь щодо імені дружини Джона Грієвза (ілюстрація 48). Тоді як у місцевих джерелах та літературі вона йменується саме як Анна Людвігівна, Віктор Петкау, спираючись на базу даних “Datenbank Grandma”, подає ім’я дружини Джона Грієвза як “Джинні” (“Jinny”), але при цьому ставить поруч знак питання, так саме як знаки питання стоять щодо дат її народження і смерті¹¹⁹. А у виписаному у 1908 р. паспорті Джона Грієвза, який зберігається у Національному архіві (Велика Британія), ім’я дружини британського віце-консула в Бердянську Джона Грієвза подано як “Jane”¹²⁰.

У розлогій публікації 1915 р. з переповіддю листа про поневіряння подружжя Грієвзів після від’їзду на відпочинок до

¹¹⁶ Напевно, саме цієї представниці родини Збандутто, яка через хрещення вступила в духовну спорідненість із Джоном Грієвзом, стосуються наступні матеріали одного із російських генеалогічних сайтів: “Евгения Павловна Збандутто. Родилась: 1898 в Бердянске, умерла 1964 в Обнинске. Брак: 1924. Муж: Леонид Дмитриевич Бродер. Брак: 1924 в Керчи, родился: 1894 в Керчи, умер: 1942 в Ленинграде. Сын: Дмитрий Леонидович Бродер. Родился: 1928 в Керчи” (Это моя семья! [Электронный ресурс] // URL: <http://fam-sa.narod.ru/g128.html#11923> (Дата звернення: 27.03.2017). Щоправда, як бачимо, є розходження в даних щодо року народження Євгенії Збандутто.

¹¹⁷ Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. – С. 338.

¹¹⁸ Денисов Е.С. Оживают голоса истории. Краеведческие очерки. – Мелитополь: Издательский дом МГТ, 2015. – С. 159.

¹¹⁹ Petkau Viktor. История и родословная семья Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 14 [Электронный ресурс] // URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015).

¹²⁰ The National Archives, FO 655 (Foreign Office: Chief Clerk’s Department and Passport Office: Collection of Passports), FO 655/269 “Place of Issue: ROSTOV. Name: John Edward Greaves, with wife Jane”, p. 1.

Карсбаду (ілюстрація 49) ім'я дружини британського віце-консула жодної разу не згадується і вона йменується не інакше як Mrs. Greaves¹²¹.

Коли Грієвз померла і була похована 21 грудня 1916 р.¹²² у Бердянську, шеффілдська газета "Sheffield Daily Telegraph" 8 січня 1917 р. опублікувала некролог, де ім'я дружини британського віце-консула в Бердянську подане як "Greaves Jane W."¹²³. У надрукованій наступного дня в "Sheffield Independent" статті "Жертви ворожої ненависті. Дружина колишнього шеффілдського джентльмена померла в Росії" мова йде про Jane Wilhemenia Greaves¹²⁴.

Обидва варіанти імені дружини Джона Грієвза присутні на монументі, встановленому на її могилі (ілюстрації 50, 51). Адже напис там зроблений як англійською, так і російською: "Sacred to the memory of Jane Greaves the beloved wife of John E. Greaves engineer British Vice-Consul. B. Munich Jan. 1845 D. Berdiansk Dec. 1916. Her children arise up and call her blessed. Her husband he praiseth her. Prov. XXXI. V. 28. Анна Людвиговна Грієвз. Встают дети и ублажают ее, муж и хвалит ее: "Много было жен добродетельных, но ты превзошла всех их" Притч. Соломонов. XXXI СІЛ". Мюнхен як місце народження, по-батькові – Людвигівна, поховання на лютеранській частині бердянського кладовища – все вказує на те, що дружина англійця Джона Грієвза була німкенею.

У списку домовласників Бердянська, вміщеному у виданні 1911 р. "Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга", знаходимо адреси домоволодінь самого британського віце-консула (4 будівлі у 16-му кварталі плюс споруди за межами міського плану), Г.І. Грієвза (у 30-му кварталі) та А.Л. Грієвз (також у 30-му кварталі)¹²⁵. Якщо подивитись на сам план міста, то чітко видно, що родині Грієвзів належала значна частина нерухомості на тій частині Воронцовської вулиці, що була неподалік від Східного проспекту (від якого 16-й квартал відділявся лише 29-м, який і лежав між Східним проспектом та вулицею Таганрозькою; 16-й і 30-й квартали розділяла сама лише дорога).

¹²¹ "A Consul in Germany. Put in a Common Gaol", *Nantwich Guardian* (April 30, 1915), p. 5.

¹²² Бердянские новости. – № 1855. – 12.1916.

¹²³ Peter Harvey, *Sheffield Libraries Archives and Information. Sheffield Local Studies Library. Sheffield Telegraph Obituaries 1850 - c. 1970. Surnames F - J*, p. 32.

¹²⁴ "Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia", *Sheffield Independent* (January 9, 1917), p. 2.

¹²⁵ Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга. – Симферополь: типо-лит. Звенигородскаго П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 72.

Представники родини Джона Грієвза були серед тих, хто стояв у витоків популяризації в Бердянську футболу¹²⁶. Щоправда, щодо цього у виданні “Бердянск. Взгляд через столетия” наводяться дані, які певною мірою не узгоджуються між собою. Зокрема, там повідомляється, що двоє онуків Джона Грієвза, відвідавши Англію, захопились там футболом і після повернення до Бердянська часто грали вдвох у дворі заводу, заснованого їхнім дідом. Це побачив молодий токарь Павло Малихін, йому гра сподобалась і він, вивчивши її правила, почав збирати команду; тож перша футбольна команда в Бердянську з’явилась у 1911 р., і вже за два-три місяці була сформована ще одна команда безпосередньо на заводі¹²⁷. Втім, буквально на попередній сторінці цього ж видання повідомляється вже не про 1911, а про 1910 р., коли 25 квітня у міському саду відбувся перший зафіксований у Бердянську футбольний матч. На ньому з рахунком 2:1 перемогла саме команда заводу Грієвза, причому спеціально підкреслюється, що за цю команду виступали діти Джона Грієвза, Николай і Джон¹²⁸. Як бачимо, тепер вже двоє футболістів фігурують не як онуки, а як діти¹²⁹ британського віце-консула у Бердянську. Ми маємо й інші відомості про двох братів-футболістів з родини Грієвзів. Зокрема, у випуску газети “Мариупольская жизнь” від 2 вересня (20 серпня) передвоєнного 1913 р. було вміщено репортаж про матч між бердянською командою і командою “Нікополь”¹³⁰, що відбувся 18 серпня на полі заводу “Провіданс”. Хоча “Нікополь” тоді і виграв з рахунком 2:0, газета зауважила: “Из игроков бердянской команды следует отметить прекрасно сыгранных форвардов бр. Гривевз и Колесникова...”¹³¹

Завісу над тим, так ким же доводились віце-консулу Джону Грієвзу брати-футболісти Николай і Джон, відкриває лондонське видання 1920 р., у якому розміщені фото та біографії колишніх учнів заснованої в Англії ще у 1556 р. школи Оундл (Oundle School), загиблих на фронтах Першої світової війни. Там, між

¹²⁶ Цікаво, що перший у світі офіційний футбольний клуб з’явився у 1857 р. саме у Шеффільді, звідки походила родина Грієвзів.

¹²⁷ Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. – С. 227.

¹²⁸ Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. – С. 226.

¹²⁹ У особистій бесіді з одним із авторів, Є. Денисовим, з’ясувалось, що ця інформація була взята з видання: Календарь-справочник. 1992-1993. Футбольный сезон. – Бердянск: городская типография, 1993. – С. 19, 26.

¹³⁰ Команда металургійного заводу “Нікополь”, заснованого у Маріуполі у 1897 р.

¹³¹ Матч “Нікополь” - Бердянск // Мариупольская жизнь. – 2.09.1913.

іншим, є й інформація про Ніколаса (Nicholas) Грієвза (ілюстрація 52), який значився як другий син Георга (George) Грієвза і його дружини (ім'я не зазначене), які походили з Бердянська і Шеффільду. Таким чином, Ніколай (Ніколас) був онуком Джона Грієвза. Він народився в грудні 1897 р., а в січні 1912 р. вступив до школи Оундл¹³². Щоправда, вже у переписі населення Англії та Уельсу 1911 р. 14-річний Ніколас значився як учень і пансіонер (boarder), який разом із іншими британськими хлопцями мешкав під наглядом учителя Едгара Лауна (Edgar Lawn). Судячи з того, що двома роками раніше Едгар Лаун фігурував як шкільний вчитель у the Modern College, місто Харрогейт, а за переписом 1911 р. Ніколас Грієвз мешкав у Харрогейті, можна з великою долею впевненості стверджувати, що у 1911 р. Ніколас навчався саме у the Modern College. В графі “Місце народження” згаданого перепису 1911 р. навпроти прізвища Ніколаса було зазначено: “Бердянськ (резидент), британський підданий”.

До липня 1914 р. Ніколас Грієвз навчався у школі Оундл, після чого почав працювати на заводі свого діда у Бердянську. Коли розпочалася Перша світова війна, Ніколасу було доручено відповідати за виготовлення боєприпасів. Якщо казати точніше, то він мав створити спеціальний цех для випуску скорострільних снарядів Готчкісса і управляти при цьому 700 працівниками. Згодом Ніколас Грієвз перебрався до Англії, вже 5 листопада 1917 р. вступив до Королівських військово-повітряних сил (Royal Flying Corps)¹³³. Зберігся підписаний особисто Ніколасом Грієвзом у Шеффільді 6 листопада 1917 р. “Record of Service Paper” (ілюстрація 53) – документ, що заповнювався на осіб, зарахованих на службу до збройних сил Великої Британії. Тут повідомлялось, що неодружений британський підданий Ніколас Грієвз мешкав у Шеффільді за адресою Wath Road, 15, до вступу на військову службу за родом занять був менеджером заводу (“works manager”). На запитання “Чи віддаєте перевагу якомусь конкретному роду служби?” Ніколас зазначив, що бажає служити саме у Королівських військово-повітряних силах. 16 листопада 1917 р. у Південному

¹³² H.M.King and E.E.Yeld (compilers), *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX* (London: printed for Oundle School by Philip Lee Warner, Publisher to the Medici Society Ltd., 1920), p. 380.

¹³³ H.M.King and E.E.Yeld (compilers), *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX* (London: printed for Oundle School by Philip Lee Warner, Publisher to the Medici Society Ltd., 1920), p. 380.

Фарнборо (South Farnborough) британський офіцер засвідчив вступ Ніколаса Грієвза на службу до військово-повітряних сил.

Ніколас проходив бойову підготовку у низці тренувальних центрів, паралельно добре зарекомендував себе як вправний боксер. З 11 серпня 1918 р. Ніколас Грієвз знаходився у складі уславленої 70-ї ескадрильї Королівських військово-повітряних сил, дислокованої у Франції. Він загинув 28 жовтня поблизу міста Турне (Tournai)¹³⁴, що за 85 кілометрів від Брюсселя, не доживши лише пару тижнів до кінця Першої світової війни. Ця смерть видається ще більш трагічнішою зважаючи на ту обставину, що Ніколас Грієвз загинув за Велику Британію у її війні проти Німеччини, будучи онуком німкені.

Про загибель другого лейтенанта Ніколаса Грієвза, “сина Георга Е. Грієвза, Бердянськ” повідомляв випуск газети “Sheffield Evening Telegraph” від 25 листопада 1918 р. Причому тут уточнюється, що з 28 жовтня 21-річний Ніколас вважався зниклим без вісті, але згодом було отримано повідомлення, що він загинув у повітряному бою¹³⁵. У квітні 1919 р. за заповітом Ніколаса його батько одержав у Лондоні 654 фунти.

Ніколаса Грієвза було поховано поблизу місця загибелі, на Tournai Communal Cemetery Allied Extension¹³⁶ у Бельгії (ілюстрації 54, 55). На його надгробку викарбувані хрест і напис “Second Lieutenant N. Greaves Royal Air Force 28th October 1918”.

Щодо Джона Грієвза-молодшого, то у Національному архіві (Велика Британія) зберігається аплікація для паспорта дитини (форма “В”), заповнена на ім’я Джона Грієвза, народженого у Бердянську 23 жовтня 1895 р. Аплікація була складена 2 липня 1909 р. у місті-курорті Харрогейт, що у Північному Йоркширі, Англія. Джоном Грієвзом-молодшим тоді опікувався той самий

¹³⁴ H.M.King and E.E.Yeld (compilers), *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX* (London: printed for Oundle School by Philip Lee Warner, Publisher to the Medici Society Ltd., 1920), p. 380.

¹³⁵ *Sheffield Evening Telegraph* (November 25, 1918), p. 3.

¹³⁶ “Tournai was captured by the German II Corps on 23 August 1914, in spite of resistance from a French Territorial Brigade, and the town remained in German hands until it was entered by the 47th (London) and 74th (Yeomanry) Divisions on 8 November 1918. The 51st (Highland) Casualty Clearing Station arrived on 14 November and remained until 20 July 1919. [...]The Allied extension now contains 689 Commonwealth burials of the First World War, 34 of them unidentified. There are also 117 Russian burials, all of men who died as prisoners of war, and two Belgian war graves” (Commonwealth War Graves Commission [Електронний ресурс] // URL: <http://www.cwgc.org/find-a-cemetery/cemetery/54800/TOURNAI%20COMMUNAL%20CEMETERY%20ALLIED%20EXTENSION> (Дата звернення: 8.04.2017)).

Едгар Лаун, шкільний вчитель (The Modern College, Harrogate)¹³⁷, під керівництвом якого за даними перепису населення Англії та Уельсу 1911 р. свого часу навчався Ніколас Грієвз.

Як і його брат Ніколас, Джон Грієвз-молодший під час Першої світової війни керував одним із цехів заводу в Бердянську¹³⁸.

Повертаючись безпосередньо до самого Джона Грієвза-старшого, зазначимо, що до 1905 р. майбутній британський віце-консул у Бердянську як представник місцевих фабрикантів був членом Таврійської губернської з фабричних справ присутності; він обирався головою Бердянського благодійного товариства¹³⁹. У 1911 р. Джон Грієвз значився членом Бердянського біржового комітету¹⁴⁰.

Як віце-консул Джон Грієвз мав, за потреби, опікуватись британськими суднами, що зазнали аварію. А таке траплялось. Так, серед трьох аварій, зафіксованих у “Отчете о состоянии и деятельности Бердянского торгового порта за 1909 год”, одна сталася саме із англійським пароплавом “Краторн”, який 18 вересня 1909 р. виходив з Бердянського порту на рейд для дозавантаження і, маючи на борту близько 2000 тон зерна, через погодні умови і невдале маневрування сів на мілину за каналом. В операції зі зняття англійського пароплава з мілини взяли участь бердянський портовий пароплав “Ногайск”, приватний пароплав “Екатерина” та парова баржа “Энрикетта”. “Краторн” зійшов з мілини лише наступного дня, коли з нього вивантажили 3000 чвертей зерна¹⁴¹.

Варто дещо докладніше зупинитись на деяких моментах рапортів британського віце-консула у Бердянську Джона Грієвза. Вже перший з них, що стосувався 1908 р., був надісланий до Лондона не по Ростовському-на-Дону, а по Одеському консульському округу (там же відтепер фігурували і рапорти щодо самого Ростова-на-Дону, Таганрога та інших портів Азовського моря). Напевно, як новачок у складанні консульських рапортів, Джон Грієвз, на

¹³⁷ FO 655/1317 – Application for a Child’s Passport (Form ‘B’). Name: John Greaves // The National Archives [Електронний ресурс] // URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C3184116> (Дата звернення: 18.05.2015).

¹³⁸ “Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, *Sheffield Independent* (January 9, 1917), p. 2.

¹³⁹ *Petkau Viktor*. История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки. – С. 14 [Електронний ресурс] // URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (Дата звернення: 12.05.2015).

¹⁴⁰ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга.* – Симферополь: типо-лит. Звенигородскаго П. Ф. Вересотской и Брахтман, 1911. – С. 37.

¹⁴¹ *Отчет о состоянии и деятельности Бердянского торгового порта за 1909 год.* – Бердянск: типография К.Н.Безсонова, 1910. – С. 18.

відміну від його більш досвідчених колег, розпочав свій рапорт із загальних відомостей про місце розташування Бердянська, його адміністративне підпорядкування і чисельність населення. Втім, тут же Грієвз продемонстрував, що він аж ніяк не був новачком у регіоні. Віце-консул писав, що 30 років тому тут не спостерігалось такого дефіциту землі як тепер, і тільки близько половини площ були зайняті під сільськогосподарські культури, тоді як на решті земель головним чином випасались отари овець. Але згодом поступово, із зменшенням цін на вовну, стали оброблятися все більші і більші площі, так що тепер лише 6 % земель повіту залишались під паром. Земля, за твердженням Грієвза, не знала добрив, а тому поступово виснажувалась. Причому це спостерігалось не тільки безпосередньо в Бердянському повіті, але і в цілому на Півдні. У комплексі із збільшенням чисельності населення зниження родючості землі мало спричинити зменшення обсягів експорту і, як писав Грієвз, втрату Російською імперією статусу “житниці Європи”¹⁴². Віце-консул підкреслював, що в плані обробки землі “фермери” саме Бердянського повіту йшли попереду не тільки інших регіонів Російської імперії, але і багатьох складових “сільськогосподарської Європи”. Адже тут дуже широко використовувались вдосконалені сільськогосподарські машини, і, як писав Грієвз, навіть самий бідний селянин мав свої власні плуг, сівалку, жниварку, віялку тощо. І це при тій специфіці повіту, що тут домінували невеликі, від 20 до 175 акрів, землеволодіння, і нараховувалось 96 “російських” поселень, 61 німецька колонія та 31 болгарське поселення. Причому, за твердженням Грієвза, досвід німецьких колоністів (ілюстрація 56) впливав на інше населення, яке переймало від них методи культивування землі і певною мірою навіть німецькі звичаї. Самі ж німці чи не всі були ще й справними ремісниками, тож довгі зимові місяці вони також не сиділи без діла. Тут же знаходимо і низку інших схвальних характеристик німців. Не забуваймо, що британський віце-консул не тільки тісно спілкувався з німецькими колоністами з огляду на свою професійну діяльність, але і через членів своєї сім’ї знаходився у родинних зв’язках із менонітами та лютеранами.

Далі Грієвз, що зовсім не дивно, докладно зупинився на описі виробництва найсучасніших сільськогосподарських машин, зауваживши, що воно є основною індустрією Бердянська і його повіту. Між іншим, Джон Грієвз повідомив і про те, що

¹⁴² “the granary of Europe”

безпосередньо у Бердянську діяли два заводи цієї галузі: один – під британським менеджментом (зрозуміло, тут мався на увазі сам завод Грієвза) із 800 працівниками, а другий – під менеджментом німецьких колоністів із 250 робітниками. Самі ці два заводи за звітній рік виготовили продукції на 1,5 мільйони карбованців: 5 тисяч жниварок і двигунів, 6 тисяч сівалок і 12 тисяч плугів¹⁴³.

Стан сільськогосподарського машинобудування, умов і результатів продажу його продукції Джон Грієвз продовжив докладно висвітлювати у своєму рапорті за наступний рік. Причому тут він в узагальненнях пішов ще далі і подав починаючи з 1886 р. статистичні дані щодо імпорту сільськогосподарських машин до Бердянська, із позначенням частки у ньому британських та інших закордонних виробників. Докладно аналізуючи успіхи американців і німців на цьому ринку, Грієвз зауважує, що вони зумовлені зовсім не якістю пропонованої продукції, а лише методами ведення торгівлі, у яких Велика Британія, за зізнанням Грієвза, тут дійсно дуже відстала. Британські фірми, як і раніше, майже не вступали в прямі контакти з покупцями в регіоні. Натомість це активно робили німці, які пропонували тут товар чи не зі всього світу. І навіть якщо їм замовляли саме британську продукцію, ці німці відмовлялись її доставляти або ж натякали, що їхні вироби можуть бути придбані на значно кращих умовах. Як результат, продукція Шеффілду та Бірмінгему поступово була витіснена товарами з Вестфалії¹⁴⁴.

На інформацію про сільськогосподарське машинобудування з рапорту Джона Грієвза за 1909 р. посилались “Globe” від 19 вересня¹⁴⁵ і “Dublin Daily Express” від 20 вересня 1910 р.¹⁴⁶

Джон Грієвз писав як про обсяги імпорту сільськогосподарських машин, так і про успіхи місцевого машинобудування і в рапорті за 1911 р. (ілюстрація 57), вкотре підкреслюючи, що відповідна галузь є однією з найважливіших на півдні Російської імперії, а Бердянськ з прилеглими до нього територіями є одним з її центрів. Причому найбільші заводи тут нараховують від 5 до 6 тисяч працівників, не кажучи вже про менші майстерні та кустарів.

¹⁴³ # 4295. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1909), pp. 68-75.

¹⁴⁴ # 4537. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1909 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1910), pp. 47-49.

¹⁴⁵ *Globe*, (September 19, 1910), p. 5.

¹⁴⁶ *Dublin Daily Express*, (September 20, 1910), p. 6.

Уривки з цього рапорту про сільськогосподарське машинобудування були передруковані у “The Scotsman” від 7 серпня 1912 р.¹⁴⁷

Іншою темою, яка знайшла широке висвітлення у цьому ж рапорті Грієвза, була передісторія та хід проведення столипінської аграрної реформи, яку британський віце-консул у Бердянську оцінював дуже високо. Поряд із іншими питаннями, у цьому рапорті була приділена увага і характеристиці вартості життя у Бердянську, яка, згідно із Грієвзом, за останні роки суттєво зросла, хоча при цьому зросла і заробітна платня¹⁴⁸.

“The Railway Gazette” від 30 серпня 1912 р. переказувала уривок з рапорту Джона Грієвза щодо спорудження так званої Токмацької залізничної гілки¹⁴⁹.

У рапорті Джона Грієвза, складеному за 1912 р., вже відчувалося наближення війни. Саме передчуття початку масштабних бойових дій у Європі, невизначеність на Близькому Сході, закриття Дарданелл, виключення з азовської торгівлі грецьких кораблів у комплексі з врожаєм, чий якість та кількість виявились нижчими за середні, були названі Грієвзом причинами занепаду експорту у цей рік, який став самим невдалим за останнє десятиріччя і склав лише 60 % від експорту попереднього року. У цьому ж рапорті Грієвз писав, що на бердянських заводах страйків не було з 1905 р., а купці, що займались вивізною торгівлею, старались упереджувати такі прояви незадоволення працівників регулярним підняттям платні у пікові періоди вантажних робіт. Тут же Грієвз додав штрихів до намальованих їм у попередніх рапортах картин успішного просування німців на місцевому ринку і ситуації із бердянським сільськогосподарським машинобудуванням. При цьому Грієвз продовжив зачеплену ним раніше дразливу тему конкуренції із звільненими від мита іноземними машинами. Британський віце-консул у Бердянську докладно охарактеризував і успіхи більш широкого, ніж перебував під його юрисдикцією, регіону в розвитку металургії та видобутку вугілля, зупинившись у першу чергу на історії компанії, заснованої свого часу його співвітчизником Джоном Юзом. У цьому ж рапорті, поруч із іншими питаннями, знайшлося місце і для характеристики стану освіти в Бердянському повіті і безпосередньо у місті, причому

¹⁴⁷ “Agricultural Machinery in South Russia”, *The Scotsman* (August 7, 1912), p. 7.

¹⁴⁸ # 4965. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1911 on the Trade and Agriculture of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1912), pp. 37-43.

¹⁴⁹ “Tokmak Railway”, *The Railway Gazette* (August 30, 1912), p. 257.

Джон Грієвз відзначив, що Бердянський повіт є одним з найкращих у Російській імперії в плані розвитку народної освіти, і земські початкові школи тут діють у кожному селі. Бердянськ же, писав Грієвз, крім початкових шкіл, мав ще чоловічу класичну гімназію і дві чоловічі “професійні школи”¹⁵⁰, а також дві жіночі гімназії¹⁵¹.

Цікаво, що складаючи для Лондона свій узагальнюючий рапорт про стан торгівлі на території Одеського консульського округу за той самий 1912 р., генеральний консул Сміт (C.S. Smith) спеціально відмітив, що віце-консул у Бердянську Грієвз побажав застерегти британські фірми від все зростаючої в регіоні кількості торговців, які систематично займались шахрайством. Звичайною практикою для таких осіб було припинити оплату, при цьому не об’явивши себе банкрутом, і пропонуючи кредиторам лише 5-6 шилінгів за кожний фунт. Причому кредитори на це зазвичай були змушені погоджуватись, розуміючи, що вирішення справи через суд обійдеться їм ще дорожче у плані витрачених грошей, сил і часу¹⁵².

Про це ж застереження Джона Грієвза повідомила своїх читачів “The Scotsman” від 2 вересня 1913 р.¹⁵³

Як віце-консул Джон Грієвз надсилав до Лондона рапорти з Бердянська і в наступні роки. При цьому у рапорті за 1913 р. він спеціально уточнював, що подана там статистика взята як із безпосередньо консульських записів, так і з офіційних рапортів Бердянської торговельної палати¹⁵⁴.

Буквально перед початком Першої світової війни Джон Грієвз зробив черговий аналіз стану сільськогосподарського машинобудування в Росії. Згідно з ним, російські заводи виробляли плуги і сівалки найвищої якості, які значною мірою витіснили іноземну продукцію. Через свою простоту вітчизняна техніка вважалася “селянською машиною” і попит на неї досяг своєї межі і вже, можливо, падає, тоді як попит на більш досконалі жнивварки поступово збільшується. Все це доводить прогрес обробітку ґрунту дрібним аграріями.

Грієвз писав, що російський уряд, аби дати вітчизняним виробникам можливість конкурувати у виробництві певних машин,

¹⁵⁰ “professional schools”

¹⁵¹ # 5114. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1912 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1913), pp. 37-41.

¹⁵² # 5114. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1912 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1913), p. 16.

¹⁵³ “British Trade Abroad”, *The Scotsman* (September 2, 1913), p. 7.

¹⁵⁴ # 5436. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1913 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1915), p. 26.

які широко імпортуються, надає субсидії. Збиральні машини самохідного і самонесучого класу, а також парові молотарки надходять в країну безмитно, і тепер кожен з вітчизняних виробників отримує премію від уряду у розмірі 1 карбованець за пуд. Такі правила вступили в силу з 1 січня 1913 р., і кількість вироблених самохідних жниварок досягла 18000, за які виробники отримали 500000 карбованців субсидій. Грієвз писав, що не може бути ніяких сумнівів, що через кілька років ввезення жниварок із-за кордону майже припиниться, якщо тільки підвищення цін на сировину не вплине на ситуацію.

При цьому британський віце-консул констатував: не можна сказати, що торгівля сільськогосподарською технікою знаходиться в здоровому стані, навіть якщо попит на неї зростає. Машини продаються по довгому кредиту; навіть невеликі знаряддя вартістю 20 карбованців дуже рідко купуються за готівку, оплата найчастіше проводиться із розстрочкою. Однак в останньому випадку це означає, що неплатіж може потягнути за собою конфіскацію машини, тобто це не можна назвати успіхом продажу сільськогосподарської техніки в Росії. Якщо поганий врожай – не виплачується внесок за техніку; другий поганий врожай – і шанси дилера отримати погашені борги зменшуються багаторазово. Більшість дилерів – частіше за все не дуже чесні люди; вони дуже ризикують, сподіваючись на великі прибутки, але коли несуть збитки – негайно перекладають їх на плечі виробника або його агента. Система здається радикально неправильною; вона вже зруйнувала кілька фірм. Це деморалізує селянина, який тепер починає відчувати, що він може заплатити, коли у нього є можливість, і насправді практично немає способу забезпечити своєчасну виплату. Грієвз із сумом та іронією відмічав, що кілька років тому вітчизняний селянин був досить пунктуальний у сплаті по рахунках, але система розстрочки дала йому зрозуміти, що якщо продавець може почекати своїх грошей один сезон, то він може почекати і другий, і третій, і замість того, аби заплатити за плуг, куплений ним у кредит, селянин краще витратить гроші на грамофон.

Надана Грієвзом інформація використовувалась британськими виданнями. Зокрема, у 1914 р. “Pall Mall Gazette” надрукувала його роз’яснення щодо правил написання російських прізвищ¹⁵⁵. Того ж

¹⁵⁵ “Russian Names”, *Pall Mall Gazette* (March 18, 1914), p. 6.

року “The Scotsman” навела уривки з рапорту Грієвза про сільськогосподарське машинобудування і торгівлю¹⁵⁶.

У 1917 р. “Board of Trade Journal of Tariff and Trade Notices and Miscellaneous Commercial Information” повідомляв про переданий британським віце-консулом Грієвзом 4 листопада план, за яким можна було судити про стан проведених у 1916 р. работ у Бердянському порту¹⁵⁷. У тому ж 1917 р. твердження Джона Грієвза із посиланням на статтю у “Board of Trade Journal of Tariff and Trade Notices and Miscellaneous Commercial Information” було згадане канадським виданням “Weekly Bulletin, Published by the Department of Trade and Commerce”¹⁵⁸.

У 1917 р. Джон Грієвз писав, що виробництво сільськогосподарської техніки та знарядь було основною галуззю в Бердянську і його околицях аж до початку війни, але тепер воно тимчасово було згорнуто. З початку війни було виготовлено лише близько 2000 жниварок, 1000 сівалок, близько 1000 молотарок і кілька тисяч плугів, оскільки виробники перейшли на виконання військових замовлень. Після війни ці заводи повинні повернутися до виробництва сільськогосподарської техніки, попит на яку обіцяв бути величезним. Адже з початку війни 50 відсотків техніки, що знаходиться в руках фермерів, зносилися. Це особливо стосувалося плугів і молотарок.

Деякі плуги були закуплені Міністерством сільського господарства Росії в Швеції, а косарки і жниварки були замовлені в

¹⁵⁶ “Machinery Industry and Trade in Russia. Ploughs and Seeders”, *The Scotsman* (August 17, 1914), p. 7.

¹⁵⁷ *Board of Trade Journal of Tariff and Trade Notices and Miscellaneous Commercial Information* (H.M. Stationery Office, 1917), p. 827.

¹⁵⁸ “Catalogues alone of no use in Trading with Russia.

The statement of Mr. J. Greaves, British Vice-Consul at Berdiansk, Russia, which appeared in the British Board of Trade Journal, has already been corroborated by the Canadian Trade Commissioner at Petrograd, Mr. C. F. Just, who says that the sending of catalogues to Russia is of no use without direct representation.

“Although much has been written about the futility of sending to Russia catalogues and price lists in English, which give prices in English currency and f.o.b. United Kingdom ports, these are continually being received with requests for the recommendation of responsible buyers. All this is waste of time, energy and paper, and can lead to nothing, as the Russian is especially shy about buying anything on the strength of advertisements or catalogues.

If a firm wishes to trade with Russia, it must either do business through a responsible general agent, or open one or more warehouses at central points. From such a warehouse travellers can visit tradespeople in other towns, and buyers can call and chat with the management there, and have goods shown and explained to them. Warehouses of this kind may, of course, belong to a combination of several firms whose goods do not compete with each other.

Offices and showrooms, with samples, where it is intended to take orders for execution, will seldom prove successful. A stock is necessary, and it should never be allowed to run out” (*Weekly Bulletin, Published by the Department of Trade and Commerce* (Ottawa, June 18, 1917), # 699, p. 1410).

Сполучених Штатах, Канаді та Швеції для доставки в 1917 р. До війни Німеччина і Австрія були основними конкурентами Сполученого Королівства у виробництві парових молотарок і нафтових двигунів. На думку Грієвза, після війни у виробників Сполученого Королівства повинна була з'явитись чудова можливість отримати більшу частку в торгівлі цими товарами, але існувала небезпека конкуренції з боку американських виробників більш дешевого типу молотарки. Косарки, жнивварки та кінські упряжки зі Сполученого Королівства майже не продавались, але канадські виробники могли розраховувати на отримання добрих прибутків, оскільки саме канадська збиральна техніка була більш адаптована до місцевих умов.

Грієвз зазначав, що “у Росії” тепер вироблялися відмінні сівалки і плуги, і найближчим часом конкуренція з вітчизняними виробниками буде все більш важкою, але всі виробники знайдуть готових покупців відразу після війни. Грієвз вкотре підкреслював, що сільськогосподарська машинобудівна промисловість в Росії ніколи не користувалася протекціоністським тарифом. Іноземні ж сільськогосподарський реманент і машини або ввозились безмитно, або мито було номінальним. Незважаючи на це, відповідна галузь промисловості досягла прогресу і була здатна поставляти половину техніки, необхідної вітчизняним аграріям. Багато видів інвентарю були створені місцевими виробниками і згодом імітувались іноземними фірмами, але з невеликим успіхом. Британський віце-консул зазначав, що Міністерство сільського господарства зараз цілком усвідомлює важливість цієї галузі, і очікується, що незабаром будуть вжиті заходи з надання допомоги та заохочення вітчизняних виробників сільськогосподарської техніки.

Втім, для Джона Грієвза, як і в цілому для Російської імперії, у 1917 р. все почало стрімко змінюватись. Більшовик-підпільник Георгій Дорофєєв, який до квітня 1915 р. працював на заводі Грієвза, а тоді перейшов кваліфікованим токарем на Азово-Чорноморський завод, згадував, що новину про революцію в Петрограді бердянці дізнались вже 23 лютого 1917 р. Тоді робітники Азово-Чорноморського заводу зупинили роботу, а наступного дня пішли з плакатами і транспарантами “Да здравствует революция!” до заводу Грієвза. Тамтешні робочі вже були з плакатами із тим самим текстом. Вже разом вони попрямували до заводу Матіаса (авіаційного), після чого відбувся

мітинг на Базарній площі¹⁵⁹. Так для Бердянська розпочалися революційні події бурхливого 1917 р.

Як британський віце-консул у Бердянську Джон Грієвз значиться у книзі Петерсона з промовистою назвою “How to Do Business with Russia...”, передмова до якої була завершена Барнесом Стевені у квітні 1917 р., тобто вже після початку докорінних зрушень у державі, що була об’єктом висвітлення¹⁶⁰. Цікаво, що книга являла собою узагальнення багатого досвіду з ведення бізнесу в Російській імперії, здобутого Петерсоном у Петрограді, Ризі та багатьох інших її містах при торгівлі саме машинами та спорідненими товарами.

Описуючи у романі “Красное колесо” квітень 1917 р., Александр Солженіцин, який рясно приправляв свій текст найбільш влучними, на його думку, з точки зору віддзеркалення дійсності, цитатами з тодішніх новин, звернув увагу і на згадку про Джона Грієвза. Тож під підзаголовком “Фрагменты народопрравства – провинция” тут зустрічаємо: “В Бердянске местный заводчик, британский внештатный консул Гриввз, рассчитал часть своих рабочих и отказался явиться по вызову на их собрание. Его привели туда силой. Но он отказался возобновить соглашение с рабочими, послал телеграмму британскому послу в Петроград, выставил над своим домом британский флаг и объявил о неприкосновенности своего жилища”¹⁶¹.

У 1917 р. події, пов’язані із заводом Грієвза, час від часу згадувались на шпальтах газети “Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов”. Зокрема, 27 серпня слідчою комісією із забезпечення нового ладу в цій газеті був оприлюднений список секретних співробітників губернського жандармського управління по Бердянському та Мелітопольському

¹⁵⁹ Бердянський краєзнавчий музей. – БКМ – Арх: Воспоминания Дорофеева Георгия Васильевича о революционном движении в Бердянске с 1917 по 1920 год. – С. 3, 10-13.

¹⁶⁰ У самій передмові з цього приводу сформульоване занадто оптимістичний прогноз щодо майбутнього цієї країни: “Since the following pages were written, the Revolution in Russia has taken place, and it may be that the new regime in that country will modify considerably some of the questions dealt with in the work; but whatever changes do take place, they will be mostly for the best” (C.E.W.Petersson, *How to Do Business with Russia. Hints and Advice to Business Men Dealing with Russia* (London, Bath, New York and Melbourne: Sir Issac Pitman & Sons, Ltd, 1917), p. x). Втім, це формулювання лише мало підкреслити одну з головних думок передмови: вести бізнес у Російській імперії набагато складніше, ніж у будь якій іншій країні Європи. Звичайно, автор і не здогадувався, які умови для бізнесу створить режим, який невдовзі встановиться на теренах колишньої Російської імперії.

¹⁶¹ Солженицын А. И. Красное колесо: Повествование в отмеренных сроках. Узел IV: Апрель Семнадцатого [Електронний ресурс] // URL: http://www.alibet.net/writer/1921/books/56602/soljenitsyin_aleksandr_isaevich/krasnoe_koleso_uzel_IV_aprel_semnaadtsatogo/read/2 (Дата звернення: 9.05.2015).

повітам, у якому був присутній і робітник заводу Грієвза Спиридон Євстафійович Константинопуло – грецькопідданий, який під прізвиськом “Доктор” з грудня 1915 р. “освещал” дії інших робітників заводу, за що одержував від жандармського управління 15 карбованців на місяць. Тут же у публікації було позначено, що цього секретного агента заарештовано¹⁶². У публікації про засідання Бердянської міської думи, що відбулось 7 вересня 1917 р., були наведені слова гласного Федоркова: “Нас, робочих, волнует вопрос о безработных. Вот на днях выбрасываются из завода Гривеза еще 1200 рабочих”¹⁶³. 24 грудня 1917 р. газета повідомляла про нараду місцевого виконавчого комітету з бердянськими представниками “коммерческого мира” з метою пошуку грошей для уплати боргів по заробітній платі робітникам заводу Грієвза. Автор статті зазначив, що заводу Грієвза доведеться повернутись до виготовлення мирної продукції, зокрема, сільськогосподарських машин, оскільки “демобілізація промисленности неизбежна”¹⁶⁴.

За твердженням авторів книги “Бердянск. Взгляд через столетия”, “когда в России появились признаки революции”, Джон Грієвз швидко зорієнтувався, поїхав до Петрограду і продав свій завод артилерійському управлінню (чиї військові замовлення він до того виконував); вже у 1917 р. Джон Грієвз “со всеми родственниками и компаньонами выехал в Англию”¹⁶⁵.

Схожа інформація подана і в книзі відомого радянського письменника Володимира Беляєва, який у 1926 р. прийшов у ливарний цех заводу працювати формувальником¹⁶⁶. Йдеться про опублікований у 1950 р. як остання частина трилогії “Стара фортеця” роман “Місто біля моря”¹⁶⁷. Автор, який невдовзі, в 1952 р., за свою трилогію отримав Сталінську премію, вклав в уста радянського директора заводу наступні слова: “Английского капиталиста Джона Гривеза мы в Лондон выгнали и в свои руки

¹⁶² Список секретних сотрудников губернского жандармского управления по Бердянскому и Мелитопольскому уездам // Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. – № 40. – 27.08.1917. – С. 3.

¹⁶³ Заседание городской думы // Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. – № 50. – 10.09.1917. – С. 3-4.

¹⁶⁴ *Оболтусов П.* Демобилизация промышленности и контроль над производством // Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов. – № 136. – 24.12.1917. – С. 3.

¹⁶⁵ *Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н.* Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. – С. 127.

¹⁶⁶ *Беляев Владимир Павлович* // Энциклопедия Бердянска. – Мелитополь: ООО “Издательский дом Мелитопольской городской типографии”, 2013. – Т. 1 А-Л. – С. 79.

¹⁶⁷ За радянських часів цей твір набув неабиякої популярності, багато разів перевидавався і був екранізований.

дело его, нашим горбом нажитое, взяли”. А візник Володя, який за сюжетом працював на заводі ще “за старого режиму”, згадував: “Джон Грієвз с чадами своими – тот сразу в Англию махнул, а своих надсмотрщиков помельче оставил”.

Втім, у лондонському виданні “The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book, 1920” знаходимо інформацію, що через політичну ситуацію віце-консул Джон Грієвз залишив Бердянськ і перебрався до Англії аж у травні 1918 р.¹⁶⁸.

В процесі з’ясування питання, чи залишив Джон Грієвз Бердянськ у 1917 р., ми натрапили на наступну інформацію у газеті “Friedensstimme” (видавалась у менонітській колонії Гальбштадт на річці Молочній) від 27 липня 1918 р.: 16 липня 1918 р. у своїх будинках були заарештовані чотири почесні консули, які представляли у Бердянську ворожі Німеччині держави. Йшлося про представника Великої Британії Джона Грієвза, Франції Жана Бонне, Італії Далл’Орсо та Греції Георгіса Пападакі. Троє з них, за виключенням Грієвза, 17 липня 1918 р. були посаджені на поїзд, що відправлявся у бік Мелітополя. Грієвзу ж через хворобу було дозволено залишитись у Бердянську¹⁶⁹ (ілюстрація 58).

Не забуваймо, що ця публікація відноситься до періоду, коли в Бердянську знаходились німецькі та австро-угорські окупаційні війська (квітень-листопад 1918 р.).

Цікаво, що про події в родині Грієвзів цього ж періоду згадує у своїх мемуарах Генріх Едігер (1858-1943) – відомий громадський діяч, підприємець, датський віце-консул, що залишив помітний слід в історії Бердянська. Едігер пише, що перебуваючи в листопаді 1918 р. у Берліні і плануючи повернутись додому, йому з великими складнощами вдалося дістати квитки на потяг на схід через Брест. Серед чотирьох попутників, з якими автор мемуарів 27 листопада відправився з Берліна до Бердянська, був і молодий англієць Джон Грієвз, який раніше, згідно з Едігером, разом із батьком і дідом, віце-консулом Джоном Грієвзом, був інтернований до околиць Берліна¹⁷⁰ (ілюстрація 59).

Річард Грієвз, братом прадіда якого був британський віце-консул у Бердянську, у 2003 р. записав, що Джону Едварду Грієвзу довелося тікати до Англії саме в 1918 р., при цьому “втративши все, включно із більшістю членів його родини”. Там же Річард Грієвз

¹⁶⁸ *The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book, 1920* (London: Harrison and Sons, 1920), p. 363.

¹⁶⁹ *Friedensstimme* (Juli 27, 1918), s. 6.

¹⁷⁰ *Heinrich Ediger. Erinnerungen aus meinem Leben* (Karlsruhe, 1927), s. 32.

згадує про лист Джона Едварда Грієвза до якогось друга в Німеччині, в якому описувались “жахи більшовицьких звірств у Бердянську”¹⁷¹.

У 1919 р. “Board of Trade Journal” опублікував статтю, присвячену майбутньому торгівлі Великої Британії у регіоні, до якого входив Бердянськ. У дужках під назвою цієї публікації було позначено, що вона отримана від британського віце-консула у Бердянську, який донедавна знаходився у німецькому полоні. Вже перше речення статті свідчить, що вона писалась саме незадовго до оприлюднення: тут аналізувалась ситуація за 1916-1918 рр.¹⁷²

Ця ж стаття була передрукована у “The Scotsman” від 24 червня 1919 р. У ній віце-консул описав вплив революції (але при цьому уточнюючи, що йдеться про революцію березня 1917 р.) на стан регіону. Він, зокрема, зазначив, що вартість життя зросла у 5-6 разів, у кожному місті та селі з’явилося як мінімум по одній солдатській раді, які почали конфісковувати продукцію та виробництва, після чого продавали їх за завищеними цінами і привласнювали виручку. Через зростаючий дефіцит селяни не могли навіть за високими цінами купувати предмети першої необхідності. Як наслідок, мешканці сіл відмовились возити свої товари до міст, стали приховувати зерно і гроші. При цьому в очах селян останні перестали бути чогось варті. До того ж, у 1916-1918 рр. фактично була зупинена закордонна торгівля.

Втім, Грієвз продовжував бачити світлі перспективи для розвитку британської торгівлі в регіоні. За його формулюванням, британські торговці мали певні переваги, їхня продукція була екстра-класу, а добра репутація була завойована ще півстоліття назад тією генерацією британців, яка мала майже монополію у торгівлі з Російською імперією цілою низкою товарів. Надзвичайно показово, що даючи свої прогнози на майбутнє британської торгівлі, Джон Едвард Грієвз практично не брав у розрахунок можливість приходу до влади більшовиків, натомість пишучи, що, скоріш за все,

¹⁷¹ “The latter is borne out by this writer’s own great grandfather’s brother, John Edward Greaves who for many years, before the revolution, lived in Berdiansk on the Sea of Azov, where he ran a successful business manufacturing agricultural equipment. He escaped to England in 1918 having lost everything, including most of his family. In a letter to a friend in Germany, in which he described the horrors of Bolshevik atrocities in Berdiansk, he noted “the Red commissars are practically all young Jews” (Richard Greaves. Who Really Runs the World? [Електронний ресурс] // URL: <http://macquirelatory.com/Pdf%20files/WHO%20REALLY%20RUNS%20THE%20WORLD.pdf> (Дата звернення: 13.03.2017)).

¹⁷² “South Russia. Future of British Trade”, *Board of Trade Journal*. Volume 102 (1919), p. 749.

“окупаційна армія”¹⁷³ не буде виведена з України найближчим часом¹⁷⁴.

“За інерцією” Грієвз продовжував фігурувати як віце-консул у Бердянську навіть у довідковому виданні 1921 р.¹⁷⁵

Надзвичайно цікаво, що у складеному в 1977 р. опису колекції мікрофільмів “British Foreign Office: Russia, correspondence 1906-1913 and 1919-1940” натрапляємо на такі дві позиції: “Схоплення Джона Грієвза більшовиками”¹⁷⁶ (інформація відноситься до 1919 р.) і “Місцезнаходження та репатріація містера Джона Грієвза з дружиною та дитиною; доля Джона Грієвза”¹⁷⁷ (1921 р.). До того ж, у цьому описі знаходимо позицію “Британські піддані в руках більшовиків у Бердянську...”¹⁷⁸ Є підстави припускати, що в мікрофільмованих документах, чиї описи збереглися, мова йшла не про віце-консула, а про його онука, Джона Грієвза-молодшого.

В цьому ж контексті доволі інтригуючим є повідомлення представника Великої Британії, вміщене у виданні “British Documents on Foreign Affairs – Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print: Soviet Russia and Her Neighbours, Sept. 1921-May 1923”, згідно з яким у 1922 р. дружина Грієвза (причому не уточнюється, якого саме) залишилася жити в Бердянську і знаходилась у дуже скрутному становищі (distress). Автору повідомлення, попри всі намагання, не вдалось увійти із нею в контакт, хоча він і дізнався, що Грієвз все ж таки отримала з Берліна фінансову допомогу, передану одним із родичів її чоловіка. Щодо долі самого Грієвза автору не вдалося одержати інформацію з жодного із джерел, і тому він схилився до висновку, що той вже помер¹⁷⁹.

Скоріш за все, тут мова йшла якщо не про Джона Грієвза-молодшого (який був репатрійований саме з дружиною), то про Георга Грієвза і, відповідно, його дружину. Адже за даними

¹⁷³ “The Army of Occupation”

¹⁷⁴ “South Russia. Future of British Trade”, *The Scotsman* (June 24, 1919), p. 6.

¹⁷⁵ Evan Rowland Jones, James Thomas Findlay, Sir Archibald Hurd (editors), “*Shipping World*” Year Book & Who’s Who (Shipping World & World Shipbuilding, 1921), p. 674.

¹⁷⁶ “Capture of John Greaves by Bolsheviks”.

¹⁷⁷ “Whereabouts and repatriation of Mr. John Greaves and wife and child; Fate of John Greaves”.

¹⁷⁸ “British subjects in hands of Bolsheviks at Berdiansk...” (*British Foreign Office: Russia, correspondence 1906-1913 and 1919-1940: guide to the Scholarly Resources microfilm edition of the Public Record Office collection: text, F.O. 371; registers, F.O. 566* (Wilmington, Del.: Scholarly Resources, 1977).

¹⁷⁹ Kenneth Bourne, Donald Cameron Watt, *British Documents on Foreign Affairs – Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print: Soviet Russia and Her Neighbours, Sept. 1921-May 1923* (University Publications of America).

британських дипломатичних паперів, складених у період між груднем 1919 і березнем 1920 р., саме Георг Грієвз тоді залишався в регіоні, а точніше – в “білому” Ростові-на-Дону, маючи там свій бізнес¹⁸⁰. Втім, як відомо, Біла армія залишила Ростові-на-Дону вже у лютому 1920 р., і у місті встановилась влада більшовиків.

Отже, всі наведені вище джерела спростовують свідомо вкарбований у свідомість радянських громадян міф про те, що “капіталіст” Джон Грієвз разом із всією ріднею благополучно втік до Англії у 1917 р. Міф, який домінує у Бердянську до сьогодні.

Саме створення цього міфу було напряму пов’язане з тим, що завод, заснований Грієвзом у Бердянську, відновив роботу за більшовиків, звичайно, тепер вже будучи націоналізований¹⁸¹.

¹⁸⁰ Kenneth Bourne, Donald Cameron Watt, *British Documents on Foreign Affairs – Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print: Soviet Russia and Her Neighbours, Sept. Dec. 1919-Mar. 1920* (University Publications of America).

¹⁸¹ На початку 1920-х рр. завод за дуже короткий проміжок часу кілька разів змінив назву, йменуючись “Арсенал”, “Перший державний машинобудівний завод”, “Четвертий”, а з 1923 р. – вже “Завод сільськогосподарських машин ім. 1-го Травня” (“Першотравневий завод”) (Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожжє: Дикое Поле, 2010. – С. 127). У виданні “м. Бердянське та його околиці. Природно-економічний та справочний збірник для робітників шкіл, господарчих установ та курортних одвідувачів. Вип. 1-й” (Бердянськ, 1928) про цей завод читаємо: “Заснований англійцем Джоном Грієвзом в 1903 році на місці склепу с.-г. машин та ремонтних майстерень, завод з початком війни скорочує свою роботу й переходить на військові замовлення. З 1922 року потрохи відновлює свою діяльність, а з 1924 р. широко розгортає продукцію, далеко залишивши позаду довійськовий рівень. Вироблює самоскидки типу “Дерінг”, стандартизувавши виробництво... Завод займає площу декілька кв. кілометр. З часу переходу його до Укр. Тресту Сільсько-Госп. Машин він увесь час поширюється й раціоналізує виробництво, має свою електричну станцію, збудовано лісопрорізочний цех... На заводі 1913 р. працювало 1000 роб., зараз 1030... Сировина здобувається через Головметал, а продукція через Трест розподіляється по с.-г. районах. Заробітня платня робітника, пересічна 92 крб. на місяць, перегнала довійськову. Охорона праці поставлена високо. Культурні потреби робітників задовольняються через клуб металістів, що має кіно, театр зимовий і літній, читальні, 14 різних гуртків. Партколектив нараховує 184 чоловіка, комсомольський – 130, молодих Ленінців – 80 чолов. Перспективи розвитку заводу досить гарні: устатковуються цехи імпортними машинами, ставиться ще 2 вагранки й протяжні машини” (м. Бердянське та його околиці. Природно-економічний та справочний збірник для робітників шкіл, господарчих установ та курортних одвідувачів. Вип. 1-й. – Бердянське, 1928. – С. 12-13).

Відпочиваючи в Бердянську влітку 1926 р., Остап Вишня написав гумористичний цикл, в якому один з творів, “Ідеал”, був присвячений саме колишньому заводу Джона Грієвза. Тут знайшлося місце і для своєрідного опису дорадянського періоду історії цього підприємства, і для характеристик самого Грієвза та його наступника: “Під горою завод стоїть, а з димаря там дим курить... Завод стоїть “Первомайський”, робітничий ще й селянський... Дивись!. Аж завіршувалось... Так оцей самий завод “Первомайський” у Бердянську і виробляє знамениті жатки самоскидки, типу Дорінга, відомі і в нас, і за кордоном під назвою “Ідеал”... Колись завод належав Джонови Грієвзеві, спритному англійцеві, що прийшов до Бердянська простим ковалем, розпочав з невеличкої кузні, а кінчив багатющою акціонерною компанією “Джон Грієвз і Ко”... Виробив тип своєї жатки, зробив тую жатку легходною, неважкою, недорогою; жаточки виливав та весело поживав... Робив він ще й букарі, плуги, снопов’язалки... Робив аж до революції... Прийшла революція, утворила нове акційне товариство “Робітник, селянин і К” і передала завод новому хазяїнові [...] У директорським кабінеті сидить не Грієвз, а людина з

Пошуки в базі даних “The British Newspaper Archive” дозволили нам натрапити на кілька публікацій, які, нарешті, відповіли на питання про долю Джона Едварда Грієвза.

У “Sheffield Independent” від 20 січня 1923 р. під промовистими заголовками “Піонер промисловості” та “Досвід в Росії померлого шеффілдського мешканця” було вміщено повідомлення, що Джон Едвард Грієвз, брат добре відомого в Шеффілді аукціоніста Дж. Дж. Грієвза, помер у 77-річному віці в своєму помешканні за адресою Шеффілд, Woodholm Road, 73. Тут же зазначались, що Джон Едвард Грієвз ще у 21-річному віці поїхав на “Південь Росії”, заснував у Бердянську фірму J. E. Greaves, Ltd., на заводі якої працювало 2 тисячі робітників, був віце-консулом у Бердянську, поки його не арештували німці. Коли ж його звільнили після підписання перемир’я¹⁸², він приїхав до Шеффілда. На момент написання цього матеріалу завод Грієвза був вже націоналізований, а син Грієвза, Георг Едвард, нещодавно повернувся до “Росії”. Повідомлялось, що похорон Джона Едварда Грієвза на Головному кладовищі Шеффілда мав відбутись 22 січня¹⁸³.

Надзвичайно інтригуюче, що “Sheffield Independent” вже за 5 лютого того ж року повідомила про смерть 2 лютого Надежди (Nadejda) Грієвз, “вдови покійного Джона Е. Грієвза (Бердянськ)”¹⁸⁴.

У номері тієї ж “Sheffield Independent” від 12 квітня 1923 р. під заголовками “В руках Советів” і “Воля людини з Шеффілду, яка заснувала російський завод” повідомлялось, що містер Джон Едвард Грієвз, який мешкав у Шеффілді за адресою Woodholm Road, 73, а до того – Fulwood Road, 321, був засновником і багаторічним очільником компанії John E. Greaves, Ltd. і

дуже простим прізвиськом – Лисенко... [...] Зразу видно людину з пальцями, щільненько один до одного притуленими: копійчина не проскочить... Нічого не зробиш: директор з Донбасу” (*Остан Вишня*. Твори в 4 томах. Том 2: Усмішки, фейлетони, гуморески. – К.: Дніпро, 1988. – С. 139-142).

¹⁸² Мається на увазі Комп’єнське перемир’я 11 листопада 1918 р., що ознаменувало завершення Першої світової війни.

¹⁸³ “The death at his residence, 73, Woodholm road, Sheffield, is announced of Mr. John Edward Greaves, brother of Mr. J. J. Greaves, the well-known city auctioneer, at the age of 77.

Going to South Russia when 21, Mr. J. E. Greaves founded the firm of J. E. Greaves, Ltd., agricultural implement manufacturers, at Berdiansk, and about 2,000 workers were employed.

He was Vice-Consul at Berdiansk until taken prisoner by the Germans, and when released, on the signing of the Armistice, he came to Sheffield. His works are now in the hands of the Russian Government. His son, Mr. G. E. Greaves, has just returned to Russia.

The funeral will take place at the General Cemetery on Monday at 3 p. m.” (“Pioneer of Industries. Late Sheffield Resident’s Experiences in Russia”, *Sheffield Independent* (January 20, 1923), p. 3).

¹⁸⁴ “Deaths”, *Sheffield Independent* (February 5, 1923), p. 4.

британським віце-консулом у Бердянську, який під час війни був взятий у полон а згодом інтернований німцями, і чий бізнес тепер перебував у руках Советів, помер 18 січня 1923 р. і залишив по собі майно загальною вартістю 3731 фунт. За заповітом це майно передавалось племіннику Джона Едварда Грієвза аукціоністу Алеку Грієвзу, який мешкав у Шеффілді за адресою Tom lane, 33, але при цьому передбачалась можливість отримання майна і сином, Георгом Едвардом Грієвзом¹⁸⁵.

У дещо скороченому і зміненому вигляді цю ж інформацію того ж дня в рубриці “Остання воля” подала “Yorkshire Post and Leeds Intelligencer”¹⁸⁶.

Коли застосувати британський калькулятор інфляції¹⁸⁷, то можна підрахувати, що 3731 фунт у 1923 р. дорівнює 210238 фунтам у 2017 р. Якщо відкрити перший-ліпший сайт із продажу нерухомості, то можна побачити, що цих грошей вистачило б на придбання у Шеффілді будинку¹⁸⁸ з двома-трьома спальнями¹⁸⁹. Це все, що залишилось під кінець життя у колишнього власника “найбільшого в Європі заводу”.

До наших часів вцілів будинок родини Грієвзів, що на колишній Воронцовській вулиці (згодом – вулиця Комунарів, а з 2016 р. – Консульська) (ілюстрація 60). Не виключено, що Грієвз перебудував будинок¹⁹⁰, який колись, ще за часів першого за

¹⁸⁵ “Mr. John Edward Greaves, of 73, Woodholm Road, Sheffield, formerly of 321, Fulwood Road, Sheffield implement manufacturer, founder, and for many years head of Messrs. John E. Greaves, Limited, of Berdiansk, South Russia, and British Vice-Consul at Berdyansk, who was taken prisoner and interned by the Germans during the war, and whose business is now in the hands of the Soviet, died on 18 January last, leaving estate of the gross value of £ 3,731, with net personalty £3,651.

Probate of his will has been granted to his nephew, Mr. Alec Greaves, auctioneer, 33, Tom lane, Sheffield, power being reserved to grant probate also to his son, George Edward Greaves” (“In Soviet’s Hands. Will of Sheffield Man Who Founded Russian Works”, *Sheffield Independent* (April 12, 1923), p. 9).

¹⁸⁶ “Mr. John Edward Greaves, 73, Woodholm Road, Sheffield, founder of Messrs. John E. Greaves, Ltd., agricultural implement manufacturers. of Berdiansk, South Russia, Vice-Consul of Berdiansk [left estate of the gross value of] £ 3,731” (“Recent Wills”, *Yorkshire Post and Leeds Intelligencer* (April 12, 1923), p. 9).

¹⁸⁷ UK Inflation Calculator [Електронний ресурс] // URL: <http://www.in2013dollars.com/1923-GBP-in-2017?amount=3731> (Дата звернення: 8.04.2017).

¹⁸⁸ На вулиці Woodholm Road і досі, як і за життя Джона Едварда Грієвза, розташовані дво-триповерхові будинки (ілюстрація 61).

¹⁸⁹ Rightmove [Електронний ресурс] // URL: <http://www.rightmove.co.uk/property-for-sale/find.html?locationIdentifier=REGION%5E1195&index=600> (Дата звернення: 8.04.2017).

¹⁹⁰ Авторитетний спеціаліст з історії архітектури Південної України Олександр Харлан за нашим проханням на підставі низки сучасних фотографій дав таку попередню оцінку цього будинку: “Споруда дійсно дореволюційна. Судячи зі стану цегляного декору не потинькованих фасадів, будівля спочатку не штукатурилася. Декоративні форми характерні для еkleктики раціонального напрямку, який набув поширення наприкінці 19 ст. (1880-1890-ті рр.). У

хронологією британського консула у Бердянську Камбербетча, належав Янцену. Втім, і досі зберігся вхід у підвал, який навряд чи зазнав суттєвих змін ще з часів першого власника споруди.

Цікаво, що вже згадуваний вище радянський письменник Володимир Беляєв включив до своєї книги “Місто біля моря” наступний пасаж: “Из оврага, спускавшегося к морю, выглядывала какая-то двухэтажная ви́лла под красной черепицей. Закат бросал багровые блики на ее окна, обращенные к Лискам. Стекла будто пламенели под лучами солнца, медленно падающего в море. Казалось, ви́лла горела, подоженная изнутри. Я вспомнил рассказы литейщиков о бывшем владельце завода Гриве́зе, который улепетнул за границу, и решил, что не иначе как это его ви́лла виднеется вдали. Достаточно лишь было сравнить ее с маленькими белыми мазанками, разбросанными по берегу моря, чтобы понять: там жил богач”.

На розі Консульської і Богуславського донині вціліла будівля заводууправління і одночасно, напевно (зважаючи на великий герб, розміщений на балконі) (ілюстрація 62), британського віце-консульства у Бердянську часів Джона Грієвза (ілюстрація 63). Прогулюючись колишньою Воронцовською вулицею, ще можна побачити кілька занедбаних корпусів заводу Грієвза. Вони збудовані з червоної цегли і мають чималу товщину стін – часом у п’ять цеглин і більше.

На бердянському курорті досі стоїть колишня літня дача Грієвзів, що свого часу стала шостим корпусом санаторію¹⁹¹ “Бердянськ”¹⁹²,

провінційних містах існував одночасно з модерном і на початку 20 ст. (аж до 1910-х рр). Взагалі, в характері декору відчувається сухуватий формалістичний підхід. Враження таке, що будували по якомусь аналогу і майстер був не дуже досвідчений або без архітектурної освіти. Звертають увагу закруглені кути і гранчасті колони вхідного портика (що можна було дозволити собі тільки на поч. 20 ст.). Нажаль, втрачено елементи завершення над головним входом... Не дивлячись на якісне нове тинькування, сучасний дах (нахил та спрощення), нові вікна (білі склопакети), обкладка бічних стінок сходин (гидка плитка) невілюють красу і додають сухості будівлі”.

¹⁹¹ Використання колишньої нерухомості Джона Грієвза для оздоровлення пролетаріату Володимир Беляєв у “Місті біля моря” змалював таким чином: “Легче стало Коле Закаблуку и другим болезненным хлопцам лишь после того, как старый литейщик Иван Руденко стал красным директором, а бывший старорежимный инженер Андры́евич, командовавший заводом после Джона Гриве́за, отошел на второй план. На заводе появился собственный амбулаторный пункт, провели вентиляцию, доктора стали периодически осматривать рабочих. Но больше всего, по словам Закаблука, ему помог тот самый ночной санаторий, который открыли по приказу Руденко в доме бывшего заводчика Гриве́за. И когда Колю подкормили в том санатории да “заштопали” ему легкие, врачи разрешили ему работать, но пока не у машинки. Так бывший формовщик Коля Закаблук принялся орудовать арифмометром...”.

¹⁹² Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н. Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожье: Дикое Поле, 2010. – С. 338.

а ще пізніше – міні-готелем “Південна дача” (ілюстрації 64, 65). Ця будівля, споруджена на початку 20 ст. у стилі модерн, занесена до списку архітектурних пам’яток місцевого значення.

Коли в 2005 р. відкрився Музей історії міста Бердянська, там були виставлені й експонати, що відносяться до заводу Джона Грієвза¹⁹³.

У Брюсселі ми знайшли і сфотографували місце, де на початку 20 ст. діяв офіс і відбувались загальні збори анонімного товариства “Etablissements industriels de Berdiansk John Greaves et Co” (ілюстрація 66)¹⁹⁴.

За даними авторів видання 2010 р. “Бердянск. Взгляд через столетия”, нащадки Джона Грієвза живуть у США та Москві¹⁹⁵. На наше запитання про джерело цієї інформації вже у 2017 р. один з цих авторів, Євген Денисов повідомив, що десь у середині 1990-х до Бердянська завітав якийсь родич Грієвза, і від нього місцеві краєзнавці й отримали ці дані. Втім, ні сам Євген Денисов, ні інші бердянські краєзнавці, з якими він зв’язався за нашим проханням, так і не змогли пригадати нічого ні про самого того родича, ні про те, що останній розповідав.

Втім, нам вдалося з’ясувати долю сина хресниці Джона Грієвза Євгенії Збандутто (Бродер). Народжений 3 січня 1928 р., Дмитро Леонідович Бродер став науковцем, вельми помітною фігурою в

¹⁹³ “В експозиційній вітрині Музею – фотографія Дж. Грієвза, загальний вигляд території заводу, рекламні листівки заводської продукції, срібна медаль “За труд и пользу”, якою був нагороджений завод “Дж. Грієвз и К” за жатку “Ластівка” на міжнародній виставці. Оплата праці робітників заводу була досить високою, про що свідчить світлина одного з робітників І.Я. Афанасенка. Поряд експонуються його розрахункова книжка й документ “Об обеспечении рабочих на случай болезни и о страховании рабочих от несчастных случаев”. Цікавим є “Охранительное свидетельство”, видане інженеру С. Слятіну, яке підтверджує авторське право останнього на вдосконалення для снопов’язалки-жнеї. У нижній частині вітрини представлено фотоальбом, який розповідає про історію заводу, інструменти, вимірювальні прилади та зразки художнього чавунного ливарства, що їх використовували для своїх потреб мешканці міста” (*Радомський І., Тронь А.* Огляд експозиції Музею історії міста Бердянська (дорадянський період) [Електронний ресурс] // URL: http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%BE%D0%BC%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%20%D0%A2%D1%80%D0%BE%D0%BD%D1%8C_%D0%BD%D0%B0%D1%83%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%BE-%D0%BF%D0%BE%D0%BF%D1%83%D0%BB%D1%8F%D1%80%D0%BD%D1%96.pdf (Дата звернення: 19.03.2017).

¹⁹⁴ Фотографію місця розташування офісу цього товариства, чия колишня власність у Бердянську за часів радянської влади стала називатись Першотравневим заводом, було зроблено символічно 1 травня 2017 р. Символічним є й те, що буквально навпроти будинку цього офісу в 1922 р., тобто ще за життя Джона Грієвза, під Колоною Конгресу було облаштовано меморіал воїнам, загиблим у Першій світовій війні. Нагадаймо, що онук Джона Грієвза Ніколас загинув у повітряному бою над Бельгією у 1918 р.

¹⁹⁵ *Михайличенко В., Денисов Е., Тишаков Н.* Бердянск. Взгляд через столетия. – Бердянск: Південна зоря; Запорожжє: Дикое Поле, 2010. – С. 338.

радянській атомній енергетиці¹⁹⁶. Саме у Обнінську (Калужська область), де у 1964 р. померла мати Дмитра Леонідовича, за 10 років до того почала працювати перша в СРСР атомна електростанція. І саме в Обнінську вже у 1957 р. Бродер разом із Ю.А. Сергєєвим розробив ескізний проект самохідної атомної електростанції для роботи на Крійній Півночі. У 1961 р. ця станція була запущена і працювала до кінця 1960-х¹⁹⁷. За даними одного зі свіжих телефонних довідників Москви, 89-річний Дмитро Леонідович Бродер досі мешкає в столиці РФ¹⁹⁸.

Є можливість простежити і долю родичів Віри Лазарівни Збандутто – невістки Джона Едварда Грієвза. Річ у тім, що дітьми бердянського окуліста Костянтина Лазаревича Збандутто, і, відповідно, племінником і племінницею дружини Георга Грієвза були Віктор Збандутто (1915-1990)¹⁹⁹ і Анна Добросердова (26 квітня 1903 р. - 22 січня 1990 р.). Анна Костянтинівна вже в першій половині 1920-х рр. стала працювати медсестрою в хірургічному відділенні міської лікарні Бердянська. Після закінчення Дніпропетровського медичного інституту працювала у Бердянську вже хірургом, під час Другої світової війни стала ведучим хірургом евакошпиталю, а після демобілізації у 1946 р. повернулась до Бердянська (тоді – Осипенко), у міській лікарні якого пропрацювала ще кілька десятків років. У 1972 р. Анна Костянтинівна стала Почесним громадянином міста Бердянська²⁰⁰, а у 2016 р. на її честь була перейменована одна з вулиць цього міста. Син Анни Костянтинівни, Всеволод Костянтинович Добросердов (10 лютого 1924 р. – 7 березня 1998 р.), довго працював викладачем у Бердянському державному педагогічному інституті та очолював

¹⁹⁶ Бродер Дмитрий Леонидович и др. *Бетон в защите ядерных установок*. – Москва: Атомиздат, 1966. – 240 с.; Бродер Дмитрий Леонидович. *Малозабаритная защита реакторов* / Д.Л. Бродер, К.К. Попков, С.М. Рубанов; Под ред. д-ра физ.-мат. наук проф. Д.Л. Бродера. – Москва: Атомиздат, 1967. – 365 с.: черт.; 22 см.; *Биологическая защита транспортных реакторных установок* / под ред. д-ра физ.-мат. наук проф. Д.Л. Бродера. – Москва: Атомиздат, 1969. – 420 с.; *Руководство по радиационной защите для инженеров*: справочник: сокр. пер. с англ.: в 2 т. / под ред. Д.Л. Бродера [и др.]. – М.: Атомиздат. – т. 1. – 1972. – 421 с.; т. 2. – 1973. – 288 с.

¹⁹⁷ Собачкин А. Забытые подвиги [Електронний ресурс] // URL: <http://newsreda.ru/?p=6115> (Дата звернення: 27.03.2017).

¹⁹⁸ *Телефонный справочник. Фамилии Москвы* [Електронний ресурс] // URL: <http://ogru.info/mskio/fio/143807> (Дата звернення: 27.03.2017).

¹⁹⁹ Мав тільки прийомну доньку (2017 р., квітня 8. – м. Бердянськ. – Інтерв'ю з Добросердовим Віктором Всеволодовичем, 1952 року народження, мешканцем м. Бердянська, проведене Лиманом Ігорем Ігоровичем).

²⁰⁰ *Добросердова Анна Константиновна* // *Энциклопедия Бердянска*. – Мелитополь: ООО "Издательский дом Мелитопольской городской типографии", 2013. – Т. 1 А-Л. – С. 451.

місцевий університет марксизму-ленінізму²⁰¹. Дружина ж Всеволода Костянтиновича, Тамара Олексіївна Добросердова (1938 року народження), мешкає в Бердянську донині²⁰². Як і єдиний син Всеволода Костянтиновича Віктор Добросердов²⁰³.

Отже, можемо стверджувати, що родичі Джона Грієвза саме по цій лінії залишились у Бердянську за часів радянської влади і незалежної України.

Віктор Петкау з Дортмунду надав нам дані з “Datenbank Grandma”, які допомагають простежити до наших часів іншу гілку родичів британського віце-консула в Бердянську. Йдеться про нащадків племінниці Джона Едварда Грієвза Амі Евелін. Як вже згадувалось вище, від її шлюбу з Яковом Ісааковичем Судерманом народилися Георг Туртон, Мері Евелін, Джоанна та Яків. Від шлюбу ж Амі Евелін із Густавом Генріхом Енсом були народжені Жюстін Елієс Енс (Justine Eliese), Амі Дороті (Amy Dorothy), Фріда Елізабет (Frieda Elizabeth), Гедвіг Еліс “Хайді” (Hedwig Alice “Heidie”), Рут Наомі (Ruth Naomi) та Віра Анута (Vera Anuta).

²⁰¹ Бердянський (Осипенківський) державний педагогічний інститут (1953-1991 роки) / Упорядники: В.М. Константинова, І.І. Лиман // Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том V. – Донецьк: ЛАНДОН-XXI, 2012. – 638 с.; *Добросердов Всеволод Константинович* // Енциклопедія Бердянська. – Мелітополь: ООО “Издательский дом Мелитопольской городской типографии”, 2013. – Т. 1 А-Л. – С. 451-452.

Цікаво, що в інституті Всеволод Костянтинович працював над науковою темою “Історія Першотравневого заводу м. Бердянська (1870-1970)” (*ЦДАВО України*. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 8366. – Арк. 26-27). Тобто вивчав історію заводу, заснованого його родичем.

²⁰² На наше прохання пригадати, що Анна Костянтинівна і Всеволод Костянтинович розповідали про історію родини дорадянських часів, Тамара Олексіївна відповіла, що не чула від них таких розповідей, а Анна Костянтинівна взагалі не любила розповідати ні про війну, ні про інші сторінки минулого.

²⁰³ Ми зв'язались із Віктором Всеволодовичем Добросердовим і попросили пригадати, що в його родині розповідали про історію роду Збандутто-Добросердових і про родинні зв'язки з Грієвзами. Згідно з Віктором Всеволодовичем, його бабуся, Анна Костянтинівна, взагалі не охоче розповідала про своє минуле. Уроджена Збандутто, вона пишалась своїм прізвищем і не змінила його, вийшовши у 1922 чи 1923 р. заміж за Костянтина Добросердова. І тільки у 1937 чи 1938 р., коли греки в СРСР піддавались гонінням, Анна Костянтинівна, аби уберегтися від переслідувань, була змушена перейти на прізвище чоловіка. З тих пір вона воліла менше розповідати про свої грецькі коріння. Те, що її онук, Віктор Всеволодович, все ж чув від Анни Костянтинівни і від свого батька, так це що до революції було три сестри (причому тут йдеться не про лінію Збандутто, а про Найдьонових, тобто про матір Анни Костянтинівни і її сестер), старша з яких вийшла заміж за сина Джона Грієвза (ім'я не пам'ятає) і у 1917 р. разом із ним уїхала до Англії. Приблизно у 1922 р. звідти хтось приїхав до Бердянська і повідомив, що вона там померла під час епідемії іспанки. І ніби-то візитер із Англії навіть привіз деякі особисті речі цієї невістки Джона Грієвза, як от каблучку і якусь медаль (?), отриману від міста її батьком. Цікаво, що, згідно з сімейними переказами, познайомилось майбутнє подружжя на бердянському Курорті, оскільки там дачі Джона Грієвза і родини його майбутньої невістки розташовувались поруч (2017 р., березня 31. – м. Бердянськ. – Інтерв'ю з Добросердовим Віктором Всеволодовичем, 1952 року народження, мешканцем м. Бердянська, проведене Лиманом Ігорем Ігоровичем).

Від шлюбу Георга Туртона (Тартена) Судермана з Емілією Шрьодер (Emilie Schroeder) у 1924 р. в Канзасі народилась Доротія; у 1926 р. – Емілія; у 1930 р. в Пенсильванії – Георг і Річард; 24 лютого 1932 р. у Нью-Йорку – Фредерік (помер 9 серпня 2006 р. у Канзасі); 6 серпня 1935 р. у Скенектаді, штат Нью-Йорк²⁰⁴ – Маргарет (померла 10 травня 1988 р. у Спокені, штат Вашингтон); у 1953 р. – Джеймс Едвард.

Коли 10 листопада 1965 р. помер Густав Генріх Енс, живими залишались його дружина, двоє синів, вісім доньок, 23 онуків і 14 правнуків²⁰⁵.

Джоанна Судерман у шлюбі з Германом Андресом 23 серпня 1935 р. народила доньку Амі Елізабет і 11 листопада 1938 р.²⁰⁶ – сина Джеймса Германа.

Коли Джоанна, ця внучата племінниця Джона Грієвза, померла 31 березня 1998 р. у Хесстоні (Канзас), живими залишались наступні її родичі (а, відповідно, і родичі Джона Грієвза): син Джеймс Герман Андрес (James H. Andres), який мешкав у Саскачевані, Канада; донька Амі Елізабет Рід (Amy E. Reed) у Брумфілді, Колорадо; п'ятеро сестер: Емі Прекшот (Amy Preckshot) у Колумбії, Міссурі; Хайді Стовер (Haidie Stover) у Соудертоні, Пенсильванія; Рут Блоксма (Ruth Blocksma) та Фріда Енс (Frieda

²⁰⁴ За іншими даними вона народилась 8 травня 1934 р. у місті Сірак'юс цього ж штату.

²⁰⁵ "Aged Teacher, Pastor, Called Away in Death."

Funeral services for Dr. Gustav H. Enss, 80, a former resident of this community, were held Saturday afternoon at the First Mennonite Church, conducted by Rev. John Thiessen. Burial was in Greenwood Cemetery.

Dr. Enss died Wednesday, Nov. 10, of a coronary attack at Columbia, Mo. where he and Mrs. Enss had resided at the home of their children.

Born at Samara, Russia, April 13, 1885, to Heinrich and Justine Claassen Enns, Dr. Enss came to America with his family in 1915 and accepted a teaching position at Bethel College, 1915 - 1918. He then served as pastor of the Hopefield Mennonite Church near Moundridge, 1918 - 1928, taught for a time at Hesston College, 1922 - 1928, and at Goshen (Ind.) College from 1928-1934. Later the family located in Michigan, where he held several Baptist pastorates.

Besides the education he received in Russia, he attended the University of Berlin in Germany, 1912 - 1914, Kansas University, Lawrence, Kan., Chicago and Northwestern Universities, and in 1935 was awarded the doctor of theology degree by Southwestern Baptist Theological Seminary.

Survivors include his wife, the former Amy Evelyn Greaves (Sudermann) of Sheffield, England; two sons, George Sudermann of Mena, Ark., and Jacob Sudermann of Elkhart, Ind.; eight daughters, Mrs. Mary Hipple of West Chester, Pa.; Mrs. H. J. (Joanna) Andres of Newton, Mrs. Jim (Justine) Bowyer of Orange, Calif., Mrs. George (Amy) Preckshot of Columbia, Mo., Miss Frieda Enss of St. Louis, Mrs. Ralph (Ruth) Blocksma of Grand Rapids, Mich., Mrs. Earl (Haidie) Stover of Souderton, Pa., Mrs. Harold (Vera) Kemp of Wilmington, Del.; 23 grandchildren and 14 great-grandchildren.

All of the children except the oldest son, George, and the oldest daughter, Mrs. Hipple, were able to attend the funeral on Saturday. (See also Who's Who among the Mennonites, 1943) (Dr Gustav Heinrich Enns [Електронний ресурс] // URL: <https://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=30891343> (Дата звернення: 15.04.2017)).

²⁰⁶ За іншими даними – 11 листопада 1937 р.

Enss) у Джексонвіллі, Флоріда; Вера Кемп (Vera Kemp) у Сан-Сіті-Вест, Аризона; четверо онуків; п'ятеро правнуків і один праправнук²⁰⁷.

Яків “Джокел” (“Jockel”) Судерман у шлюбі з Хільдою Мері Байлер (Hilda Mary Byler) став батьком народженого 28 травня 1934 р. у місті Гошен, Індіана, Джона Дж. (помер 26 грудня 1999 р. у Денвері, Колорадо), народженого 29 жовтня 1942 р. Девіда Петера, а також народжених 17 липня 1945 р. Аннамарії і 27 вересня 1953 р. Пола Конрада.

Отже, всі вони – родичі Джона Едварда Грієвза по лінії його рідного брата Георга Туртона Грієвза.

Що ж стосується лінії іншого рідного брата, Джозефа Джексона, то за даними “Datenbank Grandma”, він став батьком Меріон, Хільди, Гарольда і Алека. Цей брат Джона Грієвза 8 липня 1884 р. підписався під повідомленням про припинення діяльності шеффілдської фірми “Nicholson and Greaves”, у якій він спільно з Джозефом Ніколсоном був аукціоністом, оцінщиком і агентом із нерухомості, і про створення на основі неї фірми “Nicholson, Greaves and Barber”²⁰⁸. Через 50 років, 4 січня 1934 р. Джозеф Джексон Грієвз разом із Гарольдом (Harold) Грієвзом та Алеком (Алек) Грієвзом підписав повідомлення про його вихід із шеффілдської фірми “J.J. Greaves & Sons”, що займалась все тими ж аукціонами та оцінкою, і про продовження діяльності цієї фірми під керівництвом двох його вищезазначених родичів²⁰⁹. Напевно, саме згаданий вище Алек Грієвз у 1953 р. був названий особистим представником колишнього інженера Георга Едварда Грієвза (George Edward Greaves), який мешкав у Шеффілді за адресою 44, Whirlow Court Road і помер 15 вересня 1952 р.²¹⁰

10 липня 1939 р. у 85-річному віці померла дружина Джозефа Джексона Грієвза Елізабет (Elizabeth), яка мешкала у Шеффілді за адресою Whirlowdale Road, 44. Вона буда похована на головному кладовищі Шеффілду 13 липня²¹¹. По собі вона залишила статок у 2582 фунта²¹². На той момент її чоловік був ще живий, хоча вже і не працював. Втім, діяла створена ним фірма. У знятому в 1940-1941 рр. документальному фільмі “Sheffield at War” ми відшукали

²⁰⁷ Joanna S. Sudermann Andres [Електронний ресурс] // URL: <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=47867300> (Дата звернення: 16.06.2015).

²⁰⁸ *The London Gazette* (August 1, 1884), p. 3502.

²⁰⁹ *The London Gazette* (January 9, 1934), p. 273.

²¹⁰ *The London Gazette* (May 1, 1953), p. 2467.

²¹¹ *Sheffield Daily Telegraph* (July 12, 1939), p. 12.

²¹² *Sheffield Evening Telegraph* (August 24, 1939), p. 8.

зняті з даху кадри однієї з вулиць Шеффілду, на стіні одного з будинків якої вміщений великий рекламний напис “J.J. Greaves & Sons, Auction Market” (ілюстрація 67)²¹³.

У 1948 р. “J.J. Greaves & Sons” подарувала музею Шеффілду написану в 1863 р. Едвардом Прайсом (Edward Price) (1800-1885) картину “Sheffield and the Valley of the Don”²¹⁴.

Судячи по об’явам у місцевій пресі, фірма “J.J. Greaves & Sons” активно діяла станом і на 1955 р., і на 1970 р. Крім того, на сайті “Picture Sheffield” ми знайшли фотографію будинку зі свіжим написом на всю стіну “J.J. Greaves & Sons”, зроблену в 1986 р. Будинок розташований у Шеффілді на перехресті Campo Lane та Paradise Street. У поясненні до фотографії позначено, що J.J. Greaves & Sons – це агенти з нерухомості, аукціоністи і оцінювачі²¹⁵.

А в 2015 р. у часописі “Dore to Door”, що видається в селищі Дорі (Dore) на околиці Шеффілду, було вміщене оголошення про розшук місця Джеффріс (Jeffries) з Дорі, яка була донькою померлого Гарольда Грієвза із фірми “J.J. Greaves & Sons”. Розшукував цю родичку Джона Грієвза або ж її нащадків місцевий архівіст Дорн Коггінс (Dorne Coggins), аби віддати якусь невеличку сімейну реліквію. Цікаво, що тут же архівіст зазначив, що деякі читачі можуть пам’ятати, де саме розташовувалась фірма “J.J. Greaves & Sons” (“Aldine Court off the High Street in Sheffield town centre”), поки наприкінці 1950-х рр. не переїхала на теперішнє (!) місце знаходження²¹⁶. Більше того, тут же було поміщене повоєнне фото тієї самої вулиці із рекламним написом “J.J. Greaves & Sons, Auction Market”, яку ми побачили у документальному фільмі “Sheffield at War”.

Зрозуміло, що ми одразу ж зв’язались із Дорн Коггінс, повідомивши про написання цієї книги про Джона Грієвза і просячи розповісти, чи знайшлася родичка Грієвза і яка саме “невеличка сімейна реліквія” мала на увазі. Вже за дві години була отримана відповідь, що родичка знайшлася, а реліквія – це молоток, який використовувався Гарольдом Грієвзом під час його роботи

²¹³ Sheffield at War (1940-1941) Film ID: YFA 2881 [Електронний ресурс] // URL: <http://www.yorkshirefilmarchive.com/film/sheffield-war> (Дата звернення: 12.04.2017).

²¹⁴ Art UK [Електронний ресурс] // URL: <https://artuk.org/discover/artworks/sheffield-and-the-valley-of-the-don-71530> (Дата звернення: 15.04.2017).

²¹⁵ Picture Sheffield [Електронний ресурс] // URL: http://www.picturesheffield.com/frontend.php?keywords=Ref_No_increment;EQUALS;s23750&pos=2&action=zoom (Дата звернення: 12.04.2017).

²¹⁶ “Can you help?”, *Dore to Door* (Summer 2015), No 118, p. 7.

аукціоністом у Шеффілді²¹⁷. Більше того, тут же ми отримали випуск “Dore to Door” з повідомленням “Простежуючи нащадків Гарольда Грієвза”, в якому Коггінс викладає з’ясовані подробиці. Отже, мова йшла про предмет для трамбування тютюну в трубці, виготовлений у 1830 р. у Шеффілді зі срібла і слонової кістки. Згодом, будучи подарованим у 1904 р. Гарольду Грієвзу, цей предмет змінив своє призначення і став використовуватись як молоток аукціоніста. Була розшукана дочка місіс Джеффріс і, відповідно, онучка Гарольда Грієвза місіс Енн Жаклін (Ann Jacklin), яка у 2015 р. жила в Дорчестері (Dorchester), а до того мешкала в Дорі за адресою Leyfield Road, 22. Раніше в Дорі жив і брат Енн Брайан (Brian), але він вже помер. В Дорі, за адресою Ashfurlong Road, будинок Sunnyside, який у родині називали не інакше як “The Hacienda”, мешкав і сам Гарольд Грієвз. Помер цей племінник Джона Едварда Грієвза у 1947 р.²¹⁸ (ілюстрація 68).

Ще на початку 2000-х рр. велику активність проявляв двоюрідний правнук Джона Едварда Грієвза Річард Грієвз, який станом на 2008 р. жив у селі Кусоп (Cusop), графство Геререфордшир, Англія.

Буквально за тиждень до здачі цієї книги до друку нам вдалося зв’язатись із Діланом К. Куном (Dylan K. Kuhn)²¹⁹ – правнуком Амі Евелін Грієвз.

Пошуки тривають...²²⁰

²¹⁷ “Hello, Igor. What an amazing coincidence. I did indeed locate the Mrs Jeffries link and if you have access to Issue 119 you will see how the story developed. The item which I was able to pass to the family was the gavel used by her grandfather in his role as an auctioneer here in Sheffield. Best wishes. Dorne”.

²¹⁸ Dorne Coggins. “Tracing the descendants of Harold Greaves”, *Dore to Door* (Autumn 2015), No 119, p. 17.

²¹⁹ Ми надіслали йому статтю “British Vice-Consul in Berdyansk John Edward Greaves” і він написав нам: “Amy Evelyn Greaves Sudermann Enss is my great grandmother. Thank you so much for sharing your work. I will urge my relatives with Greaves family records to contact you”.

²²⁰ Ілюстрація 69.

JOHN EDWARD GREAVES

“The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book” for 1908 claimed that John Greaves (Illustration 1) had a diplomatic post in Berdyansk starting on July 15, 1880²²¹. The same edition for 1917 informed that Greaves had been a Pro-Consul from 1880 to 1907, and was appointed as the Vice-Consul in Berdyansk on December 10, 1907²²².

According to one classification, which was described in detail in a report of the British Consul James Zohrab, foreign diplomats in the Russian Empire were divided into non-trading and trading. The attitude of both the authorities and the local population to the representatives of these two categories was very different. Under the statement of Zohrab, a non-trading Consul, which was called in French “Consul de carrier”, was regarded by imperial officials as a government officer and colleague, whose appeals should be met with attention. This was not necessarily the case with a trading Consul (“Consul honoraire”), with whom government officials usually did not like relate: “He is regarded as a person who holds a position which gives him an official rank and standing which he has no right to hold but which must be acknowledged”²²³.

According to this classification, John E. Greaves, unlike his predecessors, was a “Consul honoraire”. However, he managed to earn the respect from state authorities and local people. Berdyansk inhabitants referred to him in a semi-local manner – John Eduardovich.

Viktor Petkau from Dortmund, relying on the database “Datenbank Grandma”, writes that the father of John Greaves, Edward Greaves (Illustration 2), was born around 1818 and had, besides John Edward, two other sons – George Turton and Joseph Jackson²²⁴. Viktor Petkau

²²¹ Godfrey Edward Proctor Hartslet, *The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book, 1908* (Harrison and Sons, 1908), p. 141.

²²² *The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book, 1917* (London: Harrison and Sons, 1917), p. 295.

²²³ *Accounts and Papers. Consular Establishments. Session 6 February – 10 August 1872, Volume LX* (London: Harrison and Sons, 1872), pp. 74-75.

²²⁴ Other, more reliable sources, confirm the information about children, but the date of birth of Edward Greaves is called around 1822. In particular, an obituary in “Sheffield Daily Telegraph” informed: “Mr. Edward Greaves, senior partner of the firm of E. Greaves and Son, cabinet case manufacturers, Shoreham Street, Sheffield, died yesterday at the residence of his son, Mr. G. T. Greaves, 73, Steade Road, Sharrow, aged 80. Deceased, who was well known in local trade circles, had been in failing health for some time, but succumbed to a paralytical seizure which occurred a week ago. He [...] three sons, namely, Mr. J. J. Greaves, of the firm of Nicholson, Greaves, Barber, and

informs that John Greaves was born around 1855²²⁵. Research to confirm or refute the information about the year of birth of this native of Sheffield²²⁶ have brought us to the materials of the National Archives (the United Kingdom). These archives store a passport issued in Rostov-on-Don on March 31, 1908 to the British subject John Edward Greaves, a civil engineer and the British Vice-Consul in Berdyansk (Illustration 3). The age of the passport holder is 62²²⁷; therefore, John Greaves was born in 1845 or 1846.

In the “Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book” there is information on the British subject John Edward Greaves, that in 1876 had a warehouse of foreign agricultural implements and a workshop at the warehouse in Berdyansk²²⁸. It is clear that Greaves was not a pioneer for Berdyansk and its uezd in this field: remember that in the early 1860s the Scotsman, George Hume, acted there as a dealer of British reapers. However, while Hume did not stay in Berdyansk for a long time and did not organize a production there, Greaves, who initially was a representative of the British company “Clayton & Shuttleworth”, went much further. The edition of 1911 stated that starting in 1876, due to the energetic nature of John Greaves and “the extremely favorable moment in the history of agricultural machinery in Russia”, the production had begun to develop in Berdyansk, which was later characterized as the first on the territory of Taurian province. The demand for agricultural machinery was constantly growing on the Russian Empire, which naturally resulted in the appearance of proposals: attempts were done to establish production of such machines already there, and ideally, from local materials,

Hastings, auctioneers; Mr. G. T. Greaves, who conducts the Shoreham Street business; the third son residing in Russia” (*Sheffield Daily Telegraph* (April 5, 1902), p. 11).

²²⁵ Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 14 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 12.05.2015).

²²⁶ Helmut T. Huebert, *Mennonites in the Cities of Imperial Russia. Vol. 1: Barvenkovo, Berdyansk, Melitopol, Millerovo, Orechov, Pologi, Sevastopol, Simferopol* (Winnipeg: Springfield Publishers, 2006), p. 172. In Sheffield the surname “Greaves” was spread widely. The evidence of this is, in particular, the numerous corresponding obituaries in the local newspaper “Sheffield Daily Telegraph” (later – “Sheffield Telegraph”) of 1856-1961 (Peter Harvey, *Sheffield Libraries Archives and Information. Sheffield Local Studies Library. Sheffield Telegraph Obituaries 1850 - c. 1970. Surnames F - J*, pp. 31-32).

²²⁷ The National Archives, FO 655 (Foreign Office: Chief Clerk’s Department and Passport Office: Collection of Passports), FO 655/269 “Place of Issue: ROSTOV. Name: John Edward Greaves, with wife Jane”, p. 1. It is quite logical that John Greaves received the passport in Rostov-on-Don: in 1908 Berdyansk related to the consular district of Rostov-on-Don.

²²⁸ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга* [Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book] (Simferopol, 1911), p. 29.

without buying anything abroad. However, even the edition of “Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book” was forced to state that the mental obstacle for implementing such attempts was the widespread belief that local products were worse than the foreign equivalents. To overcome this belief, energy and talents were needed. The cited edition, even though admitting that the skepticism about the domestic machine building was still present, wrote that it was not necessarily to be a prophet to predict foreign products would be completely ousted from the Russian markets in the near future²²⁹. Paradoxically, the optimistic “prediction” of the provincial edition of 1911 almost came true, although in a way that Berdyansk entrepreneurs would have just in nightmares: the Bolsheviks seized power and started to isolate the country from the rest of the world and, consequently, from foreign products (even though, despite all efforts, they failed to do so completely).

Meanwhile, the distrust of local agricultural producers to Russian machine-building was overcome by John Greaves, which, however, could hardly be attributed to Russians efforts. In 1883, the British subject opened a small factory on Vorontsovskaya Street in Berdyansk²³⁰. By 1886 John Greaves was the first in the list of main merchants (not importers or exporters) of Berdyansk, presented by the British Consul William George Wagstaff in the annual report on the trade of the ports of the Sea of Azov²³¹. Perhaps because of the close contacts of John Greaves with his relatives and colleagues in Sheffield, the British Vice-Consul Harvey Robert Lowe wrote in the report for 1887 that Berdyansk received reaper knife sections and chaff-cutter knives from this English city²³². The same Vice-Consul wrote in the report for 1889 that although British goods were rarely seen in this part of the Russian Empire, a considerable amount of orders had been

²²⁹ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга* [Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book] (Simferopol, 1911), p. 29.

²³⁰ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга* [Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book] (Simferopol, 1911), p. 29.

²³¹ *Foreign Office. 1887. Annual Series. # 80. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1886 on the Trade of the Ports of the Sea of Azoff* (London: Harrison and Sons, 1887), p. 16.

²³² *Foreign Office. 1888. Annual Series. # 346. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1887 on the Trade of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1888), p. 15.

received from Sheffield²³³. It might be superfluous to say that many other characteristics of the local agricultural machine-building, which the Vice-Consul Harvey Robert Lowe gave in his reports, were related namely to John Greaves.

In 1886, “Odesskiy Vestnik” reported that the mechanical foundry of John Greaves managed to sell more than 300 reapers, many threshers and other agricultural machines. Moreover, according to the newspaper, Greaves had begun to compete successfully with well-known foreign producers: a reaper, invented by John Greaves, was compared in tests with Wood’s reaper, which was well known for its good quality. “It turned out that the reaper, invented by Greaves, does not concede to the reapers of Wood in work. By price the machine of Greaves is much cheaper and may well replace reapers of Wood”²³⁴.

About a reaper manufactory in Berdyansk, which was “the largest in Europe”, wrote in his annual report for the year 1893 Acting Vice-Consul Greene²³⁵. Not surprisingly, this information from the report of Greene attracted attention and was repeated by “The Investor’s Monthly Manual” in 1894 and “The Economist” on June 9, 1894. The latter publication was quoted by Peter Kropotkin in his work “Fields, Factories, and Workshops” (see more about this below).

In 1894, the plant of Greaves passed into the hands of the Trade and Industrial Association, but that did not mean that the founder had lost control over it: he became a member of this company. Apart from John Eduardovich, two of his close relatives (A.L.Greaves and G.I.Greaves), as well as A.R.Zukkau were members of the Trade and Industrial Association²³⁶. The next year “Note about the Need for the Construction of the Railway for Berdyansk” wrote about two “foundry-building” plants in Berdyansk, where reapers alone were manufactured annually up to 4000 units for 700000 rubles²³⁷.

²³³ *Foreign Office. 1890. Annual Series. # 675. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1889 on the Trade of the Consular District of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1890), p. 21.

²³⁴ “9 августа [August 9]”, *Одесский вестник [Odesskiy Vestnik]*, 221 (August 18(30), 1886), p. 3.

²³⁵ *Foreign Office. 1894. Annual Series. # 1375. Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Russia. Report for the Year 1893 on the Trade & c. of Taganrog* (London: Harrison and Sons, 1894), pp. 24-26.

²³⁶ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга [Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book]* (Simferopol, 1911), p. 30.

²³⁷ Державний архів Одеської області [State Archive of Odesa region], fond 307, opys 7, sprava 636, “Correspondence with the Berdyansk and Melitopol post and telegraph offices and others about changing of post tracts after building the railway line to the city of Berdyansk, August 26, 1895 - December 20, 1902”, l. 13 rev.; K.B.Chapleevskiy, *Записка о необходимости сооружения*

While the characteristics of the plant of John Greaves (“the largest works in Europe...”), attributed to Vladimir Lenin, was widely popularized in the Soviet times, the similar characteristics, which presented in a work of the famous theoretician of anarchism Peter Kropotkin, remained out of sight of Berdyansk inhabitants and the Soviet public in general. It is of relevance the work “Fields, Factories, and Workshops”, which was first published in Great Britain in 1898, before Lenin’s “The Development of Capitalism in Russia”. In that work, Kropotkin wrote that thanks to some British Consular reports it was known that reapers and ploughs manufactured in the Russian Empire were comparable to those produced in the United States and Great Britain. In the 1880s-1890s the industry developed in the South of Urals and especially “on the plains sloping towards the Sea of Azov”. Kropotkin specified that in the latter region the Vice-Consul Greene (“Green”) reported that apart from 8-10 factories of importance, the whole territory of the consular district was scattered with small mechanical workshops (engineering works), mainly engaged in manufacturing of agricultural machinery and implements; but, as Kropotkin quoted the Vice-Consul Greene saying that “the town of Berdyansk... can now boast of the largest reaper manufactory in Europe, capable of turning out three thousand machines annually”²³⁸. Interestingly, the report of Greene was published in 1894, that is, 2 years earlier than the volume of “Herald of Finance, Industry, and Trade” that was quoted by Lenin.

In 1896 the plant of Greaves was awarded at the All-Russian exhibition with the right to use the coat of arms of the Russian Empire on its advertising and products (Illustrations 4-8). Two years later, John Greaves himself was awarded with the gratitude of the Emperor Nikolai II “for a very energetic and fruitful activity in the sphere of Russian agricultural machine building”²³⁹.

When in 1899 the Belgian Anonymous Company bought the plant (Illustrations 11-12, 14, 15), John Greaves remained as manager²⁴⁰. Fred V. Carstensen interpreted the relevant change of ownership somewhat

Бердянской железной дороги [Note about the Need for the Construction of the Railway for Berdyansk] (Berdyansk: typography of E. Kilius & Co., 1895), p. 24.

²³⁸ Peter Kropotkin, *Fields, Factories and Workshops* (New Brunswick and London: Transaction Publishers, 1993), pp. 37-38.

²³⁹ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга* [Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book] (Simferopol, 1911), p. 30.

²⁴⁰ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга* [Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book] (Simferopol, 1911), p. 30.

differently: “John Greaves, whose firm ranked fifth in Russia, began in that country with just a trading house. In 1883 he established his own factory in Berdiansk to provide some of his own goods. In 1899 he reorganized his company under Belgian law, in part apparently to avoid some Russian corporate profits tax”²⁴¹.

According to the edition “Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book”, even before the great social upheavals of “the First Russian Revolution”, in 1904 the administration of the plant, by its own initiative, reduced the duration of the working day for its employees to 9 hours, afterwards arranged the reading room for workers, created dramatic and musical groups and introduced a number of other measures which improved the working and leisure conditions²⁴². However, the authors of the book “Berdyansk. A Look through the Centuries” argue the opposite causality: in 1905 the largest strike began in Berdyansk, after which the nine-hour working day was established and salaries were increased by 10 percent²⁴³. As for the attitude of John Greaves to his workers, according to the recollections of Gennady Bleher, his grandfather, tinsmith Grigory Abramovich Bleher, often said he conscientiously worked for Greaves. When John Greaves found out that the roof leaked in the house of the Blehers, he gave materials and sent workers to recover the entire roof²⁴⁴.

In 1911 a pavilion of John Greaves & Co. was presented at the First Western Siberian Exhibition in Omsk (Illustration 25). A correspondent of “The British Trade Journal” wrote in the article “A Western Siberian Exhibition”: “The firm of John Greaves & Co., of Berdiansk, also a firm run, I believe, by Englishmen, had a pavilion devoted to their ploughs, seed drills and other implements, their finest exhibit being one of their latest type of self-raking reapers, which in design, construction and lightness is equal to the best of the American...”²⁴⁵.

Being the President and manager of the Belgian Anonymous Company, Greaves was awarded for this. In October of 1912 “The Edinburgh Gazette” informed that the King George V “has been pleased

²⁴¹ Fred V. Carstensen, “Foreign Participation in Russian Economic Life: Notes of British Enterprise, 1865-1914”, in Gregory Guroff, Fred V. Carstensen (editors), *Entrepreneurship in Imperial Russia and the Soviet Union* (Princeton: Princeton University Press, 1983), p. 156.

²⁴² *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга* [Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book] (Simferopol, 1911), p. 30.

²⁴³ V. Mikhailichenko, E. Denisov, N. Tishakov, *Бердянск. Взгляд через столетия* [Berdyansk. A Look through the Centuries] (Berdyansk: Pivdenna Zorya; Zaporizhzhya: Dyke Pole, 2010), p. 127.

²⁴⁴ E. Denisov, *Оживают голоса истории. Краеведческие очерки* [Voices of History Come Alive. Local Lore Essays] (Melitopol: Publishing House MCT, 2015), p. 92.

²⁴⁵ “A Western Siberian Exhibition”, *The British Trade Journal* (November 1, 1911), p. 415.

to give and grant unto John Greaves, Esq., ... His Majesty's Royal licence and authority to accept and wear the Insignia of Chevalier of the Order of the Crown, which Decoration has been conferred upon him by His Majesty the King of the Belgians, in recognition of valuable services rendered by him"²⁴⁶.

The edition of 1914 "Factories of the Russian Empire (excluding Finland)" wrote that the trade and industrial company "John Greaves & Co" with the plant of agricultural machines and the foundry had a fixed capital of 3 million francs and a reserve capital of 123082 francs. The managing directors were John Greaves and G.I. Greaves, the manager – G.I. Greaves. P.I. Sudermann was in charge of commercial affairs. They were in charge of 1500 workers. The company had warehouses in Kharkov, Chelyabinsk, Omsk, and Semipalatinsk.

However, in that same year, 1914, the First World War changed the path of the plant of Greaves. The plant lost many workers because of their conscription to the Russian army. In addition, the demand for agricultural machinery reduced, so the company had to reorient partially to supply the needs of the army²⁴⁷. Nevertheless, despite all difficulties workers of the plant of Greaves managed to help those most affected by war: in September of 1915 workers, on their own initiative, collected donations and handed them to refugees who had arrived to Berdyansk²⁴⁸.

The First World War hit John Greaves personally: he, as a British diplomat, was arrested by German authorities²⁴⁹. Later on, as a result of

²⁴⁶ "Whitehall, October 22, 1912", *The Edinburgh Gazette* (October 29, 1912), p. 1100.

²⁴⁷ V. Mikhailichenko, E. Denisov, N. Tishakov, *Бердянск. Взгляд через столетия* [Berdyansk. A Look through the Centuries] (Berdyansk: Pivdenna Zorya; Zaporizhzhya: Dyke Pole, 2010), p. 127.

²⁴⁸ *Бердянские новости* [Berdyansk News], 1493 (September 10, 1915).

²⁴⁹ "German Hatred.

Mrs. J. E. Greaves, the wife of the former British Consul at Berdianski, South Russia, a dear relative of Miss Prince, of Pillory-street, Nantwich, a member of a very old local family, writing to England, describes the ordeal through which she and her husband have passed in their enforced sojourn in Germany. The fact that Mrs. Greaves was a Bavarian did not in the least help her when passing through Germany. She was the wife of an Englishman – that was sufficient to bring on her the hatred, not only of friends, but of some of her nearest relatives.

The letter, which was posted at Lausanne, in Switzerland, mentioned the fact that Mr. and Mrs. Greaves were taking a holiday when the war broke out. They had left South Russia, and travelled to Karlsbad, with a niece and maid. From the moment the Emperor Francis Joseph started war with Serbia their troubles commenced. All vehicles were commandeered. It was only after some considerable time that they were able to get a pony and cart to take them to Dresden. All the men from the hotels and villages and farms were called to the Colours, and the frontiers were closed.

Only German money was accepted, and in this respect their short supply soon left them in difficulties. They were isolated, and could not get into touch with their children to let them know of their pitiful plight. Eventually they reached Munich, where they lodged with a brother of Mrs. Greaves, who held an important position in the General Post Office. They had to report themselves daily to the police, and they were not allowed out, except during the day, and had always to talk in German.

Abuse of England.

The newspapers published fearful articles of abuse against the English, and daily they read of “the English hypocrites, thieves, robbers, murderers, pirates, God-forsaken beasts, who were low and demoralized before all the world, degenerated human beings, who were to be destroyed from off the face of the earth. By God’s grace the German were chosen to destroy them by the root. God has shown how to punish the English for their hypocrisy.

“They would make them pay such fines and contributions that they would never be able to get up in the world again”. The papers also referred to many fearful atrocities said to have been committed by the English on the interned Germans, and stated that “they were obliged to make reprisals on the interned British, for beasts had to be treated as beasts”.

On February 1st Mrs. Greaves’ husband was arrested and locked up in “a criminal’s cell and kept there”, without regard to his grey hairs and seventy years, with the result that he was soon in a state of collapse. When Mrs. Greaves got permission to see him for ten minutes it was in the presence of five clerks and a “big, coarse hangman-looking officer, who was so different from the English policeman”.

The Hysteria of Hate.

When making inquiries the police treated her with scant courtesy, although she told them that she was a Bavarian by birth. “They screamed at me, saying, “You a Bavarian and ask pity? You married an Englishman, and you will have to remain a member of that hatred race”.

“Uncle wrote a demand note for my husband’s release, and Baron Von Luty rang me up on the telephone, and screamed down it in painful rage, “Why does that man write his demand in English, he can write German. We hate the English, and after the impertinence I shall never do anything for him, and you need never come to me, for I shall not receive you any more”.

A Typical German.

Mrs. Greaves, who was living at her brother’s house, was watched as though she was a spy. Referring to her brother, she wrote: “He belongs to a typical German class, who are so dead against the English, and once I had to escape from the house and go to the American Consulate, where I was given protection. What a life of hell on earth it was in Munich. My brother had at first expected to get big sums of money out of my husband, and when he found out his mistake he let me feel that I was in his power. He said that if I said one word against the Germans I should be arrested as a German enemy. Every day I heard people saying, “God punish these English murderers””.

Friend’s Intervention.

By stealth, Mrs. Greaves got a letter to a very old and influential friend in Berlin, and she explained the awful position she and her husband were in. This friend used his influence to get their case taken up by the American Consul. After that she again tried to get her husband’s release, and she was told by the police that she ought to feel proud, as they were asking for five or six of their high officials, who were interned in England in exchange for Mr. Greaves.

American Consul’s Services.

The efforts of the American Consul resulted in her husband being taken out of the prison to the hospital, but he was kept under lock and key, and behind iron barred windows, and she was allowed to see him twice a week. During all these months they had not been allowed to get in touch with their children, who did not know where they were.

Friends, however, had been at work, and on March 4th Mr. Greaves was released, but still passports were not granted. They sent telegrams to their children, saying they were going to Switzerland, but the following day the police came round with the wires, which were not allowed to go. “They questioned us and tried to catch us as spies, and although the officer had a letter in his hand from our children he would not allow us to see it”.

The Release.

“It was only on March 20th that we were able to get away through the action of the British Government”.

The police Assessor told us that English demanded seriously her Consul, and that they could not keep him any longer, because they had to give the date of his departure. We had many inconveniences in leaving, but, thanks to God, we reached Lausanne, in Switzerland, and we are now staying at the Hotel Cecil.

Some of the prisoners who were taken to the gaols were quiet, but those who objected at all were beaten madly, and their screams were fearful. If anybody raised a word in protest they were treated in the same way.

an agreement achieved by the British and German governments the exchange of arrested diplomats of these two warring states took place (these negotiations were partially mediated by the United States). There is a message in the British parliamentary papers of 1916: “E.Greaves, British vice-consul at Berdiansk, who has been arrested at Dresden, are released by the German Government”²⁵⁰. Documents about these events are stored in the National Archives (the United Kingdom). They are mentioned in the descriptions as “John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: report of his treatment when detained in Germany”²⁵¹ and “John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: ill-treatment when detained in Germany”²⁵². In the absence of John Greaves in Berdyansk the Acting Vice-Consul was Graham, who wrote the report for 1914²⁵³. However, that is the only mention about this person which we have found.

It is worth to examine in more detail the family of John Greaves and its links with other known families of Berdyansk. According to the database “Datenbank Grandma” and Viktor Petkau from Dortmund, John Greaves had three children: George, Patricia, and Emilie. Emilie (Illustration 28) was born on October 8, 1878 in Sheffield²⁵⁴ (or, according to “Canadian Mennonite Board of Colonization”, in Berdyansk)²⁵⁵, and on September 8, 1899 she married the Mennonite

The writer asked that the letter should be sent to the principal newspaper, “so that the English will know what ferocious animals the Germans are”. I should like it made known that food is very scarce, only 200 grammes of bread per day being allowed to each person, and a man over 60 years can only have 145 grammes. One family cannot have more than two pounds of flour per week. Potatoes are very dear, and are counted as they are sold. Things look very bad, and the newspapers say if it comes to the very worst, they will starve the prisoners first, and especially the English, and if England makes any reprisals they will shoot them down to get rid of them” (“A Consul in Germany. Put in a Common Gaol”, *Nantwich Guardian* (April 30, 1915), p. 5).

²⁵⁰ *Parliamentary Papers*, Volume 84 (H.M. Stationery Office, 1916).

²⁵¹ “FO 383/40 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: report of his treatment when detained in Germany”, in *The National Archives* URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617282> (date of access: 13.05.2015).

²⁵² “FO 383/41 – Germany: Prisoners, including: Treatment of British prisoners and conditions in camps, including: ... John E. Greaves, British vice-consul at Berdiansk: ill-treatment when detained in Germany”, in *The National Archives* URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C2617283> (date of access: 13.05.2015).

²⁵³ # 5541. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia* (London: Harrison and Sons, 1915), p. 24.

²⁵⁴ Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 13 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 12.05.2015).

²⁵⁵ Canadian Mennonite Board of Colonization URL: http://www.mennonitechurch.ca/programs/archives/holdings/organizations/CMBoc_Forms/1800s/cmboc1801a.jpg (date of access: 26.07.2015). We received this reference directly from Viktor Petkau.

Peter Isaakovich Sudermann, who later was in charge of commercial affairs of “John Greaves & Co”. The son-in-law of John Greaves, Peter Isaakovich Sudermann was born in Berdyansk on January 21, 1874 in the family of Isaac Yakovlevich Sudermann. He studied at the Law Faculty of Kharkov University²⁵⁶ and during the First World War he was a deputy of the Berdyansk City Council as a “Berdyansk merchant”²⁵⁷. Peter Isaakovich Sudermann and the daughter of John Greaves had four children, of whom a daughter (Emilie) died 2 months after birth, and a son (Johann) died in Krasnodar, fighting for the White Army. Peter Isaakovich Sudermann was arrested by the Bolsheviki as a hostage and after a fictitious trial was shot in Kerch (December 24, 1920). His wife and two children (Johanna and Peter) emigrated to Canada in 1925²⁵⁸ (Illustration 29), where she died in Windsor, Ontario in 1974²⁵⁹.

The older brother of the son-in-law of John Greaves was Jacob (Yakov) Isaakovich Sudermann, who was born in Berdyansk on September 4, 1867. On April 16, 1900 he married Amy Evelyn Greaves (Illustration 30), born in Sheffield on January 1²⁶⁰ (14)²⁶¹, 1878. Amy Evelyn Greaves, in turn, was the niece of John Greaves and the daughter of George Turton Greaves (Illustration 31), who inherited a small firm “Greaves & Son”²⁶² in Sheffield and belonged to a middle class family.

²⁵⁶ Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], pp. 13, 14 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 12.05.2015).

²⁵⁷ Державний архів Автономної Республіки Крим [State Archive of the Autonomous Republic of Crimea] fond 42, opys 1, sprava 933, “Resolutions of the Berdyansk City Council (and materials to them)”, l. 202, 206 rev.; *Торгово-промышленный указатель и путеводитель по городу Бердянску. Издание первое, 1915 года* [Industrial and Commercial Index and City Guide of Berdyansk. First edition, 1915] (Berdyansk: typography of M. Doroshenko, 1915), pp. 18-19.

²⁵⁸ According to “Canadian Mennonite Board of Colonization”, this took place in 1924 (Canadian Mennonite Board of Colonization URL: http://www.mennonitechurch.ca/programs/archives/holdings/organizations/CMBoC_Forms/1800s/cmboс1801b.jpg (date of access: 26.07.2015).

²⁵⁹ Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 13 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 12.05.2015).

²⁶⁰ Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 7 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 12.05.2015).

²⁶¹ “Amy Evelyn Greaves Enns”, URL: <http://www.findagrave.com/cgi-bin/fg.cgi?page=gr&GRid=30890342> (date of access: 16.06.2015).

²⁶² In 1884 regarding this firm “The London Gazette” published the document, signed by the father and brother of the future British Vice-Consul in Berdyansk John Greaves: “Notice is hereby given, that the Partnership heretofore subsisting between us the undersigned Edward Greaves and George Turton Greaves, carrying on business as Cabinet Case Makers, in Shoreham-street, Sheffield, in the county of York, under the style or firm of Edward Greaves and Son, has been this day dissolved by

When Amy Evelyn was nine years old, her mother, Annie Youle Greaves, died. At 15, Amy Evelyn enrolled in Mrs. Shrubsole's School, where she studied for about five years. By the time she was 21, Amy Evelyn considered herself well prepared for life ("Standing on the threshold of life itself, I had been well instructed and had quite a number of certificates, diplomas, and prizes to march into life with me")²⁶³. Soon John Greaves invited her niece to come from Sheffield to Berdyansk: Amy Evelyn had to be a bridesmaid in the wedding of the daughter of the British Vice-Consul, Emilie Greaves, and Peter Isaakovich Sudermann. At this wedding, Amy Evelyn met with the older brother of Peter Isaakovich, and despite his low proficiency in English and her bad German²⁶⁴ he soon asked her to marry him. So the girl from Sheffield remained in the Southern Ukraine, even though she did not speak Russian nor Ukrainian and did not know the traditions and customs of the Mennonites, whose family she joined. Amy Evelyn ventured to move to a country which, according to her estimation, was 50 years behind civilized England. She was ready for new challenges²⁶⁵. The Sudermanns lived not only in Berdyansk but also in numerous Mennonite settlements of the region. In one of them, Toretskaya, which was situated on the Kryvyj Torets' River, near Konstantinovka, Amy Evelyn began to live with her husband (Illustration 32). At first things went well, the family had servants. But in 1904 Toretskaya went bankrupt and was eliminated, so the family of Amy Evelyn and Jacob was forced to move to a small house in a nearby settlement. John Greaves helped them: he hired Jacob Isaakovich as a travelling salesman of reapers "Swallow" produced in his plant (Illustrations 33-40). Thanks to this the Sudermanns were able to get back on their feet, although in a more limited budget than before. Amy Evelyn recalled: "These next years were the happiest that I had experienced"²⁶⁶ (Illustration 41).

mutual consent. All debts due to and owing by the said late partnership will be received and paid by the said George Turton Greaves, who will in future carry on the said business under the same firm of Edward Greaves and Son, but on his own sole account. – Dated this 30th day of June, 1884. *Edwd. Greaves. G. Turton Greaves*" (*The London Gazette* (July 8, 1884), p. 3130).

²⁶³ David P. Sudermann, "Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss", *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 16.

²⁶⁴ "Jasha's dearth of English and Amy's minimal German – she knew only portions of Goethe's tragic poem *Der Erlkönig*" (David P. Sudermann, "Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss", *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 16).

²⁶⁵ "I still felt a little too English in my stiff way, but I was learning. I was still a kind of a boarding-school person, but my mind was a good mind, and I think my heart was all right, but strictly my own still" (David P. Sudermann, "Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss", *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 17).

²⁶⁶ David P. Sudermann, "Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss", *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 21.

Amy Evelyn and Jacob Isaakovich had four children: George Turton, Mary Evelyn, Joanna, and Jacob. After Jacob Isaakovich died of typhus on March 12, 1909, in June of 1912 Amy Evelyn remarried the then-student Gustav Heinrich Enss (1885-1965), who was 7 years younger than her. Amy Evelyn had with him six children. Soon the family moved to Berlin (Illustration 42), where Gustav Heinrich Enss enrolled in an Evangelical Bible School and attended lectures at the Humboldt University. The family had a firm intention to return to the Russian Empire, where Gustav was planning to organize a Mennonite school. But the First World War changed these plans. When Gustav and Amy Evelyn realized that the road to the Russian Empire was closed for them, they quickly decided to go to England. In Sheffield the Greaves warmly received the big family. But Amy Evelyn and her husband did not want to be a burden for their English relatives. So very soon they began to look for alternatives. George Turton (the father of Amy Evelyn and the brother of John Greaves) proposed: “Do you know anyone in America? I understand that there are many Mennonites over there in the States”²⁶⁷. Gustav recalled that a half-brother of his father had emigrated somewhere in America, called “Beatrice”. After finding with help of a travel agent on a detailed map a settlement called Beatrice, located in the far West of the United States, Gustav wrote a letter with the address: “Uncle Wiebe, Beatrice, U.S.A.”. After a few weeks a response of Gerhard Wiebe was received in Sheffield, in which the uncle urged Gustav and his family to join him. In October of 1914 Amy Evelyn, Gustav and their children sailed from Liverpool to Quebec City, Port Huron, and from there moved to Beatrice (Nebraska)²⁶⁸. Amy Evelyn died in Newton (Kansas) on November 2, 1975²⁶⁹. Some of her memoirs were published in 1993 under the eloquent title “Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond” and under the triple surname of Greaves Sudermann Enss²⁷⁰.

²⁶⁷ David P. Sudermann, “Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss”, *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 23.

²⁶⁸ David P. Sudermann, “Sound and Silence: The Autobiographical Writings of Amy Sudermann Enss”, *Mennonite Life*, Volume 52 / No. 3 (September, 1997), p. 24.

²⁶⁹ Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 7 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 12.05.2015).

²⁷⁰ Amy E. Greaves Sudermann Enss, *Winding Trails: From Sheffield to the Steppes and Beyond: a Memoir 1899-1915*. Editors: David P. Sudermann and Mary R. Blocksma (Northfield, MN: Small World Press, 1993), 230 p.

Perhaps Greaves' close family connections with the Germans were among the factors which influenced characteristics given by him to German colonists in the region (Illustrations 56).

Regarding George Greaves, the son of the British Vice-Consul in Berdyansk, there are several mentions of a person with this name or its local equivalents. For example, according to the "Circular on the Management of the Odessa School District" in 1884 Georgy Greaves dropped out the first class of Berdyansk boy's gymnasium²⁷¹. Evgeny Denisov wrote that on January 18, 1895 the son of John Greaves, Georgy married a Greek girl, Vera Lazarevna Zbandutto²⁷² (Illustrations 43-45). Another publication stated that on October 5, 1905 the British subject Grigory Ivanovich Greaves was an usher at the wedding of the 29-year-old Cleopatra Ioannovna Greaves (Illustration 47) and Alexander Ivanovich Rudyj²⁷³.

The edition "Berdyansk. A Look through the Centuries" mentioned some other facts about the spiritual and blood relationships between the Greaves and other families of Berdyansk. For instance, on December 25, 1894 John Greaves baptized Eugenia, the daughter of the Berdyansk merchant P.L.Zbandutto²⁷⁴; on March 30, 1883 Anna Lyudvigovna Greaves became the godmother of the son of the peasant Ignat Pivovarov²⁷⁵.

We should pay attention to a detail about the name of the wife of John Greaves (Illustration 48). While all local sources and literature call her Anna Lyudvigovna, Viktor Petkau, relying on the database "Datenbank Grandma", writes that her name was Jinny, but he places a question mark next to this name²⁷⁶. In the passport, issued in Rostov-on-Don on

²⁷¹ Циркуляр по управлению Одесским учебным округом [Circular on the Management of the Odessa School District], # 11 (1884), p. 409; Igor Lyman and Viktoria Konstantinova (compilers), *Бердянська чоловіча гімназія (остання третина XIX століття) [Berdyansk Boy's Gymnasium (the Last Third of the XIX Century)]* / Матеріали з історії Бердянського державного педагогічного університету. Том I [Materials From the History of Berdyansk State Pedagogical University. Volume I] (Kyiv: Osvita Ukrainy, 2006), p. 257.

²⁷² E. Denisov, *Оживают голоса истории. Краеведческие очерки [Voices of History Come Alive. Local Lore Essays]* (Melitopol: Publishing House MCT, 2015), pp. 189-190.

²⁷³ V. Mikhailichenko, E. Denisov, N. Tishakov, *Бердянск. Взгляд через столетия [Berdyansk. A Look through the Centuries]* (Berdyansk: Pivdenna Zorya; Zaporizhzhya: Dyke Pole, 2010), p. 338.

²⁷⁴ More information about him: Державний архів Автономної Республіки Крим [State Archive of the Autonomous Republic of Crimea] fond 42, opys 1, sprava 459, "About the service of a member of Berdyansk City Council, Deputy Mayor P.L. Zbandutto, December 30, 1912".

²⁷⁵ V. Mikhailichenko, E. Denisov, N. Tishakov, *Бердянск. Взгляд через столетия [Berdyansk. A Look through the Centuries]* (Berdyansk: Pivdenna Zorya; Zaporizhzhya: Dyke Pole, 2010), p. 338.

²⁷⁶ Viktor Petkau, "История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки" ["History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka"], p. 14 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 12.05.2015).

March 31, 1908, the name of the wife of the British subject John Edward Greaves was written as “Jane”²⁷⁷.

When the wife of John Greaves died and was buried on December 21, 1916 in Berdyansk²⁷⁸, the newspaper “Sheffield Daily Telegraph” published the obituary on January 8, 1917, where the name of the wife of the British Vice-Consul in Berdyansk was given as “Greaves Jane W.”²⁷⁹. The next day “Sheffield Independent” published the article “Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, where informed about the death of Jane Wilhemenia Greaves²⁸⁰.

Both variants of the name of the wife of John Greaves are written on her grave in Berdyansk (Illustrations 50, 51). There is an inscription in both English and Russian: “Sacred to the memory of Jane Greaves the beloved wife of John E. Greaves engineer British Vice-Consul. B. Munich Jan. 1845 D. Berdiansk Dec. 1916. Her children arise up and call her blessed. Her husband he praiseth her. Prov. XXXI. V. 28. Анна Людвиговна Гривевз. Встают дети и ублажают ее, муж и хвалит ее: “Много было жен добродетельных, но ты превзошла всех их”. Притч. Соломонов. XXXI СІЛ”. The facts that Munich is indicated as the place of birth, the middle name is Lyudvigovna, and that the grave is

²⁷⁷ The National Archives, FO 655 (Foreign Office: Chief Clerk’s Department and Passport Office: Collection of Passports), FO 655/269 “Place of Issue: ROSTOV. Name: John Edward Greaves, with wife Jane”, p. 1.

²⁷⁸ *Бердяньские новости* [Berdyansk News], 1855 (December, 1916).

²⁷⁹ Peter Harvey, *Sheffield Libraries Archives and Information. Sheffield Local Studies Library. Sheffield Telegraph Obituaries 1850 - c. 1970. Surnames F - J*, p. 32.

²⁸⁰ “The death has occurred at Berdiansk, South Russia, of Jane Wilhemenia Greaves, wife of Mr. John Edward Greaves, formerly of Sheffield, and British Vice-Consul at the port. He is the eldest brother of Mr. J. J. Greaves, the well-known auctioneer and valuer of this city.

When war broke out Mrs. Greaves was staying with her husband, grandchildren, and nurse at Carlsbad, and they all suffered shameful treatment at the hands of the Austrians during the eleven months they were interned.

Mr. Greaves was thrown into prison, in a cell 5 ft. by 7 ft., with an iron shelf as a bed. His food was brought to him in a bucket, and so disgusting was his treatment in this respect that he fasted for a week. The result was a breakdown in his health, and he had to go into hospital. His wife was accommodated in a top storey, and had to climb about 400 steps to reach it. Having regard to the fact that she was 70, she wrecked her health in climbing up and down and going hither and thither trying to secure justice for her husband. She was spied on, too, in many ways. In 1915 they were exchanged, and securing their liberty, all came for a change to England. The vice-consul’s health was badly shaken. Later they returned to Russia.

Mr. Greaves, by the way, in addition to being British vice-consul, was a manufacturer of agricultural implements, and prior to the war employed at his works at Berdiansk, on the Sea of Azov, no fewer than 2,000 men. Now the works are devoted to helping the munitionment of Russia. 1,200 men and 800 women being employed. He has a son, aged about 43, and two daughters. The son, who now manages the works, was educated at old Wesley College and the Technical School (now the University) in Sheffield. The grandsons of the vice-consul were also educated in England, and now run departments of the works” (“Victims of Enemy Hate. Wife of former Sheffield Gentleman Dies in Russia”, *Sheffield Independent* (January 9, 1917), p. 2).

located in the Lutheran part of the cemetery of Berdyansk point out that the wife of the Englishman John Greaves was German. In this context, it must have been more tragic that her grandson was killed in the First World War, fighting for Great Britain against Germany (see details below).

The list of homeowners of Berdyansk published in 1911 contained addresses of the British Vice-Consul (four buildings in the 16th quarter and some real estate beyond the city plan), G.I.Greaves (in the 30th quarter), and A.L.Greaves (also in the 30th quarter)²⁸¹.

Representatives of the family of John Greaves were among those who stood at the origins of popularization of football in Berdyansk²⁸². However, the publication “Berdyansk. A Look through the Centuries” provides statements about this, which, to some extent, are not consistent with each other. In particular, it is reported that two grandsons of John Greaves got carried away by football while they visited England. At their return to Berdyansk they often played football in the courtyard of the plant established by their grandfather. A young turner Pavel Malykhin saw it and began to gather a team. So the first football team in Berdyansk appeared in 1911, and within two or three months, another team was formed in the plant²⁸³. However, it was been written in the same publication that the first recorded football match in Berdyansk was held on April 25, 1910. Nikolai and John, sons of John Greaves, played for the team and won 2-1²⁸⁴. Therefore, in this other text, the two players appear, not as grandchildren, but as the sons of the British Vice-Consul in Berdyansk.

We have another mention of two brothers from the family of John Greaves who were football players. On September 2 (August 20), 1913 the newspaper “Mariupolskaya Zhizn’” (“Mariupol Life”) published a report about a match between a team from Berdyansk and the team “Nikopol”, held on the field of the plant “Providans”. Although “Nikopol” won 2-0, the newspaper wrote, the forward players of the Berdyansk team, brothers Greaves and Kolesnikov, played perfectly²⁸⁵.

²⁸¹ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга* [Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book] (Simferopol, 1911), p. 72.

²⁸² Interestingly, the world’s first-ever official football club was formed in 1857 exactly in Sheffield.

²⁸³ V. Mikhailichenko, E. Denisov, N. Tishakov, *Бердянск. Взгляд через столетия* [Berdyansk. A Look through the Centuries] (Berdyansk: Pivdenna Zorya; Zaporizhzhya: Dyke Pole, 2010), p. 227.

²⁸⁴ V. Mikhailichenko, E. Denisov, N. Tishakov, *Бердянск. Взгляд через столетия* [Berdyansk. A Look through the Centuries] (Berdyansk: Pivdenna Zorya; Zaporizhzhya: Dyke Pole, 2010), p. 226.

²⁸⁵ “Матч “Никополь” – Бердянск [Match “Nikopol” – Berdyansk]”, *Мариупольская жизнь* [Mariupolskaya Zhizn’] (September 2, 1913).

Thanks to the book “Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX” we know that the football player Nikolai (Nicholas) (Illustration 52) was son of George Greaves and, therefore, grandson of the Vice-Consul John Greaves²⁸⁶. As for John Greaves junior, an application for his child’s passport (Form ‘B’) is preserved in the National Archives (the United Kingdom). According to the application, John Greaves junior was born in Berdyansk on October 23, 1895. The application was compiled in Harrogate (England) on July 2, 1909. The guardian of John Greaves junior was Edgar Lawn, a schoolmaster of the Modern College (Harrogate)²⁸⁷.

Going back to the British Vice-Consul John Greaves himself, we should note that before 1905, as a local representative of industrialists, he was member of the Taurian Provincial Presence of Factory Affairs. He was also elected chairman of the Charitable Society of Berdyansk²⁸⁸ and in 1911 was listed as a member of the Berdyansk Exchange Committee²⁸⁹.

For John Greaves, as well as for the whole Russian Empire, everything began to change rapidly in 1917. The Bolshevik Georgy Dorofeev, who had worked at the plant of Greaves until April 1915 and then went to work as a skilled turner at the Azov-Black Sea plant, recalled that the news about the revolution in Petrograd were known in Berdyansk already by February 23, 1917. The next day workers of both

²⁸⁶ “Nicholas Greaves was the second son of Mr. and Mrs. George Greaves of Berdiansk, Russia, and Sheffield. Born in December 1897, he entered Oundle in January 1912, leaving in July 1914. He was a member of the XI. On leaving school he joined the works of John Greaves and Co., in Russia, as an apprentice. During the war he was entrusted with responsible munition work, and had to erect a special department for making Hotchkiss quick-firing shells, and to manage a shop of 700 workers. When the Revolution came in Russia, he undertook the long and difficult journey to England (3,000 miles). Joining the Royal Flying Corps on November 5, 1917, he went through training at various centres. During this time he showed himself a skilful boxer. He joined the 70th Squadron R.A.F. (in France) on August 11, 1918, and from that date to the time of his death near Tournai on October 28, he was engaged in much difficult and dangerous work” (H.M.King and E.E.Yeld (compilers), *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX* (London: printed for Oundle School by Philip Lee Warner, Publisher to the Medici Society Ltd., 1920), p. 380).

²⁸⁷ “FO 655/1317 – Application for a Child’s Passport (Form ‘B’). Name: John Greaves”, in *The National Archives* URL: <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C3184116> (date of access: 18.05.2015).

²⁸⁸ Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 14 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 12.05.2015).

²⁸⁹ *Весь Бердянск и его уезд. Адресно-справочная и торгово-промышленная книга* [Whole Berdyansk and Its Uezd. Address-Reference and Commercial-Industrial Book] (Simferopol, 1911), p. 37.

plants stopped their activities and organized a rally with placards and banners saying “Long live the revolution!”²⁹⁰

As the British Vice-Consul in Berdyansk John Greaves was listed in the book by C.E.W. Petersson under the title “How to Do Business with Russia...”, a preface to which was completed by W. Barnes Steveni in April of 1917, after the beginning of fundamental changes in the country, which was the subject of the edition²⁹¹. Interestingly, the book was a synthesis of the rich experience of doing business in the Russian Empire, gained by C.E.W. Petersson in trading machinery and kindred goods.

Describing in the series of novels “The Red Wheel” the events of April 1917 using quotes from the newspapers, Aleksandr Solzhenitsyn mentioned John Greaves. So, under the subtitle “Fragments of Democracy – Provincia” we can read: “In Berdyansk a local factory owner, supernumerary British Consul Greaves fired some of his workers and refused to appear when summoned to their meeting. He was brought there by force. But he refused to renew an agreement with the workers, sent a telegram to the British ambassador in Petrograd, put up the British flag on his house and declared the inviolability of his dwelling”²⁹².

In 1917 events connected with the plant of Greaves occasionally were mentioned by the newspaper “Izvestiya Berdyanskogo Soveta Rabochih, Soldatskih i Krestyanskih Deputatov” (“News of Berdyansk Council of Workers’, Soldiers’ and Peasants’ Deputies”). In particular, on August 27 the investigative commission published a list of secret collaborators of the provincial gendarmerie in Berdyansk and Melitopol uezds, among which was Spiridon Evstafievich Konstantinopulo, a worker of the plant of Greaves. Since December of 1915, this Greek subject, also known as “Doctor”, informed the police about actions of other workers of the

²⁹⁰ Бердяньский краеведческий музей [Berdyansk museum of local lore], БКМ – Арх: “Memories of Georgy Vasilievich Dorofeev about the revolutionary movement in Berdyansk from 1917 to 1920”, pp. 3, 10-13.

²⁹¹ In the preface the too optimistic forecast for this country was formulated: “Since the following pages were written, the Revolution in Russia has taken place, and it may be that the new regime in that country will modify considerably some of the questions dealt with in the work; but whatever changes do take place, they will be mostly for the best” (C.E.W. Petersson, *How to Do Business with Russia. Hints and Advice to Business Men Dealing with Russia* (London, Bath, New York and Melbourne: Sir Issac Pitman & Sons, Ltd, 1917), p. x). However, this formulation just had to emphasize one of the main thoughts of the preface: doing business in the Russian Empire was much more difficult than in any other country of Europe. Of course, the author of the preface had no idea about conditions for business which would be created by the regime which would be established soon in the former Russian Empire.

²⁹² Aleksandr Solzhenitsyn, *Красное колесо: Повествование в отмеренных сроках. Узел IV: Апрель Семнадцатого* [The Red Wheel. Knot IV: April 1917] URL: http://www.alibet.net/writer/1921/books/56602/soljenitsyn_aleksandr_isaevich/krasnoe_koleso_uzel_IV_aprel_semnaadsatogo/read/2 (date of access: 9.05.2015).

plant and received from the gendarmerie 15 rubles a month. The publication informed that this secret agent was arrested²⁹³. On September 10, 1917 the newspaper cited deputy Fedorkov saying that 1200 workers of the plant of Greaves should be fired soon²⁹⁴. On December 24, 1917 the newspaper reported on a meeting of the local executive committee with representatives of Berdyansk entrepreneurs in order to raise fund to liquidate the debt owed to the workers of the plant of Greaves. An author of the article stated that the plant should return to manufacturing civilian goods, including agricultural machinery, because “demobilization of the industry is inevitable”²⁹⁵.

According to authors of the book “Berdyansk. A Look through the Centuries”, “when signs of revolution appeared in Russia”, John Greaves went to Petrograd and sold his plant to the Artillery Department; by 1917 he moved to England with all his relatives²⁹⁶. But the London edition “The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book, 1920” contains information stating that the Vice-Consul John Greaves left Berdyansk and moved to England in May of 1918 due to the prevailing political situation²⁹⁷. In 1919 the “*Board of Trade Journal*” published the article “South Russia. Future of British Trade” with information: “From the British Vice-Consul at Berdyansk, who was until recently a prisoner in Germany”²⁹⁸.

Thanks to “The British Newspaper Archive” we learned about the last years of John Greaves’ life.

On January 20, 1923 “Sheffield Independent” informed: “The death at his residence, 73, Woodholm road, Sheffield, is announced of Mr. John Edward Greaves, brother of Mr. J. J. Greaves, the well-known city auctioneer, at the age of 77.

²⁹³ “Список секретных сотрудников губернского жандармского управления по Бердянскому и Мелитопольскому уездам [The List of Secret Collaborators of the Provincial Gendarmerie in Berdyansk and Melitopol Uezds]”, *Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов* [Izvestiya Berdyanskogo Soveta Rabochih, Soldatskih i Krestyanskih Deputatov], 40 (August 27, 1917), p. 3.

²⁹⁴ “Заседание городской думы [City Council Session]”, *Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов* [Izvestiya Berdyanskogo Soveta Rabochih, Soldatskih i Krestyanskih Deputatov], 50 (September 10, 1917), pp. 3-4.

²⁹⁵ P.Oboltusov, “Демобилизация промышленности и контроль над производством [The Demobilization of Industry and Control over Production]”, *Известия Бердянского совета рабочих, солдатских и крестьянских депутатов* [Izvestiya Berdyanskogo Soveta Rabochih, Soldatskih i Krestyanskih Deputatov], 136 (December 24, 1917), p. 3.

²⁹⁶ V. Mikhailichenko, E. Denisov, N. Tishakov, *Бердянск. Взгляд через столетия* [Berdyansk. A Look through the Centuries] (Berdyansk: Pivdenna Zorya; Zaporizhzhya: Dyke Pole, 2010), p. 127.

²⁹⁷ *The Foreign Office List and Diplomatic and Consular Year Book, 1920* (London: Harrison and Sons, 1920), p. 363.

²⁹⁸ “South Russia. Future of British Trade”, *Board of Trade Journal*. Volume 102 (1919), p. 749.

Going to South Russia when 21, Mr. J. E. Greaves founded the firm of J. E. Greaves, Ltd., agricultural implement manufacturers, at Berdiansk, and about 2,000 workers were employed.

He was Vice-Consul at Berdiansk until taken prisoner by the Germans, and when released, on the signing of the Armistice, he came to Sheffield. His works are now in the hands of the Russian Government. His son, Mr. G. E. Greaves, has just returned to Russia.

The funeral will take place at the General Cemetery on Monday at 3 p. m.”²⁹⁹.

Very intriguing that already on February 5, 1923 “Sheffield Independent” informed about death of Nadejda Greaves, “widow of the late John E. Greaves (late of Berdiansk, S. Russia)”³⁰⁰.

The plant established by John Greaves in Berdyansk, continued to work for the Bolsheviks under government ownership. Until our times several former buildings of Greaves have survived: a house of his family on the former Vorontsovskaya Street (now – Konsulska Street) (Illustration 60), a building of the plant management and the British Vice-Consulate (Illustrations 62, 63), several abandoned plant buildings, and a summer cottage, which was once the sixth building of the sanatorium “Berdyansk”³⁰¹ and then the mini-hotel “South cottage” (Illustrations 64, 65). According to authors of the book of 2010 “Berdyansk. A Look through the Centuries” descendants of John Greaves live in the United States and Russia³⁰².

²⁹⁹ “Pioneer of Industries. Late Sheffield Resident’s Experiences in Russia”, *Sheffield Independent* (January 20, 1923), p. 3 URL: <http://www.britishnewspaperarchive.co.uk/viewer/bl/0001464/19230120/047/0002> (date of access: 8.04.2017).

³⁰⁰ “Deaths”, *Sheffield Independent* (February 5, 1923), p. 4.

³⁰¹ V. Mikhailichenko, E. Denisov, N. Tishakov, *Бердянск. Взгляд через столетия* [Berdyansk. A Look through the Centuries] (Berdyansk: Pivdenna Zorya; Zaporizhzhya: Dyke Pole, 2010), p. 338.

³⁰² V. Mikhailichenko, E. Denisov, N. Tishakov, *Бердянск. Взгляд через столетия* [Berdyansk. A Look through the Centuries] (Berdyansk: Pivdenna Zorya; Zaporizhzhya: Dyke Pole, 2010), p. 338.

BERDIANSK.

A Vice-Consulate was established at this port on January 1, 1908.

The town is situated on the shore of the Sea of Azov and is open to navigation from the end of March to the first week of December.

The inhabitants number some 35,000.

Steamers load half their cargoes alongside the quays, which are connected with railway and are well constructed, and then proceed to deep water in the roads to complete.

The chief commerce of the town is grain export and the manufacture of agricultural machinery.

The commercial movement of Berdiansk during 1907 was inferior to that of 1906, owing to the indifferent harvest in the Tavrid and Ekaterinoslav Governments.

Exports. The total exports amounted to 228,806 tons, valued at 1,536,509l., viz.:

	Poods.*
Wheat	12,048,090
Barley	2,105,750
Rye	88,670
Maize	91,950
Oil cake	50,510
Oats	29,800

* 1 pood = 36 lbs.

These were distributed as follows:

Shipped to:	Poods.*
Marseilles	5,820,000
Italy	3,250,000
United Kingdom	1,650,000
Netherlands	1,814,770
Hamburg	970,000
Spain	910,000

There was no direct trade between this port and Ireland.

Shipping. There were 81 steamers entered and left the port during 1907 with a total tonnage of 111,237 tons. They were composed of the following: 39 Italian, 27 Greek, 12 British and 3 Austro-Hungarian vessels.

4027. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1907 on the Trade of the Consular District of Rostov-on-Don (London: Harrison and Sons, 1908), pp. 11-12.

BERDIANSK.

Mr. Vice-Consul J. E. Greaves reports as follows:

Berdiansk, a port on the Azov is the [...] town of the district of that name in the government of Taurida. [...]

Exports and imports. The export consist almost exclusively of grain, principally wheat and barley (see Annex A). The imports are insignificant, there being no regular line of foreign steamers, and goods required from abroad are sent through Odessa.

Shipping. As will be seen from Annex B British shipping plays only a minor part in the export trade of Berdiansk; the reason is that three of the most important export merchants have their own steamers, which during the season make five to seven voyages each.

Period of navigation. On an average the navigation is open for eight months, but, of course, this depends upon the breaking up of the ice in spring and the commencement of winter (see Annex C).

Prices. The prices of grain of all kinds have been very high, gently declining towards the end of the navigation, but showing no great fluctuations (see Annex D).

Freights. Freights were extremely low, especially to the United Kingdom and the Continent (see Annex E).

Coasting trade. This trade is not unimportant, but no statistical data are obtainable. The Russian Navigation Company's steamers carrying goods and passengers call three times per week on the voyage Kertch-Rostoff and also three times on the return journey. Other boats principally carrying cargo also call here.

Agriculture. Practically grain is the only agricultural produce. Until some 30 years ago there was no scarcity of land, only one-half of the total area being under cultivation, the rest was mostly grazing land for sheep. Gradually, however, as the price of wool declined, more and more land was brought under the plough, until in the nineties all the available quantity in the district, 741,951 desiateens (2,003,268 acres), was under cultivation. Of this only about 6 per cent. is allowed to lie fallow and manuring is totally unknown. How long this can continue is a very serious question. When rotation of crops means no more than ringing the changes on winter wheat, spring wheat and barley and nothing is returned to the land by way of manure, a point must be reached when it becomes incapable of yielding any crops at all. We already see signs that such a period is rapidly approaching;

notwithstanding the natural fertility of the soil, harvests are becoming poorer and poorer. This really applies not alone to the Berdiansk district, but to all South Russia. Naturally with an increasing population and a diminishing production of grain, the export of cereals must diminish and finally cease and Russia will no longer be “the granary of Europe”. At the same time, putting aside the manure question, it must be acknowledged that, as regards the actual cultivation of the soil and the sowing and harvesting of crops, the farmers of Berdiansk are ahead not only of other parts of Russia but of many parts of agricultural Europe. The most improved agricultural machinery is largely used. The poorest peasant has his own plough, his sower, reaping machine, winnower, &c., and numbers of sheaf-binding harvesters, disc ploughs, threshers and other up-to-date implements are to be found among the more enterprising farmers.

It may here be noted that the holdings are, with a few exceptions, all small, ranging from 20 to 175 acres. There are in the district 96 villages inhabited by 295, 994 Russian peasant proprietors, 61 by 31,315 German colonists and 33 by 40,465 Bulgarian immigrants. The Russian were either exiled in former time from other parts on account of their [...] views or they were settled by the Government on the land, as the Tartars gradually emigrated; the Bulgarians came from Turkey to take the place of the last of the aboriginal Tartars at the close of the Crimean war. Of the 61 German colonies 57 are inhabited by Mennonites, a frugal, industrious and sober people, who were settled here at the beginning of last century by the Government with the idea of their teaching agriculture to their Russian neighbours and setting them a good example generally. In other parts of Russia colonies of Germans had been founded at earlier dates and with similar intentions, but none have turned out so successful as these “Tavrighani” (men of Taurida) as they came to be called. Towards the middle of the century we find these “Tavrighani” buying up large estates from landed proprietors: to accomplish this they had amassed a large common fund. After buying a part of land they found a new colony and settled their younger sons in and these paying back the cost into the common fund by instalments. Here we see the reason why the population of the Berdiansk colonies remains almost stationary and the holdings are not split up. The example of the Germans was not entirely lost on their Russian neighbours, whom we find copying their German methods of cultivation and to a certain extent acquiring German habits and using similar implements and machines, and finally the more enterprising of these Russians began to hire or buy land and

migrate into other districts where land was more plentiful, taking with them their wagons, implements and household goods; in their turn being looked up to and known as "Tavrichani". If during the last 20 years the demand for agricultural machines has increased by leaps and bounds the enterprise of the pioneers from the Berdiansk district has been one of the main causes.

Harvest. Winter wheat, owing to the dry autumn of 1907, was a complete failure. The small amount which, owing to high prices, found its way to market, was the balance of the preceding crop. Spring sown wheat and barley yielded crops somewhat under an average. Oats and maize are here sparingly sown and no important amount is exported. A small quantity of colza oil cake finds its way to market.

Industries. The colonists spoken of above were, after a fashion, nearly all artisans and capable of employing their time during the long winter at some useful trade, but besides this some excellent smiths, joiners and saddlers lived scattered among the villages and supplied the colonists with the necessary wagons, implements and harness, and in time were in a position to supply other customers: so that by the second half of the last century a very important industry in farmers' wagons and winnowing machines had been established, and although both these articles are now made in tens of thousands annually in half the villages of South Russia, the Berdiansk productions always command the highest prices.

The manufacture of agricultural machinery of the latest patterns is now the staple industry of the town and district. Ploughs, sowers, reapers, mowers and horse threshers are the specialities produced, and they find a ready sale in all the grain producing districts of Russia, Asiatic as well as European. There are in all eight factories engaged in the trade. Of these one under British management, with 800 hands, and another managed by German colonists with 250 men are situated in the town itself. Their joint production for 1908 was 12,000 ploughs, 6,000 sowers and 5,000 reapers and mowers amounting in value to 1,500,000 r. The production of the other six factories must have been still higher. The ploughs are single furrow and multiple, all of the most improved types. No swing ploughs are made, there being no demand for them; the Russian likes to put his plough into the ground and walk beside it without handling it until he throws it out at the end of the furrow. Except in a few places in the north no other plough will sell. The prices of single furrow ploughs vary from 15 r. for a two-horse plough to 31½ r. for a three-pair plough. The two and three-share ploughs are used for shallow

ploughing and also for covering in seed sown with a broadcast sower. There are also 4, 5, 6 and 7-furrow ploughs made, which are exclusively used for seed covering and are generally combined with sowers which drop the seed into the open furrow, the next following share covering it in. The prices are: 2 and 3-furrow ploughs, 33 to 40 r.; 4, 5, 6, and 7-furrow with seeder, from 55 to 85 r. Very few broadcast sowers are now sold, the demand being for the most up-to-date drills of 11, 13, 15, 17 and 19 rows, varying in price from 105 to 200 r. The reapers are mainly of a type first made here in 1879 and found in no other country; it is a hand-delivery machine with a 5½-foot knife of simple construction and light in draft. Its simplicity, durability and low price have secured its success in all districts where the crops are not too heavy to throw off by hand. Of this type of machine, which is now made in more than 40 factories in South Russia, 65,000 were sold in 1908. It sells at 125 to 140 r. The native self-delivery reaper sells at 160 to 170 r. Of these only 1,000 were made, as machines of this kind enter free of duty.

Self-binding harvesters are the only agricultural machines of importance which are not yet produced by Russian manufacturers and the demand for them is enormous. The Americans have a monopoly in this trade. Native makers cannot compete, for not only does the machine itself enter duty free, but with each machine half-a-ton of binding twine is allowed, for which local makers would have to pay a duty of 3*l.* 5*s.* The wholesale selling price of American binding harvesters ranges from 285 to 325 r. franco Russian port.

There is in the district a large deposit of rich magnetic iron ore and although many concessions have been accorded to different metallurgical works, only one company has hitherto commenced mining operations. As to the success of this company it is difficult to say anything. It keeps everything quiet, allows no visitors and has a whole regiment of watchmen to keep people at a distance from the workings. They cart a very considerable quantity of ore from here and that is all than can be ascertained.

Fishing, once a flourishing industry, is yearly becoming of less importance. Fishermen complain that fish is becoming scarcer. Sturgeon of three species are caught and with the caviar obtained from them are mostly sent inland to large towns.

Health. The death-rate for the town is 29 per 1,000. In the district last summer there were a few sporadic cases of Asiatic cholera, but the town was spared this scourge.

Openings in British trade. There are really no new openings for British trade seeing than there is no direct line in steamers with British ports. [...]

Annex C. Return of Exports and Duration of Navigation for the Period 1899-1908.

Year	Exported.		Value.	Duration of Navigation.	
	Tons.	Roubles.			
1899	154,535	8,015,000	From March 28 to December 4	
1900	121,150	6,373,000	„	April 6 to November 25
1901	115,609	5,925,000	„	March 24 to December 10
1902	150,159	7,271,000	„ „	2,, „ 9
1903	220,065	10,440,000	„ „	16,, „ 1
1904	281,443	13,822,000	„ „	24,, „ 5
1905	365,679	20,034,000	„ „	30,, „ 14
1906	358,025	19,121,000	„	February 28 to December 8
1907	231,748	15,365,000	„	April 1 to December 4
1908	171,089	12,200,000	„ „	6,, „ 19

Annex D. Prices in Roubles per Chetvert (360 Lbs.) Paid by Exporters for Cereals Delivered in Berdiansk during the Year 1908.

	Red Wheat (Oulka).				Hard Wheat.				
	R.	c.	R.	c.	R.	c.	R.	c.	
January		13	50		13	50	
February	..	12	85 to	13	0		13	0
March		12	40		
April	..	12	35	12	85	12	50 to	12	70
May	..	12	70	13	0	12	25	12	60
June		12	50	12	0	12	30	
August	..	11	90	12	35	12	40	12	75
September		12	20	12	80	12	45	13	10
October	..	12	40	12	60	12	00	12	75
November		11	90	12	60		12	80
December		11	85		11	80	
Average			12	50			12	75	

Британський консул і промисловець Джон Грієвз

	Winter Wheat.				Barley.			
	R.	c.	R.	c.	R.	c.	R.	c.
January	..	13	50
February	..	12	85	8	30	..
March		13	0	8	30	..
April	..	13	0
May	..	12	70
June	..	13	0
August	7	40 to	7	00	..
September		7	75	8	25	..
October	7	70	7	75	..
November		7	65	..
December
Average			13 0			7 35		

Annex E. Average Freights per Ton from Berdiansk during the Years 1906-08.

Month.	1906.				1907.				1908.				
	Mediterranean.		United Kingdom and Continent.		Mediterranean.		United Kingdom and Continent.		Mediterranean.		United Kingdom and Continent.		
	Fr.	c.	s.	d.	Fr.	c.	s.	d.	Fr.	c.	s.	d.	
March	..	9	25	9	6	
April	..	9	25	8	9	9	25	9	6	8	0	8	0
May	..	8	75	9	6	10	0	10	3	8	50	7	0
June	..	8	25	8	6	9	75	9	9	8	50	7	6
July	..	8	25	9	0	11	0	13	0	8	50	8	0
August	..	8	75	9	6	11	75	12	6	8	50	7	0
September		8	50	10	3	11	0	11	9	8	50	8	0
October		10	50	13	0	11	50	10	3	9	0	7	9
November		11	75	12	0	11	0	11	3	9	0	7	3
December		11	50	12	0
Average		9	50	10	0	10	0	10	3	8	50	7	6

Return of British Shipping Engaged in the Carrying Trade of Foreign Countries and British Possessions at the Port of Berdiansk during the Year 1908.

Country.	With Cargo.		In Ballast.		Total.	
	Vessels.	Tonnage.	Vessels.	Tonnage.	Vessels.	Tonnage.
Italy			5	10,332	5	10,332
Russia ports	1	1,460	3	5,094	4	6,554
Greece			2	4,070	2	4,070
Egypt			2	3,746	2	3,746
France			1	2,309	1	2,309
Austria-Hungary			1	2,576	1	2,576
Total .. 1		1,460	14	28,127	15	29,587

CLEARED (with Cargo).

	Vessels.	Tonnage.
Russian ports	3	7,740
Spain	3	4,361
Germany	3	6,232
United Kingdom	2	3,023
Netherlands	2	4,816
France	1	1,331
Norway	1	2,084
Total	15	29,587

4295. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1909), pp. 68-75.

BERDIANSK.

Mr. Vice-Consul J. E. Greaves reports as follows:

Navigation on the Azoff as far as coasting vessels are concerned closed on December 7, when it seemed probable that winter was setting in. The harbour was then clear of all vessels and trade supposed to be at an end until spring. Mild weather, however, set in and a couple of Greek steamers arrived, all that export houses could charter. The last of these left on December 29.

Grain trade. The grain trade for 1909, which is not only the staple but nearly the whole of the foreign commerce of Berdiansk, has been a record, the total amount exported being 419,615 tons in 140 Greek, Italian, British and Austro-Hungarian vessels; of this 116,910 tons were carried in 36 British steamers. The cereals exported were mainly wheat and barley. Rye, oats and linseed were shipped in small parcels not important enough to make up a cargo. The greater part of the exports was for Mediterranean ports, and this explains why the amount carried in British bottoms was relatively small. For some unexplained reason British shipowners decline to charter from Berdiansk for the Mediterranean.

Throughout nearly the whole of European Russia the harvest was good and the Berdiansk district was no exception. In the spring the outlook was very poor, the dry weather threatening to ruin the crops, but at the right time in June the necessary rain came and saved everything. This was followed by favourable weather for threshing, which in this part of Russia is done in the steppe without carting home, thus the crop was housed early and in good condition, so that by the end of July some of the grain was already on the market. Therefore the farmers have done very well and have been able to recoup themselves for a series of poor harvests. The harvest being good and prices fairly high there is no doubt that a fair quantity of grain is still in producers hands. It must not, however, be concluded that the grain exported from this port was produced in the immediate neighbourhood. On the contrary, the bulk was brought by rail from the interior and a great part of the local production found its way by rail to Theodosia or to Odessa and Kherson via Alexandroffsk and the Dnieper.

Agricultural machines. The production of agricultural machinery being a very important industry in the town and district of Berdiansk, it is only to be expected that the harvest should play an important part in the calculation of manufacturers. Naturally it cannot be expected that large producers should look to their own or even to any particular

district for sales and, in fact, they do business in all parts of Russia, both European and Asiatic, and a universally good harvest would mean that everything made would be sold out. The good harvest in European Russia had not been foreseen, the prospects in fact had been gloomy and a large part of the production of the local agricultural machine makers was sent to Siberia in the hope of disposing of it there. These hopes were not fulfilled, for there both hay and corn harvests were a failure. The result was that in this part of Russia everything in the shape of harvesting and threshing machinery was disposed of, and I am told than even machines which belonged by right to the [...] up and sold. On the other hand, more than half the machines sent from here to Siberia were left in stock and those sold were in a great measure not paid for. The factories in Berdiansk and district have all enlarged their work this year and their production has increased by some 10 per cent. I believe the same may be said of all native manufacturers of agricultural machinery.

Notwithstanding the enormous progress of this industry, the importation of this class of machinery continues to increase in about the same ratio. The following figures, taken from the custom-house returns, are of interest:

In 1886, the earliest date for which statistics are obtainable, 4,097 tons of agricultural machinery were imported into Russia, and of this 80 per cent. was estimated to be of British origin.

In 1890 the total had reached 7,520 tons, but less than half was British.

In 1900 the total was 38,035 tons, of which 9,712 tons only were British.

In 1907 the figures were respectively 74,603 and 11,230 tons. For 1908 the details are not obtainable, but the gross total was less than in 1907, viz., 67,780 tons.

For the first half of 1909, total 70,177 tons.

Taking the decade 1898-1907, we find the United Kingdom's exports in agricultural machinery to Russia have changed as follows:

	Tons.		Tons.
Steam threshing machinery	4,980	to	5,292
Harvesting machinery	1,106		4,415
Horse threshing machinery	1,676		475
Food preparing machinery	998		187
M[...] machinery	398		408

During the same period the imports of steam threshing machinery from Germany increased from 741 to 3,541 tons and from Austria-Hungary from 145 to 1,236 tons, and during the last three years the United States are also competitors in the trade. It is now a matter of

ancient history how British ploughmakers, who were the only purveyors of ploughs to Russia until about the middle of the eighties, allowed German makers to oust them from the market, so that since 1890 German ploughs are virtually the only ones imported. They now amount to about 225,000 per annum, valued at over 300,000*l.* At the time British plough makers pretended that they did not care about the Russian trade. Do our threshing machine people care about theirs? If so, then let them now begin to take more care of it and take a lesson from the plough trade. Although British trade in harvesting machinery during the period mentioned has increased nearly fourfold, still the demand has made much bigger strides and the importation of these machines from the United States has increased from 803 tons in 1898 to 26,243 tons, estimated at 642,570*l.* in 1907. Even Germany, which was nowhere in harvesting machines during the same year, sent in 4,591 tons.

How to trade. The success of the Germans and Americans cannot be put down to the superior quality of their goods, but simply to their enterprise; the old way of doing business is played out and they know it. They hunt up the buyers, try to meet him in all matters and strive to keep in touch with him, and they study his requirements, his prejudices and his idiosyncrasies. German commercial travellers are to be found everywhere and in all branches of trade, whereas anyone travelling here in the interests of British firms is quite a *rara avis*. It is this failure to keep in touch with the buyer that has been the cause of British firms losing the market. Sheffield and Birmingham goods have been gradually supplanted by Westphalian wares. Young Germans come round to shopkeepers offering hardware from every part of the world. If British hardware is asked for, the German is too wise to refuse to deliver or even to hint that his own special wares are better. “Oh, I shall be most happy to take your order for files, tools or whatever it may be. I can deliver f. o. b. Hull in £ *s. d.* with trade discount. Credit? No, it can't be done, English makers require cash against bill of lading, for which they allow an extra discount of 5 per cent. But if you want credit you have Herr Deutscher's goods of equal quality delivered at your door, payable in roubles in six months after delivery”.

The shopkeeper knows well enough that the “equal quality” is a snare, but under the circumstances he can make more money by the inferior goods and does not find it to his interest to stock British goods.

Health. The death-rate for 1909 was 29 per 1,000, and although typhoid was prevalent in spring in one or two of the villages in the

district, there has been no disease of an epidemic character, except a slight outbreak of small-pox.

Imports. There were no direct imports, almost everything from abroad comes through Odessa, if we except a few trifles received by post.

Return of British Shipping which Entered and Cleared in the Foreign Trade of the Port of Berdiansk during the Year 1909.

Steam Vessels.

Entered.

From:	With Cargo.		In Ballast.		Total.	
	Vessels.	Tonnage.	Vessels.	Tonnage.	Vessels.	Tonnage.
Italy	12	26,879	12	26,879
Egypt	6	11,989	6	11,989
Turkey	6	10,429	6	10,429
Austria-Hungary	3	6,083	3	6,083
France	2	4,212	2	4,212
Greece	2	3,842	2	3,842
Malta	1	2,478	1	2,478
Bulgaria	1	2,152	1	2,152
Russia ports with part cargo*	3	6,325	3	6,325
Total	3	6,325	33	68,064	36	74,389

* Grain

[...]

Cleared (with Cargo).

	Vessels.	Tonnage.
British	36	74,389
Greek	54	81,233
Italian	47	55,276
Austro-Hungarian	3	5,365
Total	140	216,263

Annex A.

Cereals Shipped from Berdiansk during the Year 1909.

	Tons.
Wheat	311,028
Barley	81,578¼
Oats	6,765¾
Oil cake and other cereals	5,742¼
Total	405,114¼

Cereals Shipped from Berdiansk during the Year 1909 – contd.

	Tons.
Netherlands	96,463
France	88,424½
Italy	85,178½
Spain	52,251
United Kingdom	36,173½
Austria-Hungary	7,234¾
Germany	32,958¼
Belgium	3,215½
Greece	3,215½
Total	405,114½

Annex B.

Return of Shipping from the Port of Berdiansk during the Years 1907-09.

Flag.	1907.				1908.			1909.		
	Steamers.	Registered Tonnage.	Steamers.	Registered Tonnage.	Registered Tonnage.	Cleared with Cargo.	Steamers.	Registered Tonnage.	Cleared with Cargo.	
						Tons.			Tons.	
Italian ..	39	45,524	32	35,831	72,390	47	55,276	118,511		
Greek ..	27	39,466	19	28,551	54,148	54	81,233	158,170¼		
British ..	12	19,173	15	29,587	44,551	36	74,389	116,910		
Austro-Hungarian	3	7,074	3	5,365	8,885		
Russian	1	..	2,638		
Total ..	81	111,237	66	93,969	171,089	141	216,263	405,114¼		

Annex C.

Return of Exports and Duration of Navigation for the Years 1900-09.

Year.	Exports.	Value.	Duration of Navigation.	
	Tons.	£		
1900	121,150	672,700	From April 6 to November 25	
1901	115,609	625,400	,, March 24 to December 10	
1902	150,159	757,500	2,,	9
1903	220,065	1,102,000	16,,	1
1904	281,443	1,459,000	24,,	5
1905	365,679	2,114,500	30,,	14
1906	358,025	2,018,300	February 28 to December 8	
1907	231,748	1,622,000	April 1 to December 4	
1908	171,089	1,288,000	8,,	19
1909	405,114	2,892,000	3,,	January 7, 1910

Annex D.

Average Freights per Ton from Berdiansk for the Years 1907-09.

Month.	1907.				1908.				1909.			
	Mediterranea n.		United Kingdom and Continent.		Mediterranea n.		United Kingdom and Continent.		Mediterranea n.		United Kingdom and Continent.	
	Fr.	c.	s.	d.	Fr.	c.	s.	d.	Fr.	c.	s.	d.
April	9	25	9	6	8	0	8	0	9	0	7	6
May	10	0	10	3	8	50	7	0	8	25	7	3
June	9	75	9	9	8	50	7	6	9	0	7	6
July	11	0	13	0	8	50	8	0	8	50	7	6
August	11	75	12	6	8	50	7	0	9	50	9	6
September	11	0	11	9	8	50	8	0	10	0	9	0
October	11	50	10	3	9	0	9	9	10	50	9	3
November	11	0	11	3	9	0	7	3	10	50	8	9
Average	10	0	11	0	8	50	7	9	9	40	8	3

4537. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1909 on the Trade and Commerce of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1910), pp. 47-52.

BERDIANSK.

Mr. Vice-Consul John Greaves reports as follows:

In this report the Russian rouble has been taken as equivalent to 2s. 1 1/3d. and the Russian pound of 40 Russian lbs. as equal to 36 lbs. (avoir.). The dates are new style.

Navigation at this port opened April 3, 1911, and closed December 15, 1911.

Grain trade. For variations in the amount of trade done in this line for the last 10 years see Annex 1. The varying prices for each month at which grain was bought from the producers is shown in Annex 2.

Shipping. The return of shipping of all nations will be found in Annex 5, and for that of British shipping see Annex 6. The coasting trade was mainly carried on by one company; the Russian Steam Navigation Company has given up its passenger service on the Azov and only occasionally sends a cargo boat. The only article exported, grain, was as usual shipped to the Mediterranean, the United Kingdom and northern Continental ports, as shown in Annex 3. For the average rates of freights during 1911, see Annex 4.

Industries. Half the population of the town now depends upon its industries, less than half being employed in the grain trade as dock and other labourers, carmen, clerks, &c. The manufacture of agricultural machines and implements is at the present time one of the most important industries of South Russia, and the neighbourhood of Berdiansk is one of its centres. Besides two large works in the town, there are seven other important factories and over 40 smaller workshops within a 75-mile radius of the town. The larger works employ from 5,000 to 6,000 men, and another 800 to 1,000 hands find work in the smaller shops. There is besides a considerable number of so-called *kustari*, small makers working at home, occasionally employing, besides the family, a couple of hired men; they are mainly employed in making farmers' carts, ploughs and winnowers. The town works manufacture ploughs, seeders, mowers and reapers. In addition to these, horse threshers are made in the neighbouring factories. The above-mentioned are the machines to which the South Russian makers give their special attention as being most in demand. Machines which cannot be produced by the thousand have little interest for them. This is the only industry in Russia which is not protected by duties and, relatively, the one which has made the most progress. In saying this I must explain that the duty of 5s. per cwt. is really only a compensation for the duty on raw material. There are, however, some few machines which come in duty-

free. Native makers naturally keep clear of these as unprofitable, and they enter the country in large quantities as follows:

Steam threshing machines and steam ploughs from the United Kingdom, Germany and Austria-Hungary, with a few from the United States.

Self-raking and self-binding reaping machines from the United States, the United Kingdom and Germany and Canada; the principal purveyor being the United States.

Horse rakes and haymaking machines from the United States, Germany and the United Kingdom.

Cream separators from Sweden, Germany and the United Kingdom.

Manure spreaders from Germany and Austria-Hungary.

The list of duty-free machines includes a few others of less importance, principally specialities, and besides the above-named countries, nearly all industrial States competed, but in a less degree.

In the first 10 months of 1911 the imports of agricultural machinery for all Russia amounted to 85,500 tons, representing a value of about 2,500,000*l.* During the same period 49,000 tons of the same class of machinery, but paying duty at 5*s.* per cwt., were imported; value about 1,750,000*l.*; this includes portable engines imported together with duty-free threshers.

The import of duty-free machines goes on increasing yearly, but there is evidence that the number of machines imported and paying duty has reached its highest point and is in some cases diminishing, while the native production of similar machines is increasing by leaps and bounds, the increase from 1910 to 1911 being about 20 per cent. Owing, however, to the failure of the crops in Eastern European Russia and in Siberia, large stocks remain over, and for 1912, the production has been reduced and several thousand workmen dismissed. This is the first check the trade has received for many years. Approximately the principal machines made in 1911 in all Russia were:

	£
Ploughs and other tillage implements ..	1,200,000
Seeders:	
Broadcast	72,000
Radials (drills)	1,200,000
Reapers (mainly hand delivery) ..	1,365,000
Horse threshers, including gears ..	890,00

Besides these, hundreds of thousands of winnowers are annually made by small works and *kustari*, the value of which it is impossible to estimate. They are sold at various prices, from 1*l.* 10*s.* each for the commoner kinds to 4*l.* and even 5*l.* for the best. The above-mentioned

values, which are for all Russia, may be taken as approximately correct, being estimated by those in the trade, the official statistics to the contrary notwithstanding.

All agricultural machinery is sold on long credits. Even small implements like ploughs are no exception. The peasant is accustomed to pay in instalments which, for such machines as reapers, drills and horse threshers, often extend over two years; steam threshers are sold on still longer terms.

Agriculture. With the promulgation of the law of November 22, 1906, the village commune in many parts of Russia virtually ceased to exist. I use the word "commune" as the nearest translation of the Russian word "mir". In 1861 the serfs were emancipated in a sense, but were not free in reality. From each estate a portion was set apart for the peasants who constituted the "mir" and were *in corpore* responsible to the Government for the payment, by installments lasting over 50 years, of the land taken from the former proprietors and paid for out of the public funds. To a certain extent each "mir" was allowed a measure of home rule, but no member was permitted voluntarily to leave the "mir", although he might be expelled by a vote of the majority. No one could leave the village without a permit. The land was not worked in common, but, at irregular intervals, as the population increased, it was divided up, and at these divisions all kinds of petty tyranny were practised. The great evil was that a man could never get his share in one plot. If he had his 15 or 20 acres it might be in as many small parcels, some of them miles apart, causing great loss of time in going from one piece of land to another for tilling, sowing and reaping. The idea was that each should get a share of the best and have to put up with his share of poorer soil. Then again, as often as the land was divided, the plots changed hands, and no one had any interest in improving, by proper cultivation, the land which on the next division would belong to another. The natural result was that in time the peasant's land was so impoverished that it produced less than half the amount of grain that could be got out of the landlord's side, and this of a poorer quality. In course of time each one's share of land became so small and so poor that the smallest family could not exist on it. Thus the peasant had no encouragement to improve his position, nothing to awaken his enterprise. No wonder that the complaint of "land-hunger" arose, and general discontent culminating in the black days of 1905-06. The remedy, the real emancipation, had been too long delayed, especially as the original price of the land, both capital and interest, had already been paid to the Government in the early taxes. By

the new law the peasant has become a free man, he can demand his share, in one piece, of the common land and can deal with it as he wishes: he can sell it, he can buy his neighbour out, he can become a peasant proprietor in the fullest sense. One of them expressed himself to me as follows: "I now feel what it is to know my land is my own, my very own". This feeling of proprietorship is for the great mass a new one and carries with it a sense of responsibility. The change at first encountered opposition from many sides, but the result shows the wisdom of it, and it is astonishing what enterprise some of the peasants are showing in improving their land and adopting the most up-to-date methods of cultivation. The Zemstvos and various credit associations assist in procuring machinery and implements, and help the farmers in every possible way. Each Zemstvo has at least one expert agriculturist in its employ, whose special duty it is to see that the methods of farming and the best implements are brought to the farmer's notice. It is also his duty to make experiments, to conduct demonstrations and to instruct in the use of machinery. One of the consequences of the new order of things is that a number of the peasants whose plots of land are small, and who are too poor to increase them, are selling them and becoming labourers. It will take time to absorb them. Steps will have to be taken to utilise the enormous natural resources of the country and to encourage industry in its different forms, thus avoiding a pauper proletariat.

Public health. There were no epidemic diseases in the district, although isolated cases of spotted typhus and small-pox were reported. Among horses and cattle a number of cases of glanders and foot-and-mouth disease were registered.

Price of living. Berdiansk is no exception to the general rule in this respect. On all sides complaints are heard that it costs much more to keep a family than it did a few years ago. Principally it is the price of provisions which has gone up, it cannot be said that clothing is much dearer. Wages also tend to rise; a skilled workman can earn from 6s. to 9s. per day of nine hours, labourers can earn from 2s. to 2s. 6d. The earnings of carmen and dock labourers, who only find employment during the months when navigation is open, vary very considerably according to the season and the demand for labour. At times they may only make an ordinary labourer's wage, but again they make occasionally 15s. or more per day. Agricultural labourers are mostly hired with food and lodgings, and for the five summer months, May to September, receive 5l. to 7l.; for the remaining seven months a general price is 3l. 10s. to 5l.

Banks. The Berdiansk-Nogaïsk Town Bank does only local business, but the general banking business is in the hands of the Imperial Russian Bank, the Azov-Don Commercial Bank and the International Bank of St. Petersburg, all of which have branches in the town. Besides these there are three credit associations doing banking business.

The rate of exchange for cheques on London during 1911 varied from 9 r. 45 c. to 9 r. 48 c. to the *l*. The banks charge commission of 1/10 to 1/3 per cent. on such transactions.

Annex 1.

Return of Exports and Value of same during the Years 1902-11.

	Tons.	£
1902	150,159	809,172
1903	220,065	1,101,916
1904	281,443	1,141,732
1905	365,679	2,114,640
1906	358,025	2,027,000
1907	231,748	1,629,000
1908	171,089	1,293,000
1909	405,114	2,904,000
1910	499,636½	3,254,000
1911	388,417	2,588,878

Annex 2.

Prices in Roubles per Chetvert (360 Lbs.) Paid by Exporters for Cereals delivered in Berdiansk during the Year 1911.

Month.	Red Wheat (Ulka).		Winter Wheat.		Hard Wheat.		Barley.	
	Roubles.		Roubles.		Roubles.		Roubles.	
January	10•20 to	10•30	..	10•40	..	10•40	6•30 to	6•40
February	10	10•30	10 to	10•40	10•40 to	10•50	6•40	6•50
March	..	10	10•20	10•30	10•40	10•50	6•50	6•60
April	10	10•30	10•30	10•50	10•50	10•70	6•60	7•30
May	10•30	10•40	10•50	10•60	10•70	10•80	7•30	7•50
June	10•30	10•40	..	10•60	..	10•80	7•50	8•20
July	10•40	10•50	10•60	10•70	10•80	11	7•50	8
August	10•50	11•50	10•70	11•80	11	13•30	7•50	8•30
September	11•20	11•50	11•50	11•80	12•50	13•30	8•30	8•60
October	10•80	11•40	11•50	11•70	11•50	12•50	..	8•60
November	11•20	11•40	11•50	11•70	12•30	12•50	8•60	8•70
December	11•20	11•30	11•50	11•50	12•30	12•50	8•70	9
Average	10•65		10•90		11•35		7•65	

Note. To convert the price of wheat in roubles per chetvert into shillings per quarter, multiply by 2•93.

Annex 3.

Cereals Shipped from Berdiansk during the Year 1911.

Британський консул і промисловець Джон Грієвз

						Tons.
Wheat	249,676
Rye	7,777
Barley	112,513
Oats	8,184
Maize	2,752
Oil cake, linseed and rapeseed	7,515
Total	388,417

The shipments were made to:

						Tons.
Netherlands	124,382
France	87,417
Italy	57,025
United Kingdom	52,574
Germany	35,264
Spain	28,722
Denmark	3,033
Total	388,417

Annex 4.

Average Rates of Freights from Berdiansk during the Year 1911.

	Mediterranean Ports.				United Kingdom or Continent.			
	Fr.	c.	Fr.	c.	s.	d.	s.	d.
March	..	10 0 to	10	50	9	0	9	6
April	..	10 0	10	25	9	6	10	0
May	..	10 50	11	0	9	6	9	9
June	..	9 50	10	0	7	3	7	9
July	..	9 75	10	0	8	9	9	3
August	10	0	9	9	10	0
September	..	10 50	11	0	10	0	10	9
October	..	11 0	11	25	11	6	11	9
November	..	13 0	13	50	12	0	13	0
Average		10	65		10		0	

Annex 5.

Return of Shipping of all Nationalities which Entered and Cleared in the Foreign Trade of the Port of Berdiansk during the Year 1911.
Steam Vessels.

British Consul and Industrialist John Edward Greaves

Entered.

Nationality.	With Cargo.		In Ballast.		Total.	
	Vessels.	Tonnage.	Vessels.	Tonnage.	Vessels.	Tonnage.
British ..	1	1,781	25	45,248	26	47,029
Italian	36	45,953	36	45,953
Greek	49	76,626	49	76,626
Austro-Hungarian	7	16,499	7	16,499
Dutch	1	1,375	1	1,375
Total ..	1	1,781	118	185,701	119	187,482

Cleared (with Cargo).

	Vessels.	Tonnage.
British	26	47,029
Italian	36	45,953
Greek	49	76,626
Austro-Hungarian	7	16,499
Dutch	1	1,375
Total	119	187,482

Annex 6.

Return of British Shipping which Entered and Cleared in the Foreign Trade of the Port of Berdiansk during the Year 1911.

Steam Vessels.

Entered (in Ballast).

From:	Vessels.	Tonnage.
Italy	8	13,668
Egypt	6	11,716
Greece	3	5,654
France	2	3,873
Turkey	2	3,181
Austria-Hungary	1	2,479
Total	22	40,571

Cleared (with Cargo).

To:	Vessels.	Tonnage.
United Kingdom	6	9,297
Netherlands	9	17,409
Germany	4	8,569
Gibraltar (for orders)	4	6,146
Denmark	1	1,643
Russian ports (to complete cargo for destination unknown)	2	3,965
Total	26	47,029

4965. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1911 on the Trade and Agriculture of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1912), pp. 37-43.

BERDIANSK.

Mr. Vice-Consul Greaves reports as follows:

In this report dates are new style. The Russian pound (40 funti) = 36 English lbs. The chetvert (originally a dry measure) = 10 pounds, the present unit for grain.

Navigation. Opened March 20, 1912, and closed for the winter January 15, 1913.

Shipping. See Annexes 5 and 6.

Exports. Wheat and barley are the main exports, oats and rye are loaded in smaller quantities, seeds and oil cake and a few Russian reapers make up the balance of exports.

Grain trade. The total amount exported (including seeds and oil cake) was 1,002,393 chetverts, the lowest for the last 10 years and 60 per cent. less than in 1911. The cause of this immense difference cannot be put down exclusively to the unsettled situation in the Near East, although the closing of the Dardanelles, and the fear of a European war made merchants very cautious in buying. A great portion of the carrying trade from the Azov is usually in Greek vessels, and their exclusion caused freights which were already high to rise still further. All these conditions combined brought down the price of grain as offered by merchants some 2 to 2½ r. per chetvert, and in consequence very little was offered for sale. These are some only of the causes of the depression in the grain trade, the principal one after all was the small amount available; the harvest of 1911 was bad and left no great stocks in hand, and the crops of 1912, promising so well in the early part of the summer, were ruined by the weather. From July to November South Russia is usually remarkable for its dry weather, and often enough not a cloud is to be seen for weeks at a time, but the summer and autumn of 1912 turned out exceptionally wet, making it impossible to gather in the crops, and these in most cases rotted away on the steppes. It is, however, still impossible to estimate accurately how the harvest has turned out; many who profess to know are convinced that there is still a large reserve of grain in producers' hands, which will find its way to market when peace is declared and prices begin to rise; others again, with the same means of gathering information, assure us that the stocks up country are unimportant. Probably the truth lies somewhere between the two opinions. The only thing certain is that, whatever, the quantity, the quality is below average. The rains which continued until the end of the

year made the roads impassable, and there was no possibility of travelling into the villages, much less of getting any grain to market.

Coming to the question of the prospects for 1913, I must first note that very little winter wheat having been sown, the main hope is centred in the crops to be sown in spring. On the one hand the mass of moisture in the soil is a most favourable sign, but on the other hand, so little land has been prepared for spring sowing that there is a probability of some of it being left idle.

Labour. Trade being bad it is natural that labourers employed therein should suffer. Barge and lighter men, dock labourers, carters and even clerks are feeling the pinch of poverty very keenly, but day labourers employed in the factories in the town of Berdiansk find regular employment at about 90 c. (1s. 10½d.) per day of nine hours. Skilled workmen get good wages; working by the piece that can earn from 2 to 4 r. (4s. 2, 2/3d. to 8s. 5 1/3d.) according to ability.

There have been no strikes in the town factories since 1905, but in the harbour it is a regular thing for merchants to anticipate them by advancing wages when there is a rush of work in loading steamers. The factories up country have not been altogether fortunate in this respect and several small strikes have taken place.

Commerce in general. Germany's trade in Russia is ever on the increase; her geographical position and the enterprise of her manufacturers and merchants backed up by the banks are all in her favour. In electrical and other machinery, and in general hardware and ironmongery, she outdistances all rivals; she supplies nearly all the tools and machinery required by the agricultural implement makers, and at the same time competes with them in ploughs, seeders, threshers, engines, &c. Germans evidently know the importance of getting into close touch with their customers; travellers with a knowledge of the country, its language and customs make their calls regularly, and it is now getting quite common to find German firms corresponding in the Russian language with their buyers.

Agriculture. As will be gathered from what is written above, the harvest in South Russia did not realise nearly the results foreshadowed in the spring. No sooner was the grain cut than the rains soaked it through, no sooner had a day or two of fair weather raised the farmers' hopes than again rain fell; this was repeated until both straw and corn were spoiled. Not could the ground be tilled for sowing in the spring. Referring to the land question mentioned in my last year's report, I may say that although we are told of the peasants' obstinate resistance to the

Government measure intended to further present proprietorship, I have no reason to suppose that in South Russia, and especially in this district, there is anything but general satisfaction, and the land commissioners are fully occupied with their task of redistribution of the land and introducing improved methods of cultivation. Instead of several small plots of land all in different places, the peasant can now demand this share or the common property in one parcel. He can sell his land, and (as many are now doing) migrate to Siberia; or he can buy his neighbour's portion to make a tidy little farm, and it is astonishing how many peasants are acting upon one or other of these plans.

Comparing the prices of land which prevailed in the nineties with those of to-day, we find that a desiatine (2•7 acres), which at that time could hardly find a purchaser at 150 r. or even 100 r. is now being easily bought at 500 to 600 r. The employment of improved methods of cultivation and up-to-day machinery increase the yield and in a great measure is responsible for the rise in the price of land, but it must not be forgotten that in the meantime the value of grain has about doubled, while labour has not advanced in price more than 20 to 25 per cent.

Industries. Within a radius of 100 miles of Berdiansk there are to be found some 40 or 50 agricultural machine factories, comprising some of the largest employed in the production of ploughs, single furrow and multiple seeders, mowers, reapers, horsegears and threshers. To a large extent the trade is specialised, each factory confining its production to two or three classes of implements or machinery. None of the larger works find it worth while manufacturing winnowers, but many thousands of these are regularly made by small works; the production of oil engines for farm use has been taken up and is making progress, while several works are now engaged in making twine from Manila hemp for sheaf binders.

In general it must be acknowledged that 1912 was not a prosperous year for the machinery trade, especially for those mostly employed in the manufacture of the Russian hand-delivery reaper. Owing to the crops being badly laid by the rains this class of machine could not be used, and it is estimated that some tens of thousands of these were left on makers' hands. Self-delivery reapers, on the contrary, were sold out, as were also the self-binding reapers of foreign origin. Threshing machines of all kinds found a ready sale, both Russian and foreign.

Agricultural machinery is seldom sold in Russia for cash, and the autumn is the general time for payment. Naturally after such a harvest the money was not forthcoming, and many manufacturers found

themselves in financial difficulties, and the weaker ones have had to close down.

In my last year's report I gave a list of agricultural machines which enter Russia duty free. This was considered a great grievance, as competition was impossible for Russian works, which have to buy their raw material in a protected market. The question of duty on all agricultural machinery was first seriously considered in 1895 and has been before the Government on and off ever since; the agrarian interest had, however, to be considered, and it has always been held that a duty on certain agricultural machinery was incompatible with the interests of agriculture. In 1912, in order to give the native makers a chance, it was decided to offer a premium on certain of these machines if built in Russia of Russian material and competing with foreign duty-free machinery. This new law came into force on January 1, 1913, and is already being taken advantage of.

Although no exact figures are available, the increase in the number of ploughs and row drills (seeders) manufactured in Russia was evidently very considerable. This is another proof that the small farmer is going ahead and is beginning to see the advantage of the row drill compared with the broadcast seeder.

Metallurgical works. Coal mines. The large South Russia ironworks and coal mines have had a most prosperous year and are paying high dividends. The metallurgical and coal industry in South Russia owes its origin to an Englishman, John Hughes, who, in 1872, started the New Russia Company (a British company), which from the first was a most successful concern, and it is remarkable that for nearly 20 years the company had no competitors to contend with. With this exception ironworks have not attracted any more British capital, whereas an immense industry in iron and coal has sprung up in which Belgian and French capital have been invested, the shares even of the companies nominally Russian being regularly dealt in on the Brussels and Paris Bourses. The main object the New Russian Company had in view was the production of rails for the Russian Government, and the plant was on a heavy scale, with just enough light rolls to produce the ordinary sections necessary for its own use. Following in its footsteps, all the succeeding ironworks which later sprang up like mushrooms in the Donetz district, were fitted out on the same plan with machinery capable of producing rails, girders, beams, heavy angles, boiler plates, sleepers, &c., but the fact that the market required a large quantity of ordinary wrought iron squares, rounds, flats, &c., was entirely ignored, and at the

present time the question of where to obtain their raw material is becoming a serious problem for hundreds of iron-working concerns. Especially the machine works are feeling the want of raw material, and it is proposed by the Association of Russian Agricultural Machine Manufacturers to open a new works specially for supplying their wants in iron and steel.

Their difficulty is in finding the necessary capital, for the members are scarcely in a position to denude their businesses of working capital to any extent.

New railway. The new railway from Tsariconstantinovka to Skadovsk, passing through the Berdiansk district (Ouyezd) is now ready as far as Fedorovka on the Sebastopol line, and it is expected that very shortly it will be officially opened. It goes by the name of Bolshe-Takmak Railway.

Education. The Berdiansk district is one of the foremost in Russia as regards the education of the masses, and primary schools are established at the expense of the Zemstvo in all the villages and towns. With regard to higher education in the town of Berdiansk there are, for boys, one classical gymnasium and two professional schools for boys, and for girls two secondary schools. The towns Nogaisk and Orechoff have each a professional schools for boys, and a girls' secondary school. In the German colonies of Halbstadt, Orloff and Tiede there are three boys' professional schools and a school for deaf and dumb boys and girls.

Banking. Besides the Berdiansk Nogaisk Town Bank doing local business only, there are branches of the Imperial Bank, the Azov Don Commercial Bank and the International Bank of St. Petersburg; there are also numerous small so-operative credit societies, chiefly in the villages. The rate of exchange for cheques on London varied from 9 r. 45 c. to 9 r. 49 c. to the 11.; to this must be added bankers' commission of 1/3 to 1 per cent. On running accounts the banks pay interest at the rate of 3½ to 4 per cent., and charge for discounting approved bills 7 to 9 per cent.

Public health. There was no epidemic disease of importance, but pneumonia and typhoid fever were rather more prevalent than usual.

Annexes. The returns and statistics in the annexes have been mostly taken from information supplied by the local Chamber of Commerce.

Annex 1.

Return of Quantity and Value of Exports from Berdiansk during the
Years 1910-12.

		Tons.	£
1910	499,636	3,254,000
1911	388,417	2,588,878
1912	161,673	1,152,437

Annex 2.

Average Prices in Roubles per Chetvert (360 Lbs.) paid by Exporters for Cereals Delivered in Berdiansk during the Year 1912.

	R.	c.
Red wheat	11	0
Winter wheat	11	25
Hard wheat	11	85
Barley	8	70

Annex 3.

Cereals Shipped from Berdiansk during the Year 1912.

	Tons.
Wheat	113,322
Rye	1,863
Barley	40,904
Oats	1,375
Oil cake	2,684
Seeds	1,525
Total	161,673

The shipments were made to:

	Tons.
France	88,810
Rotterdam	21,737
United Kingdom	20,413
Italy	16,021
Spain	9,356
Denmark	2,908
Hamburg	2,428
Total	161,673

Annex 4.

Average Rates of Freights from Berdiansk during the Year 1912.

	Mediterranean Ports.			United Kingdom.					
	Fr.	c.	Frances.	£	s.	d.	£	s.	d.
April	14	0	to 15	0	13	0 to	0	13	6
May	16	0	17	0	13	0	0	14	6
June	12	25	15	0	9	6	0	10	6
August	15	0	16	0	12	0	0	13	0
September	16	0	18	0	13	0	0	19	0
October	18	0	30	0	19	6	1	4	6
November	18	0	22	..			1	0	0
Average	Fr.	c		s.	d.				
	17	70		13	9				

Annex 5.

Return of Shipping of all Nationalities which Entered and Cleared in the Foreign Trade of the Port of Berdiansk during the Year 1912.

Steam Vessels.
Entered (in Ballast).

Британський консул і промисловець Джон Грієвз

	3	Vessels.	Tonnage.
British	13	23,478
Greek	17	..
Italian	8	..
Austro-Hungarian	4	..
Russian	3	..
German	2	..
Isle of Samos	1	..
Dutch	1	..
Total	49	..

Cleared (with Cargo).

		Vessels.	Cargo. Chetverts.
British	13	299,557
Greek	17	332,775
Italian	8	92,752
Austro-Hungarian	4	81,490
Russian	3	59,990
German	2	32,490
Isle of Samos	1	19,555
Dutch	1	16,455
Total	49	935,064

Annex 6.

Return of British Shipping which Entered and Cleared in the Foreign Trade of the Port of Berdiansk during the Year 1912.

Steam Vessels.

Entered (in Ballast).

From:		Vessels.	Tonnage.
Malta	1	1,627
Italy	6	10,593
Egypt	2	4,285
Greece	1	2,003
France	1	1,872
Spain	1	1,573
Roumania	1	1,525
Total	13	23,478

Cleared (with Cargo).

To:		Vessels.	Tonnage.
United Kingdom	2	3,397
Netherlands	4	7,579
Gibraltar (for orders)	2	2,795
France	4	7,344
Norway	1	2,363
Total	13	23,478

5114. Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1912 on the Trade of the Consular District of Odessa (London: Harrison and Sons, 1913), pp. 37-43.

Russian Agricultural Machinery Industry.

Somewhat more fully the British Vice-Consul at Berdiansk, thus reports on the Russian agricultural machinery industry and trade:

Russian factories produce ploughs and seeders of the highest quality which to a great extent have supplanted the foreign article. Native makers were the first in the market in the manufacture of hand delivery reapers and never gave a chance to foreign competitors, who after trying to get a share of the trade had to give it up. The enormous sales of the last-mentioned machine have latterly somewhat fallen-off in consequence of unfavourable weather conditions during the harvest time. Owing to its simplicity it is a peasant's machine, but there are signs that the demand for it has reached its limit or perhaps is falling-off, and the demand for the more perfect self-raking and self-binding reapers is gradually increasing. All this goes to prove that the cultivation of the soil by small farmers is making rapid progress. Horse gears and threshers found ready buyers in 1913, most of the makers being sold out. Multiple ploughs with seeders combined were largely in demand towards the end of the year; these are for use in spring.

The selling prices at the works of some of the principal machines of Russian make were:

	Roubles
Ploughs, Russian type, with fore carriage, according to size	15 to 30
Multiple ploughs combined with seeders, Russian type	
3-share	60
4-share	73
5-share	80
Hand delivery reaper, Russian type	135 to 140
Self-rake reapers, 5-foot	165

The Russian government, in order to give native makers a chance to compete in the production of certain machines which are extensively imported, now gives a subsidy to those making them in the country. Harvesters of the self-raking and self-binding class and also steam threshers enter the country duty free, and now each of these of native manufacture receives a premium from the government of 1 rouble per poud. This measure took effect from January 1, 1913, and the production of self-raking reapers reached 18,000, for which the makers received 500,000 roubles as subsidy. No self-binding reapers were made as no works were properly laid out for their production, but 1914 will see a number of these machines upon the market, and there can be no doubt that in a few years the importation of harvesters will nearly cease, unless the increase in the price of raw material should counteract the advantage of the premiums. Portable engines, when imported along with threshing machinery or steam ploughs, pay a duty of 75 copecks per poud, the same as other agricultural machinery, but if imported alone the duty is 3 roubles 20 copecks per poud, for they are then considered to be industrial machines. There is a subsidy also for portable engines of 1 rouble 25 copecks per poud. In order to receive the premiums on any of these machines they must be made in the country of Russian material, and in the case of portable engines proof is required that they are sold by the makers for agricultural purposes only.

Siberia takes a considerable part of the production of the Russian works in ploughs, seeders, hand delivery reapers and horse threshers, while the demand there for improved harvesting and dairy machinery is mostly met by foreign productions.

The works which were started for making manila twine ior self-binding reapers have had to close down; they found it impossible to compete with foreign duty-free twine.

The trade in agricultural machinery cannot be said to be in a healthy state, even though the demand for such is increasing. Machines are sold on long credit; even small implements costing 20 roubles are very seldom bought for cash, the payment often being arranged on the instalment system like sewing machines. However this may answer in the latter case where failure to meet payment may risk the forfeiture of the machine, it cannot be called a success in the sale of agricultural machinery in Russia. There comes a bad harvest, no instalment is paid; a second failure of the crops and the chances of the dealer getting in his outstanding debts diminish. The majority of the dealers are men of small means and often of smaller honesty; seeing that they have little or nothing to lose either of the one or the other, they run heavy risks, hoping for big profits, but when losses come they promptly transfer them to the shoulders of the manufacturer or his agent. At the present moment

there are many millions of roubles figuring in the books of manufacturers and agents which will in all probability never come in. The system seems radically wrong; it cannot endure, and has already ruined several firms whose assets according to their books far exceeded their debts. It is demoralising the peasant, who is now beginning to feel that he may pay up how and when he likes, and in fact there is practically no way of enforcing prompt payment. A few years ago the Russian peasant was fairly punctual in settling up his accounts in the autumn, but the instalment system has given him the idea that, if the seller can wait one season for his money, he can wait a second, and third, and before thinking of paying for his plough bought on credit he will go and buy a gramophone.

Department of Trade and Commerce, Canada. Weekly Bulletin
(Ottawa, August 31, 1914), # 553, pp. 1433-1435.

Agricultural Implements in Russia (British Board of Trade Journal)

The British Vice-Consul at Berdiansk (Mr. J. Greaves) writes that the manufacture of agricultural machinery and implements was a staple industry in that town and its neighbourhood up to the outbreak of the war, but that it has now temporarily ceased. About 2,000 reaping machines, 1,000 seeders, about 1,000 threshers, and a few thousand ploughs will probably be all that have been manufactured since the war began, and these from materials and reserve parts which the works happened to have in stock, as no iron, steel or other metals were allowed to be used for making anything but war material, upon which, at the present time, all the factories are, working at top speed.

After the war these factories must return to the production of agricultural machinery, the demand for which will be enormous. It is estimated that since the commencement of the war quite 50 per cent of the machinery in the hands of the farmers has worn out and become useless. This applies especially to ploughs, harvesters and threshers, and the cause is partly due to the extra work to which they have been put and partly to their use by inexperienced people.

A number of ploughs have been bought in Sweden by the Russian Ministry of Agriculture, and mowing, reaping and binding machines have been ordered from the United States, Canada and Sweden for delivery in 1917. The last-mentioned country, however, though geographically well situated for engaging in this trade, lacks facilities for producing the large quantity necessary, while trade in American goods is

at present handicapped by the fact that it can only be conducted via Archangel or Vladivostok.

Prior to the war, Germany and Austria were the principal competitors of United Kingdom makers of steam threshing machines and petroleum engines. After the war United Kingdom manufacturers will have an excellent opportunity of obtaining a larger share in the trade in these goods, but competition from American manufacturers of a cheaper type of threshing machine may be anticipated.

Food preparing and other small machinery of United Kingdom manufacture will also find a ready market. In mowers, reapers and horse rakes United Kingdom goods are almost out of the running, but Canadian manufacturers may count on getting a good share of this trade, as Canadian harvesting machinery is more adapted to Russian conditions.

Excellent seeders and ploughs are now made in Russia, and in a short time competition with native makers will be more and more difficult, but all makers will find ready purchasers immediately after the war.

The agricultural machinery industry in Russia has never had the benefit of a protective tariff. Foreign agricultural implements and machinery have either been imported duty free, or the duty has been a nominal one, not covering the duty on the raw material which, up till fifteen years ago, had mostly to be imported by manufacturers in Russia. In spite of this, the industry has made progress, and is able to supply half the machinery required by Russian farmers. Many types of implements have originated with Russian makers, and have been imitated by foreign firms, but with little success. The Ministry of Agriculture is now quite alive to the importance of this industry, and it is expected that measures will soon be taken to assist and encourage Russian makers of agricultural machinery.

Weekly Bulletin, Published by the Department of Trade and Commerce (Ottawa, June 25, 1917), # 700, pp. 480-481.

Future of British Trade

The British Vice-Consul at Berdiansk, who was until recently a prisoner in Germany, writes:

During the period 1916-17-18 shipping in South Russia was confined to the coastal trade, and with the exception of a few postal packets there were no imports or exports.

Agriculture

The harvests of 1915-16 and 1917 in South Russia were on the whole, fairly good, and in the Berdyansk district above the average, although in some few other parts the crops were insufficient for feeding the inhabitants. The prices of grain until August 1916 remained reasonable. The Government had fixed the maximum at which producers were bound to sell at 14 roubles per chetvert (360 lb.), but after a few months speculators began an agitation and worked the market so that the price was doubled. Then Producers and profiteers held back their grain, and in 1917 the prices of all cereals had to be doubled again to provide food for the army.

Effect of Revolution

Profiteering in all lines had been going on in since the beginning of the war, but it was only after the revolution of March 1917 that it was carried to such an extent that the cost of living rose to 5-6 times its former height.

After the revolution, soldiers' councils (sovieti), of which there was in every town and village at least one, professing to take measures in the people's interest, confiscated without excuse all kinds of produce and manufactures, selling them at enhanced prices and pocketing the proceeds. Owing to the daily increasing scarcity of manufactured goods, the peasants were unable, even at exorbitant prices, to obtain articles of primary necessity – clothing, footwear, implements, metal goods – with the result that they refused to bring foodstuffs into the towns. Both grain and money were hidden away by the rural population in large quantities. The milliards of roubles issued by the mint at Petrograd thus disappeared. In the eyes of the peasant, money ceased to have any value.

Industry

In 1915-1916 all branches of industry flourished, smiths, carpenters, bootmakers, saddlers, tailors, and others, both in towns and villages, were occupied with work for the army. Fifteen or twenty flour mills in the Berdiansk district, some of large size, with a total daily production of 120-150 tons of meal, were at work without interruption. All other industrial concerns had commenced from 1915 working for the Government in one way or another. From 3000 to 4000 men in the district of Jakmak³⁰³, Nalbstadt³⁰⁴, Waldheim, Vassiliefka, and Melitopol, in factories usually employed in the manufacture of agricultural machines and implements, were also employed on Government orders, and in the town of Berdiansk three important works were preparing or had commenced the manufacture of munitions.

³⁰³ Tokmak

³⁰⁴ Halbstadt

Future of Trade

In considering the question of the future trade of South Russia or cit may be said of the whole of Russia, the immense demand for all kinds of manufactured goods and the abundance of money must be kept in view. It will be argued that Russia's currency is not capital, yet it is backed up by her immense natural resources, her vast forests, her minerals, and the necessary developments in her methods of agriculture.

Goods Required

The following goods are of urgent necessity: Agricultural machines and repairing parts for them, without which there will be no sowing and no harvest. It is three or four years since the farmer was able to buy new ploughs, sowers, reapers, thrashers, and other implements or repair his old ones.

Next in order come textiles and clothing, leather footwear, saddlery, smiths', carpenters', and other tools, cutlery and metal goods, and ironmongery generally, not excepting pig and bar iron and steel for the foundries and workshops still existing.

The South Russian market promises to be a field of commercial rivalry among industrial nations, and the ones that get the first hold will have the best chance of dominating this market, so long as the goods supplied are suitable in quality and of a reasonable price.

Competition

British traders have certain advantages, and it remains with them to profit by them – British manufactures being in most parts of Russia considered to be of superior quality. This reputation was won half a century ago, by a bygone generation of Britons that had almost a monopoly of Russian commerce, especially in the goods mentioned above. It was after the Russo-Turkish war of 1876-7 that the trade was neglected by the United Kingdom.

The United States of America will be a most active competitor, as American manufacturers are laying themselves out for the trade and believe in doing things on a large scale.

Japan has already done well in some branches, and intends doing more, but the goods she sends to South Russia leave much to be desired as to quality. Swedish goods are of good quality, and Sweden will be a striving competitor for future trade.

British goods should bear conspicuous signs of their country of origin. Sheffield goods have been noticed in these parts with the maker's name effaced by grinding, and the outside package bearing the name of a German firm. It is advisable, when possible, to so stamp makers' names of metal articles that they cannot easily be ground off and to supplement the English stamp with a Russian translation.

Travellers

Travellers on commission should be avoided. A thorough knowledge in the vernacular of all technical terms and commercial customs connected with his business is a *sine qua non*, more necessary to success than a good conversational knowledge of Russian.

That steps are already being taken for reviving Germany's commercial connections with South Russia is quite evident. In October last inquiries were on foot for business promises in Kiew, and to Ekaterinoslav. Travellers were on the way to Charkoff and Rostoff on Don. In Militopol a German officer was making arrangements for a large general store as a centre for the whole Taurida. He had already received on a small scale by post perfumery, chemicals, and fancy goods. In November, in Berlin, the future trade with South Russia was a topic of conversation. Russian catalogues were being printed, and travellers were preparing to leave for Russia; the idea seemed to be that the Army of Occupation in the Ukraine would not soon be withdrawn. – *Board of Trade Journal*.

The Scotsman (June 24, 1919), p. 6.

Британський консул і промисловець Джон Грієвз

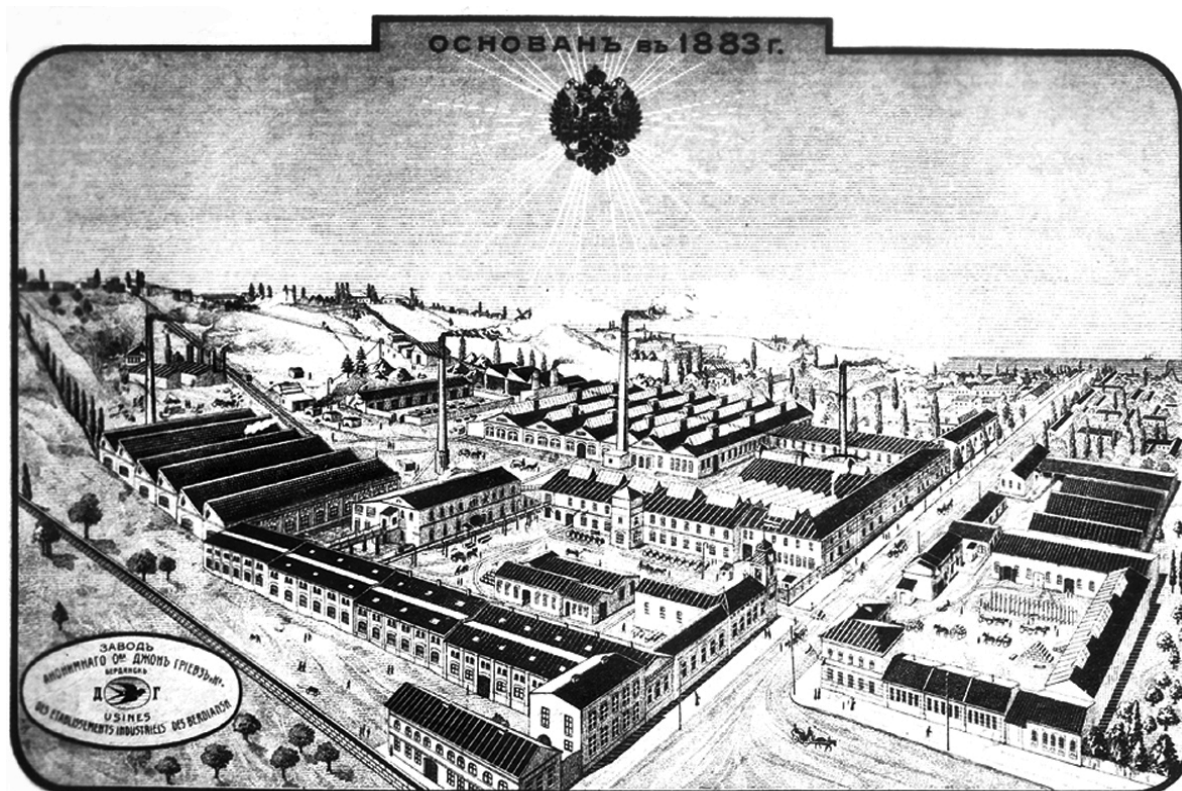
1. John Greaves

2. Edward Greaves

3. The passport of John Edward Greaves. March 31, 1908

4. The plant of John Greaves

Всеросс. Выставка
Нижній 1896 г.

Сталелитейный
и
МАШИНО-СТРОИТЕЛЬНЫЙ
заводъ

Торгово-Промышленнаго Анонимнаго Общества
ДЖОНЪ ГРІЕВЗЪ и К^о,
БЕРДЯНСКЪ.

Наша спеціальность: жатвенныя машины самосбрасывающія и съ ручнымъ сбрасываніемъ, сѣнокосилки, плуги, бункера, сѣялки, соломорѣзки: „ласточка“

СТАЛЕЛИТЕЙНОЕ ОТДѢЛЕНІЕ
принимаетъ заказы на разное
литье изъ Мартеновской стали,
какъ-то: шестерни, колеса, ма-
шинныя части, вагонетки, ска-
ты и пр.
Прейезъ-Куранты бесплатно.

5. An advertisement of the plant of John Greaves

6. An advertisement of the plant of John Greaves in Berdyansk

Wochte **Anzeigeung.**

Maſchinenfabrik und Stahlgießerei

John Greaves & Co.,

Berdiansk.

Adresse für Briefe: Бердянскъ, Обществу Джонъ Гривъзъ и Ко.
„ Telegramm: Бердянскъ, Гравко.

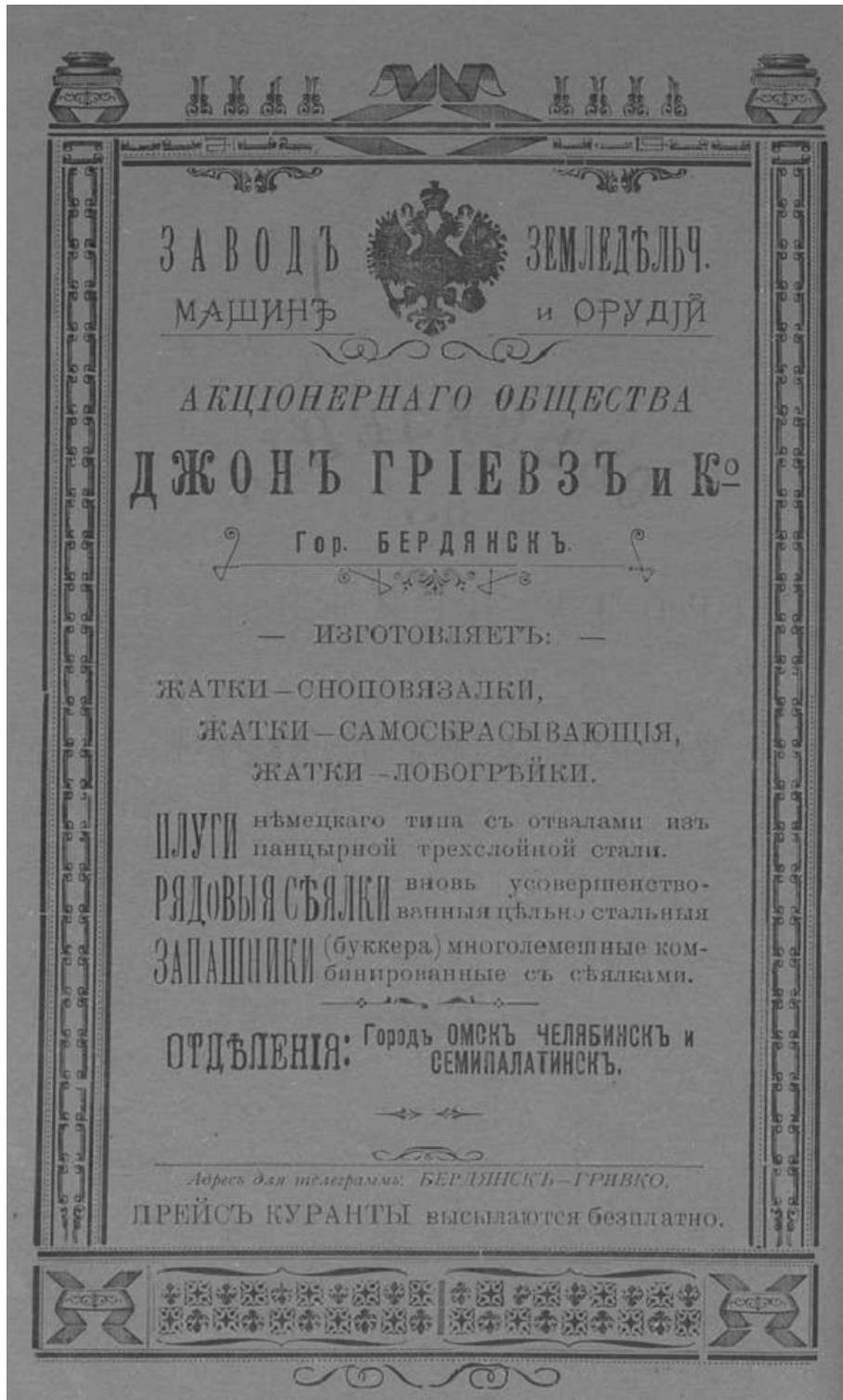
Spezialitäten:
Gras- und Getreidemäſchinen
Pflüge ein- und zweifcharige, Drill-
buffer drei- vier- fünf- und sieben-
ſcharige, Breitsämaschinen und
Reihensämaschinen.

Wir übernehmen Bestellungen auf
verschiedene Teile aus Stahlguß und
Temperguß, Wagonetten, Säuge
und Räder zu denselben, Reserveteile
u. s. w
Preise nach Übereinkommen.

Niederlagen: In Semipalatinsk, Omsk,
Isheljabinsk, Saratow,
Mariupol und Inowla.

Illustrierte Kataloge gratis und franco.

7. An advertising of products of the plant of John Greaves in Berdyansk

ЗАВОДЪ ЗЕМЛЕДѢЛЬЧ.
МАШИНЪ и ОРУДІЙ

АКЦИОНЕРНАГО ОБЩЕСТВА

ДЖОНЪ ГРІЕВЪ и К^о

Гор. БЕРДЯНСКЪ.

— ИЗГОТОВЛЯЕТЪ: —

ЖАТКИ — СНОПОВЯЗАЛКИ,
ЖАТКИ — САМОСБРАСЫВАЮЩІЯ,
ЖАТКИ — ЛОВОГРЪЙКИ.

ПЛУГИ нѣмецкаго типа съ отвалами изъ
панцѣрной трехслойной стали.

РЯДОВЫЯ СЪЯЛКИ вновь усовершенствованнныя цѣльно стальные

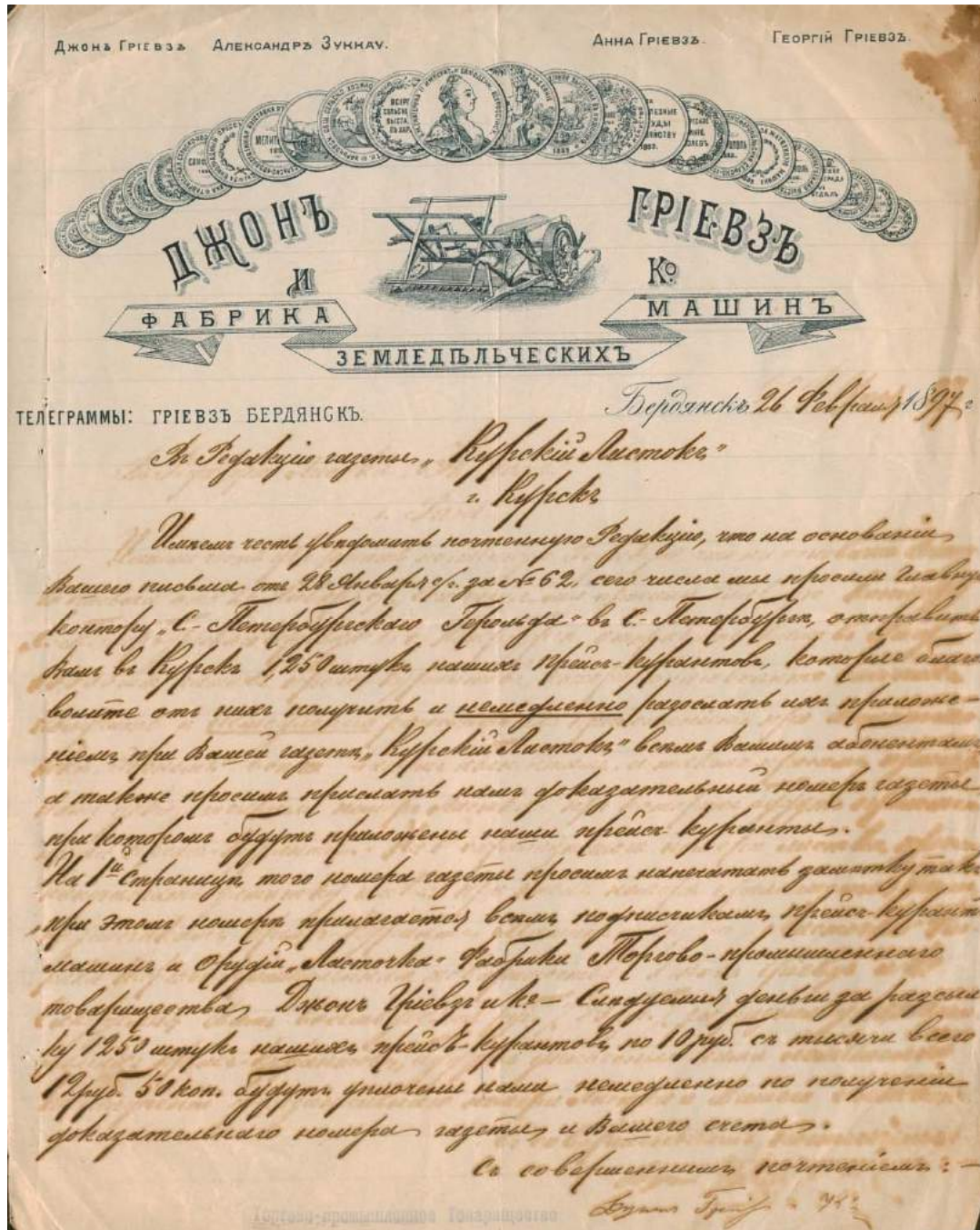
ЗАПАШНИКИ (буккера) многолемешные комбинированные съ сѣялками.

ОТДѢЛЕНІЯ: Городъ ОМСКЪ ЧЕЛЯБИНСКЪ и СЕМИПАЛАТИНСКЪ.

Адресъ для телеграммъ: БЕРДЯНСКЪ — ГРИВКО.

ПРЕЙСЪ КУРАНТЫ высылаются бесплатно.

8. An advertising of products of the joint-stock company John Greaves and Co in Berdyansk.

9. A letter of John Greaves and Co to editors of a newspaper in Kursk (February 26, 1897)

ТАВРИЧЕСКАЯ ГУБ. ДИСОНЪ, Гривзъ, г. Бердянскъ, Воронцовская; **КЛАССЕНЪ**, Як. Як., Мелитопольск. у., Терентьевск. в., с. Кизляръ; **МАТИАСЪ**, ЕК. АЛОИЗ. и С-ВЪЯ, г. Бердянскъ, Воронцовская; **НИБУРЪ**, Як. Григ., Мелитопольск. у., Рогачинск. в., с. Ольгафельдъ; **РЕМШЕЛЬ**, Пет. Пет., Мелитопольск. у., Рогачинск. в., кол. Сергѣевка; **ФУКСЪ**, Іос. Іос., Бердянск. у., с. Б. Токманъ, той же в.; «**ШРЕДЕРЪ**, **ФРАНЦЪ**», Бердянск. у., Гальштадск. в., с. Нейгальштадтъ; **ГУРЕВИЧЪ**, Исаакъ Зельм., Днѣпровск., у., с. Каховка, той же в.; **ДРОБОНЦЕВЪ**, Дм. Никл., Мелитопольск. у., бл. с. Бѣлозерска, той же в.; **КЕПЪ**, Дав. Дав., Бердянск. у., Гнаденфельдск. в., с. Вальдгеймъ; **КЕРНЕРЪ**, Сим. Як., Мелитопольск. у., с. Геническъ; **КЛЕЙНЕРЪ**, Іог. Венедик., Бердянск. у., с. Б. Токманъ, той же в.; **КОЛЬБЪ**, Готл. Як. и **ШАЛЬ**, Ад. Ад., Мелитопольск. у., Пришибск. в., с. Нейнассау; **КРИГЕРЪ**, Іог. Іог., г. Орѣховъ, Покровская; **ЛУРЪЕВЪ**, Хаимъ, Мош., Бердянск. у., с. Б. Токманъ, той же в.; **НЕЙФЕЛЬДЪ**, Исаакъ Ів., Бердянск. у., Гнаденфельдск. в., с. Вальдгеймъ; **ПОПОВЪ**, Андр. Артем., г. Симферополь, Дворянская, 170; **СОБОЛЕВА**, Варвара, Днѣпровск. у., Каирск. в., с. Каиры; «**ТЕВСЪ** и К^о». Влад. Тевсъ, Генр. Пет., Бердянск. у., Гнаденфельдск. в., с. Вальдгеймъ; **ТИССЕНЪ**, Пет. Як., Бердянск. у., Гальштатская в., с. Шенау; **ХИМЦОВЪ**, Вас. Ів. и **ЛАНГЕМАНЪ**, Ів. Як., Симферопольск. у., Подгородне-Петровск. в., ст. Сарабузь, К.-Х.-Л.-С. ж. д.; **ШРЕЙДЕРЪ**, Ан. Никл., г. Бердянскъ, Покровск. пл., 2; **ЯНЦЕНЪ**, Як. Вильг., Мелитопольск. у., Рогачинск. в., кол. Сергѣевка.

10. A list of machine-building enterprises in 1899 with incorrect data on John Greaves

18026 щества, предъявляютъ требованія объ удовлетвореніи ихъ исключительно въ опекуное по дѣламъ Ершова управление, которому предоставляется входить съ кредиторами въ добровольныя соглашенія о порядкѣ, размѣрѣ и срокахъ удовлетворенія претензій, а равно производить займы, продажу, залогъ и перезалогъ подопечнаго имущества, не испрашивая на сіе разрѣшенія въ порядкѣ опекунскаго надзора и не стѣсняясь запрещеніями, наложенными на означенное имущество по претензіямъ, кои залогомъ или залогомъ не обеспечены, съ тѣмъ, однако, чтобы при совершеніи упомянутыхъ дѣйствій ни въ чемъ не были нарушены права кредиторовъ покойнаго Ершова, претензій кои не обеспечены залогомъ или залогомъ имущества. 6) На опекуное управление возлагается обязанность всѣ суммы, вырученныя отъ продажи, залога и перезалога имущества, а равно суммы, составляющія чистый доходъ по имуществу, за исключеніемъ части, потребной на содержаніе семьи покойнаго Владиміра Ивановича Ершова, обращать исключительно на удовлетвореніе кредиторовъ. 7) Дѣйствіе пункта 5 настоящаго положенія ограничивается трехлѣтнимъ срокомъ, съ возобновленіемъ, по наступленіи сего срока, если въ тому времени не будутъ удовлетворены долги покойнаго Генералъ-Маіора Ершова, права его кредиторовъ на предъявленіе своихъ требованій по долговымъ обязательствамъ порядкомъ, для взыскапія долговъ въ законахъ установленнымъ.

О таковой Монаршей волѣ, сообщенной Управляющимъ дѣлами Комитета Министровъ, Министръ Юстиціи предложилъ Правительствующему Сенату къ исполненію, присовокупляя, что послѣ умершаго Владиміра Ершова остался домъ въ Москвѣ и имѣніе, расположенное въ Подольскомъ уѣздѣ, Московской губерніи.

18026. — Января 21. Высочайше утвержденный Уставъ С.-Петербургскаго Общества электрическихъ сооруженій.

Положеніе Комитета Министровъ, Высочайше утвержденное 21 Января 1900 года (Собр. Узак. 1900 г. Февраля 18, ст. 566).

18027. — Января 21. Высочайше утвержденныя Условія дѣятельности въ Россіи Бельгійскаго акціонернаго Общества, подъ наименованіемъ: «Торгово-промышленное анонимное Общество Джонъ-Грієвзъ и К^о въ Бердянскѣ» (Etablissements industriels de Berdiansk John Greaves and C^o, Société anonyme).

Положеніе Комитета Министровъ, Высочайше утвержденное 21 Января 1900 года (Собр. Узак. 1900 г. Февраля 24, ст. 458).—Государь Императоръ, по положенію Комитета Министровъ, въ 21-й день Января 1900 года, Высочайше утвердить соизволилъ Условія дѣятельности въ Россіи Бельгійскаго акціонернаго Общества, подъ наименованіемъ: «Торгово-промышленное анонимное Общество Джонъ-Грієвзъ и К^о въ Бердянскѣ» (Etablissements industriels de Berdiansk John Greaves and C^o, Société anonyme).

УСЛОВІЯ.

1. Бельгійское акціонерное Общество, подъ наименованіемъ: «Торгово-промышленное анонимное Общество Джонъ-Грієвзъ и К^о въ Бердянскѣ» (Etablissements industriels de Berdiansk John Greaves and C^o, Société anonyme), открываетъ дѣйствія въ Имперіи по приобрѣтенію и эксплуатаціи принадлежащаго торговому дому «Джонъ-Грієвзъ и К^о» сталелитейнаго и машиностроительнаго завода въ городѣ Бердянскѣ, Таврической губерніи, а также по торговлѣ предметами производства сего завода.

2. Общество подчиняется дѣйствующимъ въ Россіи законамъ и постановленіямъ, относящимся къ предмету его дѣятельности, а также постановленіямъ Положенія о государственномъ промышленномъ налогѣ (3-е Полв. Собр. Зак., № 15601), равно и тѣмъ узаконеніямъ и правиламъ, какія впоследствии могутъ быть изданы.

3. Приобрѣтеніе Обществомъ въ собственность или въ срочное владѣніе и пользованіе недвижимыхъ имуществъ въ Россіи совершается на основаніи дѣйствующихъ въ Имперіи узаконеній вообще и Именнаго Высочайшаго указа 14 Марта 1887 года (4286) въ частности, и притомъ исключительно для надобности предпріятія, по предварительномъ удостовѣреніи мѣстнымъ губернскимъ начальствомъ въ дѣйствительной потребности въ таковомъ приобрѣтеніи.

4. Принадлежащее Обществу въ предѣлахъ Имперіи движимое и недвижимое имущество и всѣ слѣдующіе въ пользу Общества платежи должны быть обращаемы на преимущественное удовлетвореніе претензій, возникшихъ изъ операцій его въ Россіи.

5. По управленію дѣлами Общества должно быть учреждено въ Россіи особое отвѣтственное агентство. Агентство это снабжается со стороны Общества достаточными полномочіями: а) на обязательную для Общества дѣятельность по всѣмъ вообще дѣламъ

11. "Terms of activity in Russia of the Belgian joint-stock company under the name "Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co. in Berdiansk"

Январь.

1900

Январь.

Общества, въ томъ числѣ означенное агентство должно имѣть право и обязанность отвѣчать отъ имени Общества по всѣмъ могущимъ возникнуть въ Россіи судебнымъ по Обществу дѣламъ, и б) въ частности на безотлагательное и самостоятельное разрѣшеніе отъ имени Общества всѣхъ дѣлъ, по коимъ могутъ быть заявлены требованія къ Обществу какъ Русскимъ Правительствомъ, такъ и частными лицами, какъ посторонними, такъ равно и служащими въ Обществѣ и въ томъ числѣ рабочими. О мѣстѣ учрежденія подобнаго агентства Общество обязано увѣдомить Министра Финансовъ и соответственное, по мѣсту нахождения недвижимыхъ имуществъ Общества, губернское начальство, а равно публиковать во всеобщее свѣдѣніе въ «Правительственный Вѣстникъ», «Вѣстникъ финансовъ, промышленности и торговли», въ домоствѣхъ обихъ столицъ и мѣстныхъ губернскихъ, съ соблюденіемъ установленныхъ правилъ. При означенномъ агентствѣ должно быть сосредоточено счетоводство по всѣмъ операціямъ Общества въ Россіи.

6. Согласно статьямъ 102—104, 107 и 110 Положенія о государственномъ промышленномъ налогѣ, отвѣтственное агентство по управленію дѣлами Общества въ Россіи обязано: а) въ теченіе двухъ мѣсяцевъ по утвержденіи Общимъ Собраніемъ акціонеровъ годового отчета Общества представить въ двухъ экземплярахъ въ Министерство Финансовъ (по Деп. Торг. и Мануфакт.) и въ четырехъ экземплярахъ—въ Казенную Палату той губерніи, гдѣ будетъ находиться отвѣтственное агентство, полные отчеты и балансы, какъ общій—по всѣмъ своимъ операціямъ, такъ и частный—по операціямъ въ Россіи, вибѣтъ съ копіями протокола объ утвержденіи отчетовъ; б) публиковать въ «Вѣстникъ финансовъ, промышленности и торговли» заключительные балансы и извлеченія изъ годовыхъ отчетовъ Общества, съ показаніемъ въ извлеченіи изъ отчета по операціямъ въ Россіи: суммы основнаго капитала для сѣхъ операцій, капиталовъ запаснаго, резервнаго и прочихъ, счета прибылей и убытковъ за отчетный годъ и разкѣра чистой прибыли по означеннымъ операціямъ; в) сообщать мѣстной Казенной Палатѣ или Управляющему оную всѣ могущія быть затребованными дополнительными свѣдѣніями и разъясненіями, необходимыми для повѣрки отчетовъ,—съ отвѣтственностью за неисполненіе указанныхъ выше въ семъ (6) пунктѣ требованій по статьямъ 104 и 164 Положенія о государственномъ промышленномъ налогѣ, и г) въ случаяхъ, означенныхъ въ статьѣ 110 упомянутаго Положенія, подни-

яться требованію мѣстной Казенной Палаты относительно осмотра и повѣрки, для вынесенія чистой прибыли, торговыхъ книгъ и оправдательныхъ документовъ, а равно и самыхъ заведеній, принадлежащихъ Обществу.

7. О времени и мѣстѣ Общаго Собранія акціонеры должны быть извѣщаемы посредствомъ публикаціи въ поименованныхъ въ пунктѣ 5 изданіяхъ, по крайней мѣрѣ, за мѣсяць до дня Собранія, съ объясненіемъ при этомъ въ самой публикаціи предметовъ, подлежащихъ разсмотрѣнію, и съ указаніемъ того банкирскаго учрежденія въ Россіи, въ которое должны быть представлены акціи Общества, для полученія права участія въ Обществѣ Собранія.

8. Разборъ споровъ, могущихъ возникнуть между Обществомъ и правительственными учрежденіями или частными лицами по дѣламъ, относящимся къ операціямъ Общества въ Имперіи, производится на основаніи дѣствующихъ въ Россіи законовъ и въ русскихъ судебныхъ учрежденіяхъ.

9. Дѣятельность Общества въ Россіи ограничивается исключительно указанною въ пунктѣ 1 сѣхъ Условій цѣлью, причѣмъ на слияніе или соединеніе съ другими подобными Обществами или предпріятіями, а равно на измѣненіе и дополненіе Устава (въ частности на увеличеніе или уменьшеніе основнаго капитала и на выпускъ облигацій), Общество предвзрительно испрашиваетъ разрѣшеніе Министерства Финансовъ въ Россіи; въ случаѣ ликвидаціи дѣлъ Общества, оно увѣдомляетъ о семъ то же Министерство.

10. Въ отношеніи прекращенія производства дѣйствій въ Россіи Общество обязано подчиняться существующимъ и могущимъ быть изданными законамъ, а также распоряженіямъ Правительства.

18028.— Января 21. Высочайше утвержденный Уставъ нефтенпромышленнаго Общества И. Ф. Колесниковъ и К^о.

Положеніе Комитета Министровъ, Высочайше утвержденное 21 Января 1900 года (Собр. Узак. 1900 г. Февраля 29, ст. 501).

18029.— Января 21. Высочайше утвержденный Уставъ Харьковскаго акціонернаго Общества производства металлическихъ издѣлій «Русскій слесарь».

Положеніе Комитета Министровъ, Высочайше утвержденное 21 Января 1900 года (Собр. Узак. 1900 г. Марта 3, ст. 524).

12. "Terms of activity in Russia of the Belgian joint-stock company under the name "Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co. in Berdyansk"

**1388. „Торгово-промислове анонімне товариство
Джон Грієвз і К^о. в Бердянськ“.
(Etablissements industriels de Berdiansk John Greaves
and C^o, Société anonyme).**

Основано за границей 28 октября 1899 г.
Допущено к деятельности в России 21 января 1900 г.
Открыло действия в России 23 февраля 1900 г.
Срок существования не определен.
Правление. Брюссель (Бельгия).
Ответствен. агентъ: Джонъ Эдуардовичъ Грієвзъ.
Мѣстопробываніе ответственного агента: г. Бердянскъ.
Цѣль общества по условіямъ деятельности: Бельгійское акціонерное Общество, подъ наименованіемъ:
„Торгово-промислове анонімне товариство Джонъ Грієвзъ и К^о в Бердянскѣ (Etablissements industriels
de Berdiansk John Greaves and C^o, société anonyme), открываетъ дѣйствія въ Имперіи по приобретѣнію и экс-
плуатации принадлежащаго торговому дому „Джонъ Грієвзъ и К^о“ сталеитійнаго и машиностроительнаго
завода въ г. Бердянскѣ, Таврической губернии, а также по торговлѣ предметами производства сего завода.
Расп. правит.: утверж. условій деятельности в России. (Собр. узак. и расп. правит. 1900 года.
№ 24 ст. 438).
Основ. капиталъ.—2.000.000 фр.
Весь капиталъ определенъ для операций в России.
Число и стоимость акцій—4.000 акцій по 500 фр. каждая. Кроме того—8.000 акцій безъ опре-
дѣленія стоимости.
Общ. собранія въ Брюсселѣ.

Общій оборотъ, движеніе главнѣйшихъ операций и чистая прибыль (въ тысячахъ рублей).

	1899/900		1900/901	
	Дебетъ	Кредитъ	Дебетъ	Кредитъ
Счетъ прибыли и убытка.				
Матеріалы.	185,5	—	284,3	—
Жалованье служащимъ и рабочимъ	135,4	—	151,1	—
Общіе расходы.	16,8	—	22,8	—
%/о.	—	3,1	6,4	5,7
Погашеніе имущества	9,0	—	14,9	—
Организаціонные расходы	2,7	—	10,7	—
Сомнительные долги.	—	—	5,8	—
Продано въ теченіи года товара.	—	434,4	—	483,8
Чистая прибыль	88,1	—	3,7	—
	487,5	437,5	490,5	490,5

Балансъ на 1 августа 1901 года (въ тысячахъ рублей).

Активъ.		Пассивъ.	
Дебиторы	401,0	Основной капиталъ.	743,5
Складъ товаровъ и матеріаловъ	288,0	Запасный.	4,7
Машины и приспособленія	198,7	Кредиторы	203,4
Земля и постройки.	108,9	Прибыль	3,8
Касса и банки.	7,5		
	955,1		955,4

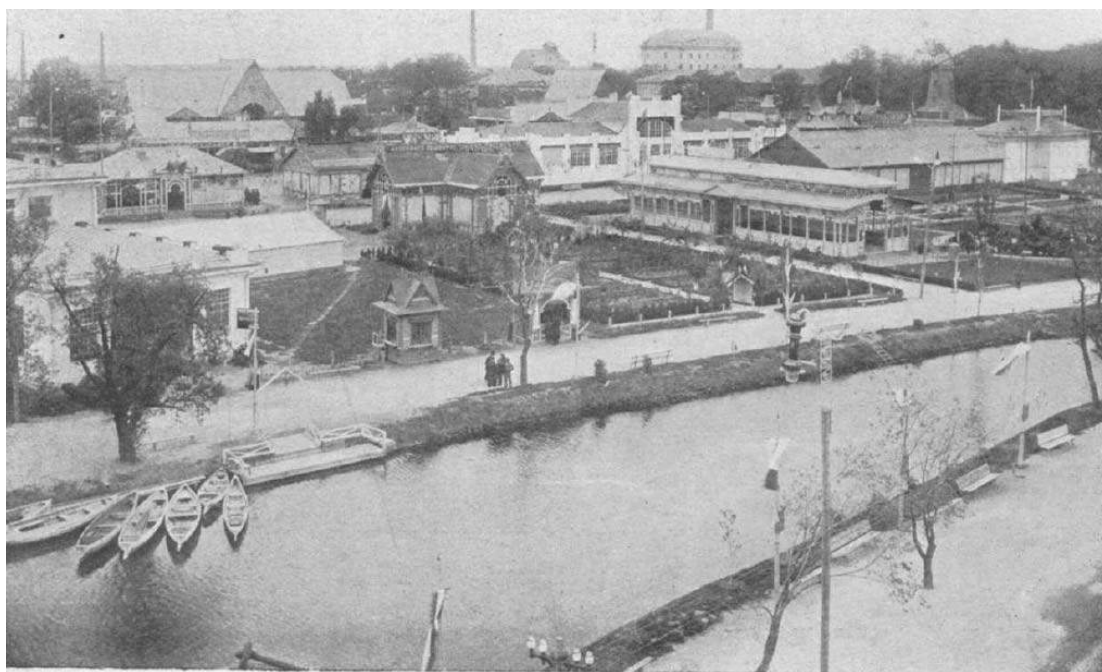
13. A page of a reference book of 1903 with data about “Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co in Berdyansk”

14. A bond (bearer share) of “Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co in Berdyansk”

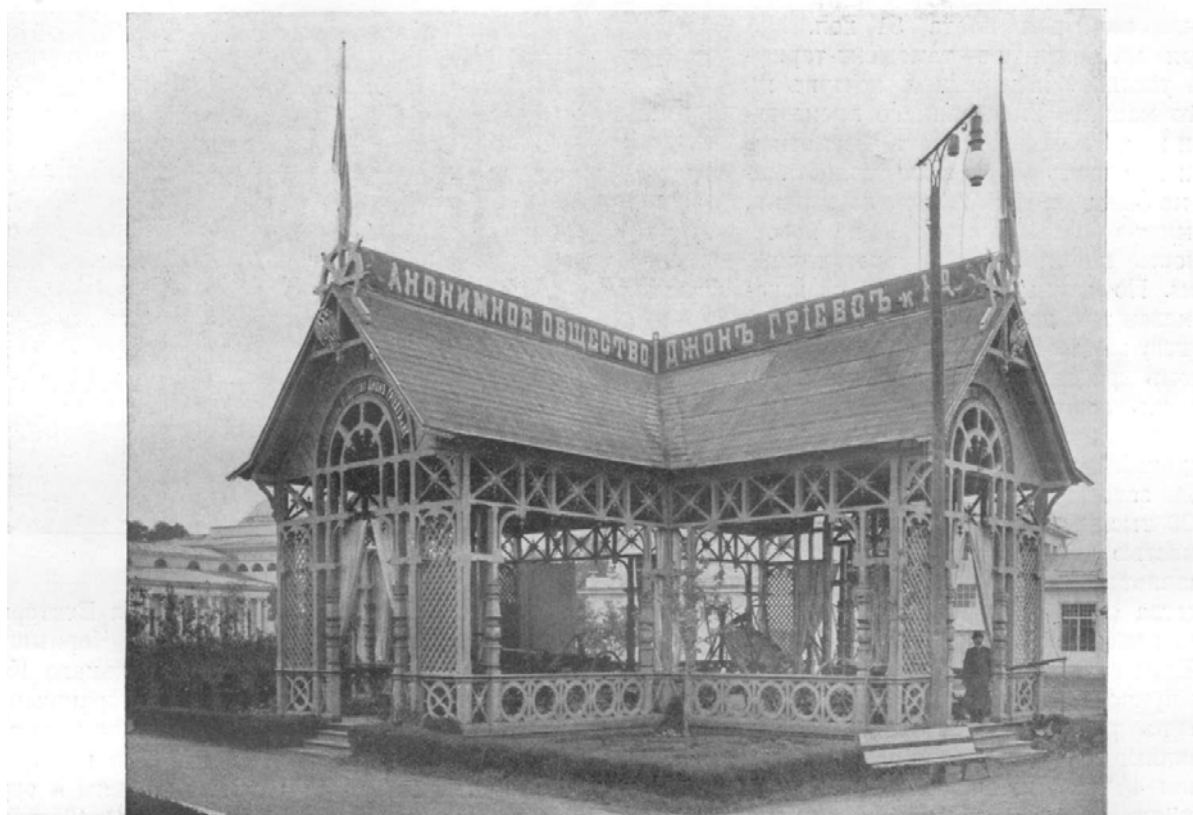

15. A fragment of a bond of "Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co. in Berdyansk"

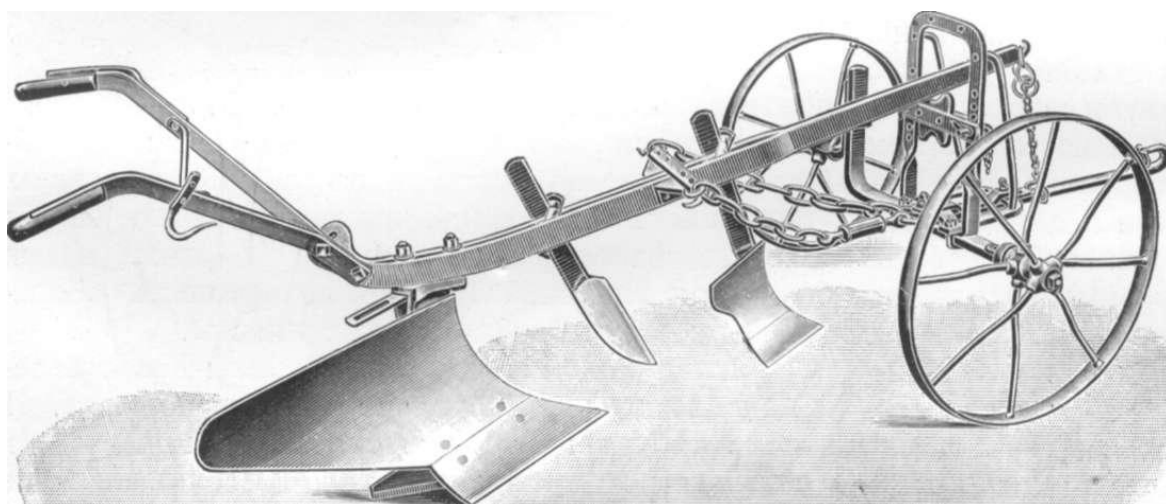

Видъ съ крыши главнаго павильона.

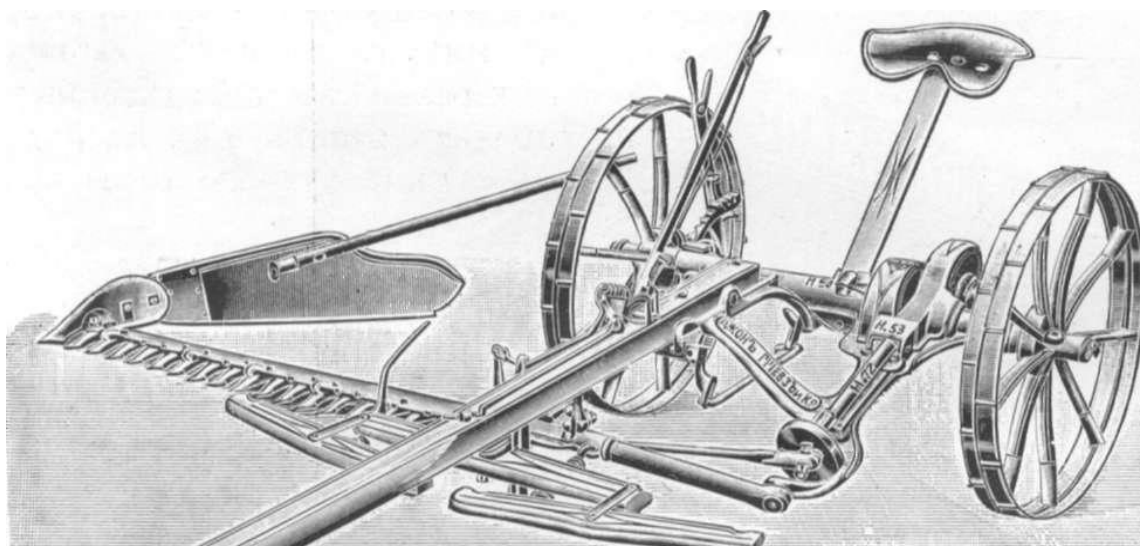
16. South-Russian Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav. The pavilion of John Greaves and Co is in the center of the picture

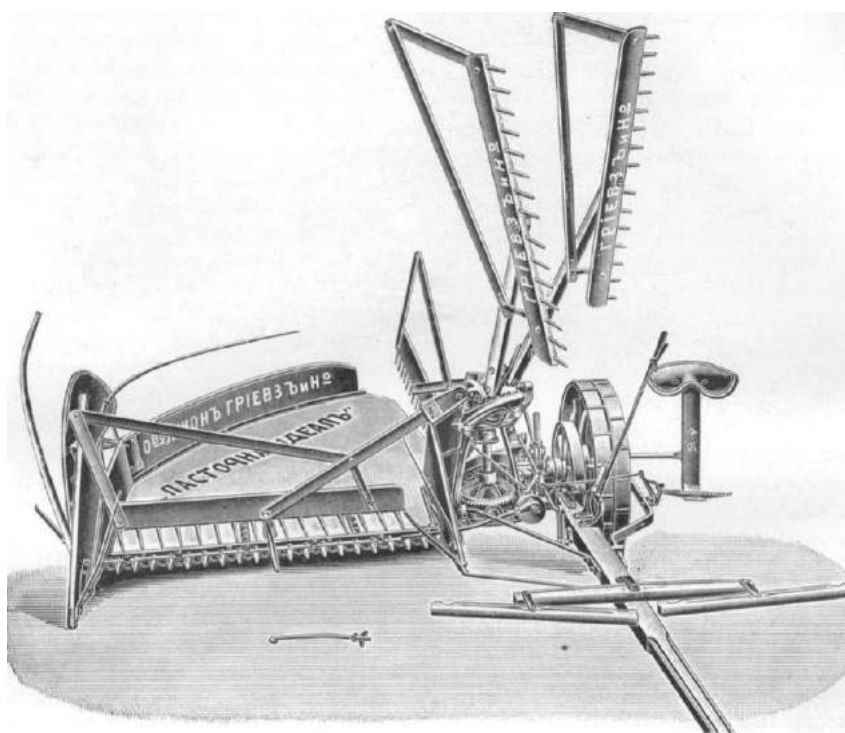
17. The pavilion of John Greaves and Co at South-Russian Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav

18. A plough produced on the plant of John Greaves in Berdyansk

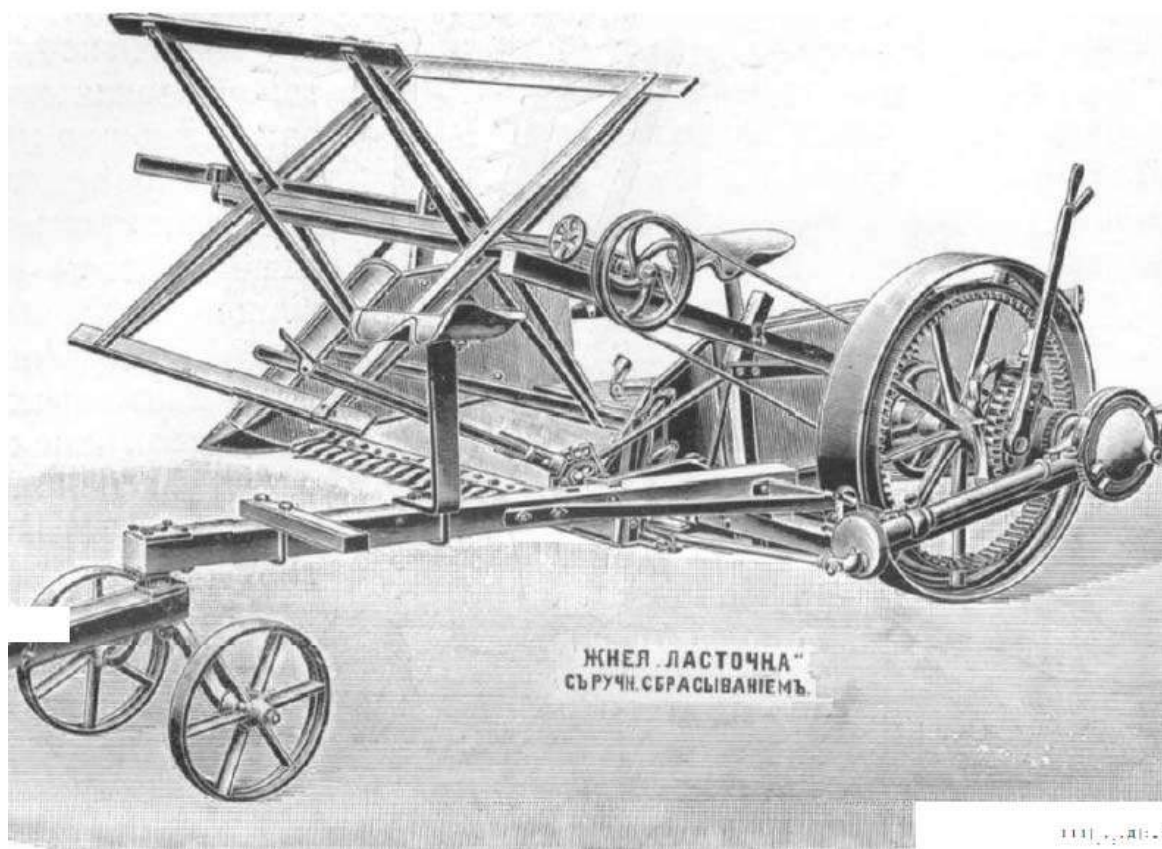

19. A mowing machine "Swallow" produced on the plant of John Greaves in Berdyansk

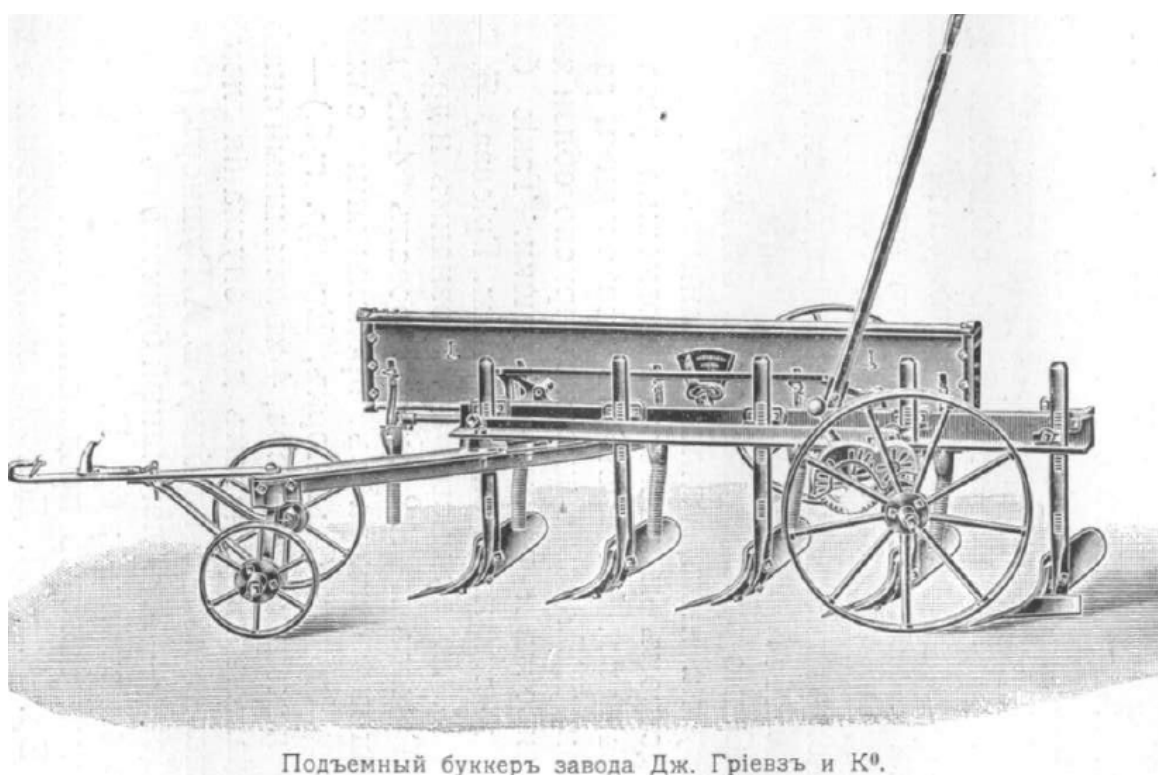
Самосбрасывающая жатка завода Дж. Гревъ и К^о.

20. A reaper produced on the plant of John Greaves in Berdyansk

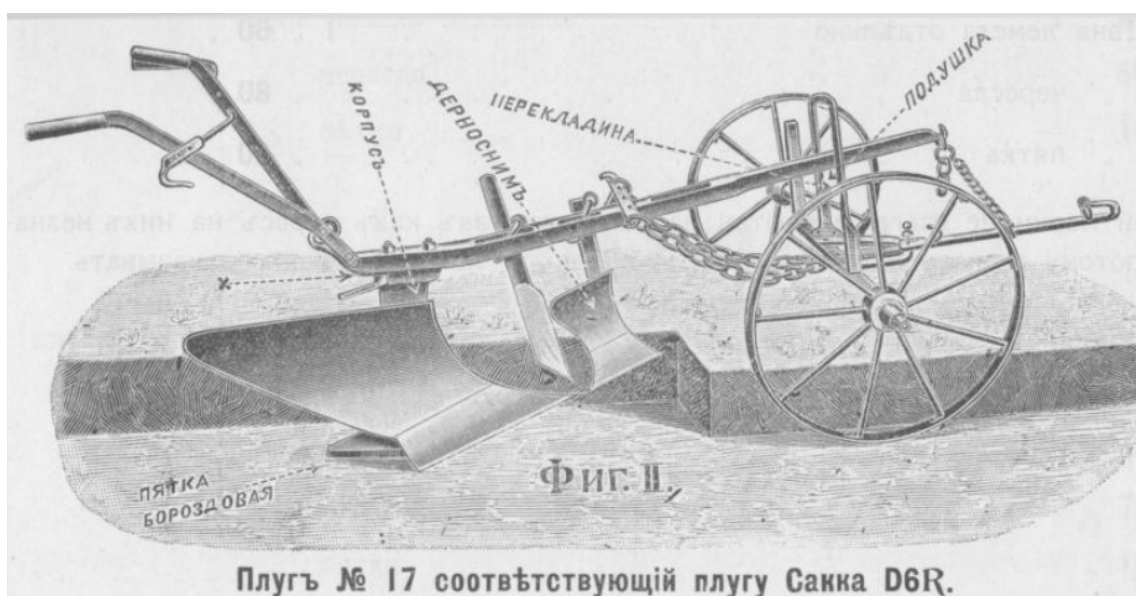
Жатка съ ручнымъ сбрасыванлемъ зав. Дж. Грієвзь и К⁰.

21. A reaper "Swallow" with manual reset produced on the plant of John Greaves in Berdyansk

Подъемный буккер завода Дж. Гривзъ и К^о.

22. A bucket produced on the plant of John Greaves in Berdyansk

23. A plough produced on the plant of John Greaves in Berdyansk

— ЗАВОДЪ —

ЗЕМЛЕДѢЛЬЧЕСКИХЪ МАШИНЪ И ОРУДИЙ
АКЦИОНЕРНАГО ОБЩЕСТВА
ДЖОНЪ ГРІЕВЪЗЪ и К^о.
г. Бердянскъ

— ИЗГОТОВЛЯЕТЪ: —

Жатки—сноповязалки,
Жатки—самосбрасывающія,
Жатки—лобогрѣйки,

Плуги: нѣмецкаго типа съ от-
валами изъ панцыр-
ной трехъ слойной
стали.

Рядовыя сѣялки вновь усовершен-
ствованныя, цѣльно стальные,

Запашники (буккера) многолемешные
комбинированные съ сѣялками.

Отдѣленіе: г. Омскъ и Харьковъ.

Адресъ для телеграммъ. Бердянскъ-Гривко.

ПРЕЙСЪ-КУРАНТЫ ВЫСЫЛАЮТСЯ БЕЗПЛАТНО.

24. An advertising of products of the plant of the joint-stock company John Greaves and Co in Berdyansk

25. The pavilion of John Greaves at the First West-Siberian Agricultural, Forestry and Trade-Industrial Exhibition (Omsk, 1911)

26. A shovel with inscriptions "Greaves" and "1915"

Gesetz- und Verordnungsblatt
für die okkupierten Gebiete Belgiens.

Wet- en Verordeningsblad voor de bezette streken van België.
Bulletin officiel des Lois et Arrêtés pour le territoire belge occupé.

Uitgegeven door de politieke afdeling bij den Generaalgouverneur in België. Gedrukt in de drukkerij van het Wet- en Verordnungsblad, Brussel, Louwensche straat 40.

Het Wet- en Verordeningsblad is in België verkrijgbaar bij bovengenoemde drukkerij, in Duitsland en in het omzigtige buitenland bij de Deutsche postkantoren tegen een kwartaalabonnement van 2.50 mark. Enkele nummers kosten 30 Pfennig per stuk. De doorlopende toezending van het bijblad tot het Wet- en Verordeningsblad kan de voornoemde drukkerij tegen de aan ti einde van elk kwartaal 40 linnen som van 4 Pfennig per vel van ieder nummer besteld worden.

Publié par le département politique près le gouverneur général en Belgique; imprimé à Bruxelles dans l'imprimerie du Bulletin des Lois et Arrêtés, rue de Louvain 40.

On peut s'abonner au Bulletin, en Belgique, à la susdite imprimerie, en Allemagne et dans les pays neutres, par l'intermédiaire de l'administration des postes, au prix de 2.50 M. pour un abonnement trimestriel. Vendu séparément le numéro coûte 30 Pfennig. La susdite imprimerie se charge également, sur demande, de l'envoi régulier de l'annexe au Bulletin des Lois et Arrêtés, contre paiement, à la fin de chaque trimestre, de 4 Pfennig par feuille de chaque numéro.

Herausgegeben von der Politischen Abteilung bei dem Generalgouverneur in Belgien. Gedruckt in der Druckerei des Gesetz- und Verordnungsblattes zu Brussel, Louwensstrasse 40.

Das Gesetz- und Verordnungsblatt kann in Belgien durch die genannte Druckerei, in Deutschland und im neutralen Ausland durch die deutschen Postanstalten für 2.50 M. vierteljährlich regelmäßig bezogen werden. Die einzelne Nummer kostet 30 Pfennig. Die fortlaufende Zusendung des Beiblattes zum Gesetz- und Verordnungsblatt kann bei der genannten Druckerei gegen die am Ende jeden Vierteljahres einzuschickenden Beiträge von 4 Pfennig für ein Blatt der einzelnen Nummer beantragt werden.

BRÜSSEL. N° 163. 8. JANUAR 1916.

N. 56.

**Etablissements Industriels
de Berdiansk. John Greaves et Co.**
(SOCIÉTÉ ANONYME.)

MM. les actionnaires sont convoqués à l'assemblée générale ordinaire, qui se tiendra, à Bruxelles, au siège social, 71, rue Royale, le *jeudi 27 janvier 1916*, à 12 heures (heure allemande).

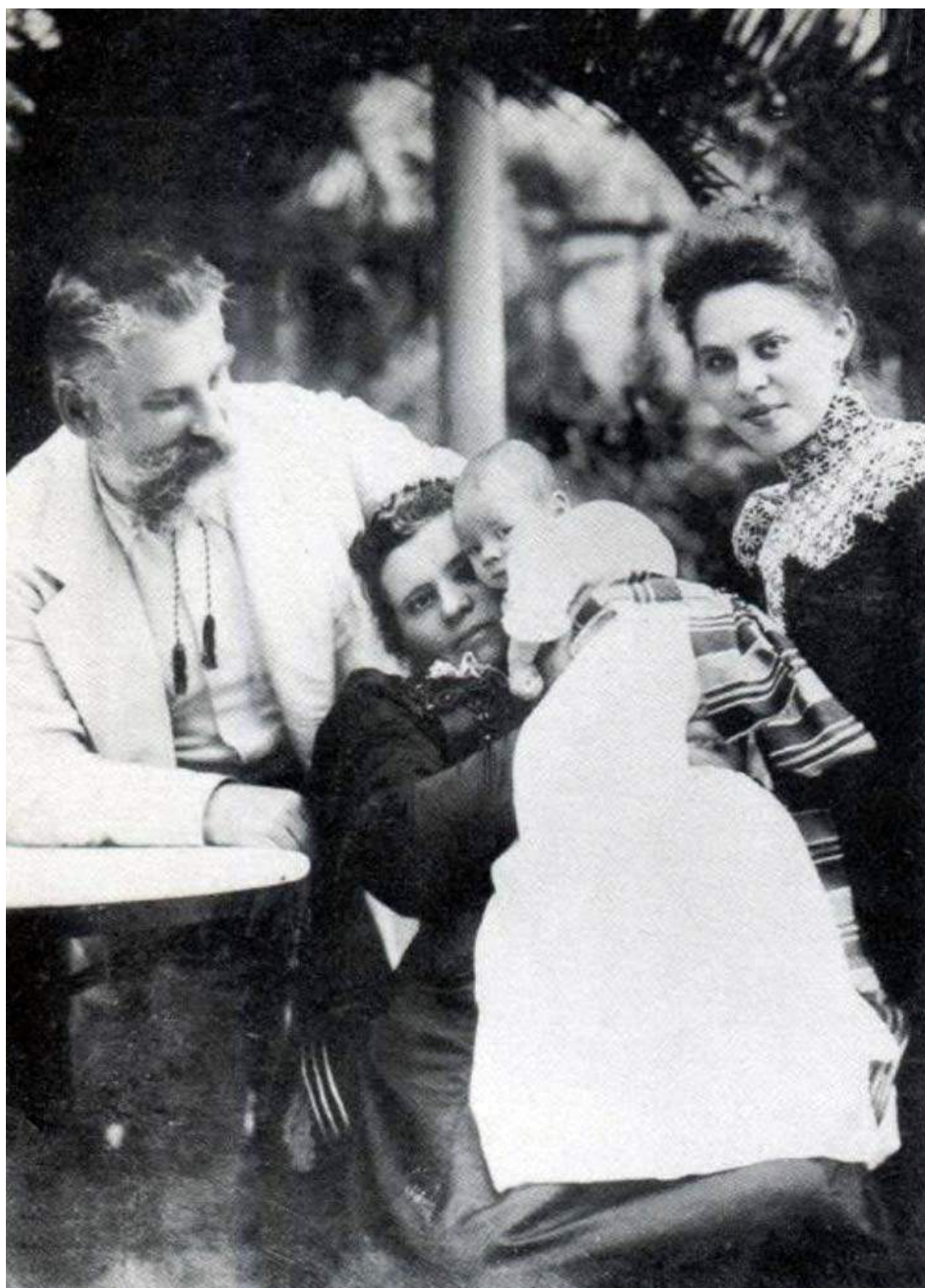
ORDRE DU JOUR :

1° Communications diverses ;
2° Elections statutaires.

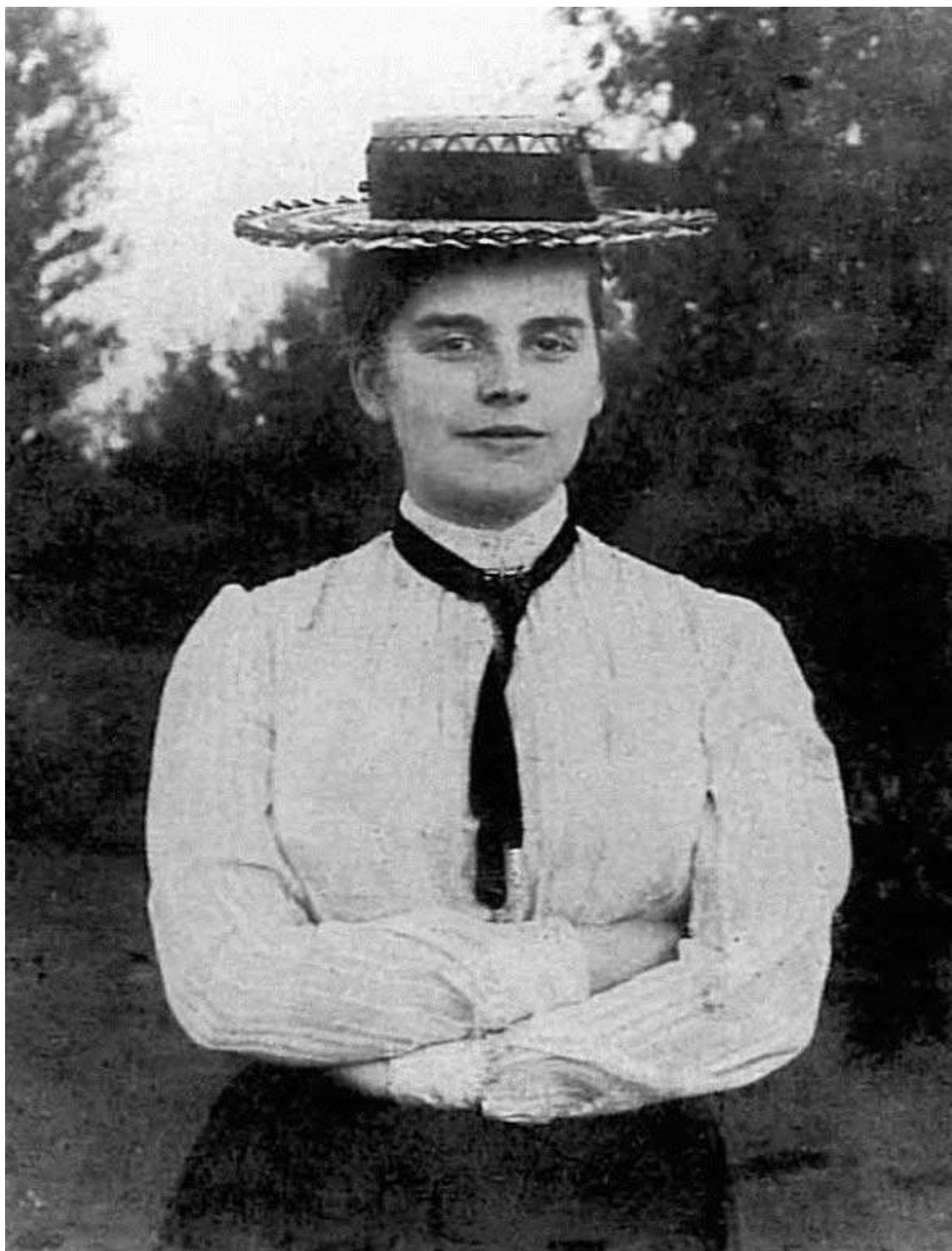
Pour pouvoir assister valablement à cette assemblée, MM. les actionnaires devront se conformer à l'article 24 des statuts.

Les dépôts des titres seront reçus à Bruxelles, au siège social, 71, rue Royale.

27. An advertisement in "Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens"

28. John Greaves, his daughter Emilie Sudermann with her son Johann, Jinny Greaves

30. Amy Evelyn Greaves

32. "A group of laborers on estate of Jacob Sudermann"

ПРИВИЛЕГИРОВАННАЯ ЖАТВЕННАЯ МАШИНА
„НОВАЯ ЛАСТОЧКА“

специально приспособлена к условиям русского сельского хозяйства **НОВОЕ ИЗОБРЕТЕНИЕ** (может быть употребляема и для уборки снога) на **ВСЕХ** выставках удостоена высшей награды.

ЦЕНА 160 Р. С.

16 МЕДАЛЕЙ 3 ПОЧЕТНЫХ ДИПЛОМА.

В настоящее время всеобщим опытом хозяева признают, что уборка хлеба с помощью „Ласточки“ есть самая выгодная, дешевая и успешная. Она работает чисто и сберегает много зерна. Одна машина может свободно косить полз десятины в час при паре обыкновенных лошадей. Цена 160 р. со всеми последними усовершенствованиями и наставлениями для сборки и ухода. Требования, поступающие на фабрику до 31 декабря, пользуются скидкой по 5 р. в штуку; если же при заказе будут присланы все 160 р., то покупатель пользуется бесплатным приложением американской стальной пилы для обрабатывания скошенного хлеба с платформой.

При заказах из Европейской России можно прислать 60 руб. и тогда остальные деньги платятся по получении жатки (наложенным платежом). Отправка машин наложенным платежом допускается также на станции Западной Сибири, открытая для приема грузов; в другие же пункты Сибири жатки отправляются только лишь по получении всей стоимости т. е. 160 р. Промислам означать станции ж. д., куда отправить машину, а также и ближайшую почтовую станцию, где принимается страховая корреспонденция. Так как спрос на „Ласточку“ из года в год увеличивается, то уже появились подражатели изготовляющие машины, которые лишь по наружному виду на „Ласточку“, — таковых нужно остерегаться. На усовершенствованный механизм „Ласточки“ нами выдана „привилегия“ дающая нам право в Российской Империи пользоваться как исключительным своим имуществом, и вследствие того вводить, употреблять, производить как предметы, на которые выдана привилегия, так и самую привилегию“ и не только распространителям но и потребителям контр-франции будут привлечены к законной ответственности. Поэтому следует покупать только такие машины, на которых находится наша фаб. мар. Мы берем на себя полную ответственность за добросовестную работу и доброкачественность материала настоящей машины „Ласточка“.

Несколько других жатки отличны от „Ласточки“ видно из следующего: 16, 17 и 18 июля 1895 г. вблизи г. Орла было устроено Императорским Вольно-Экономическим Обществом испытание жатвенных машин разных фабрик на высокой не много покатой грядке ржи и оказалось, что одна только „Ласточка“ не только хлеб и косила отведенный ей участок совершенно чисто. При испытании динамометром оказалось, что для „Новой Ласточки“ средняя сила тяги всего 5 пуд., тогда как для подобных машин других заводов динамометр показал 8—10 п.

Единственная фабрика **ДЖОНЪ ГРИЕВЗЪ и К^о Бердянскъ.**
 Прейс-курантъ и описанія машинъ высылаются бесплатно.

33. An advertising of reapers "New Swallow" produced on the plant of John Greaves in Berdyansk

— 45 —

Petr Stumpf Nikolaieff Lager der Maschinen fabrick Djon Grievs in Berdiansk.

ПЕТРЪ ШТУМПФЪ въ г. НИКОЛАЕВЪ
уг. Рождественской и Гаврической ул., соб. д.
Имѣеть на складѣ новоизобрѣтенныя жатвенныя машины

„НОВАЯ ЛАСТОЧКА“
ФАБРИКИ
ДЖОНЪ ГРІЕВЪ
въ Бердянскѣ

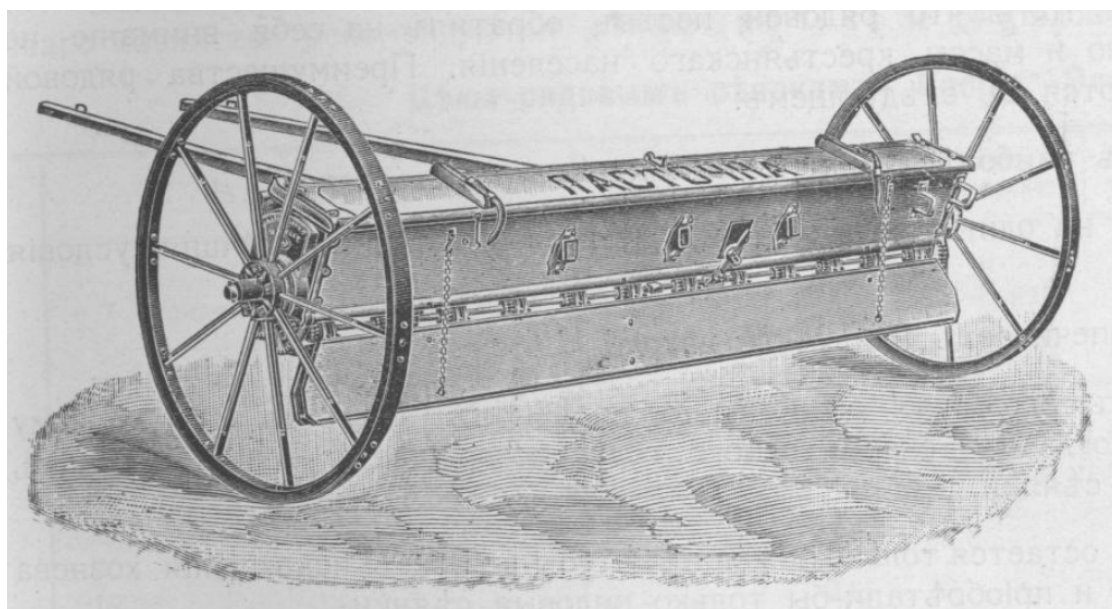
ЦѢНА 165 РУБ. СЕР.

Машина „НОВАЯ ЛАСТОЧКА“ специально приспособлена къ условию Русскаго Сельскаго хозяйства.

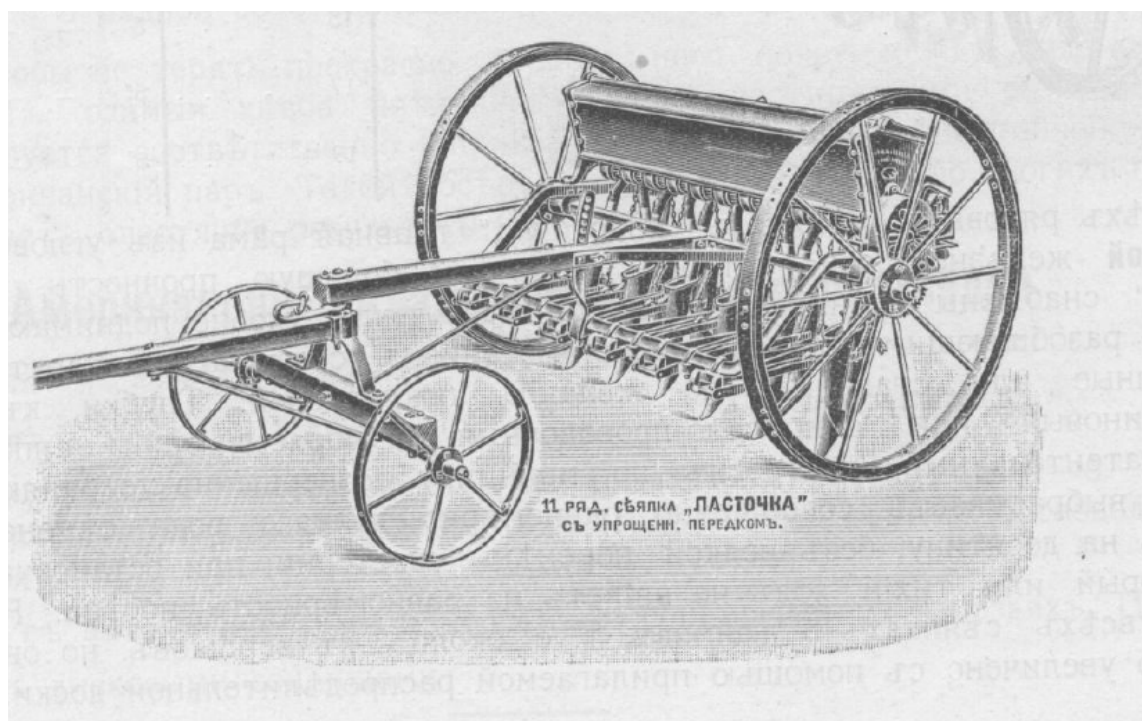
Вездѣ опытные хозяева признаютъ, что уборка хлѣба съ помощью „ЛАСТОЧКИ“ есть самая выгодная и успѣшная. Она работаетъ чисто и сберегаетъ много зерна. Одна машина можетъ свободно косить полъ-десятины въ часъ, при парѣ обыкновенныхъ лошадей.

Фирма „Джонъ Гривъ“ за свои машины удостоена на всѣхъ выставкахъ **ВЫСШИХЪ НАГРАДЪ**
16 МЕДАЛЕЙ и 3 ПОЧЕТН. ОТЗЫВА.

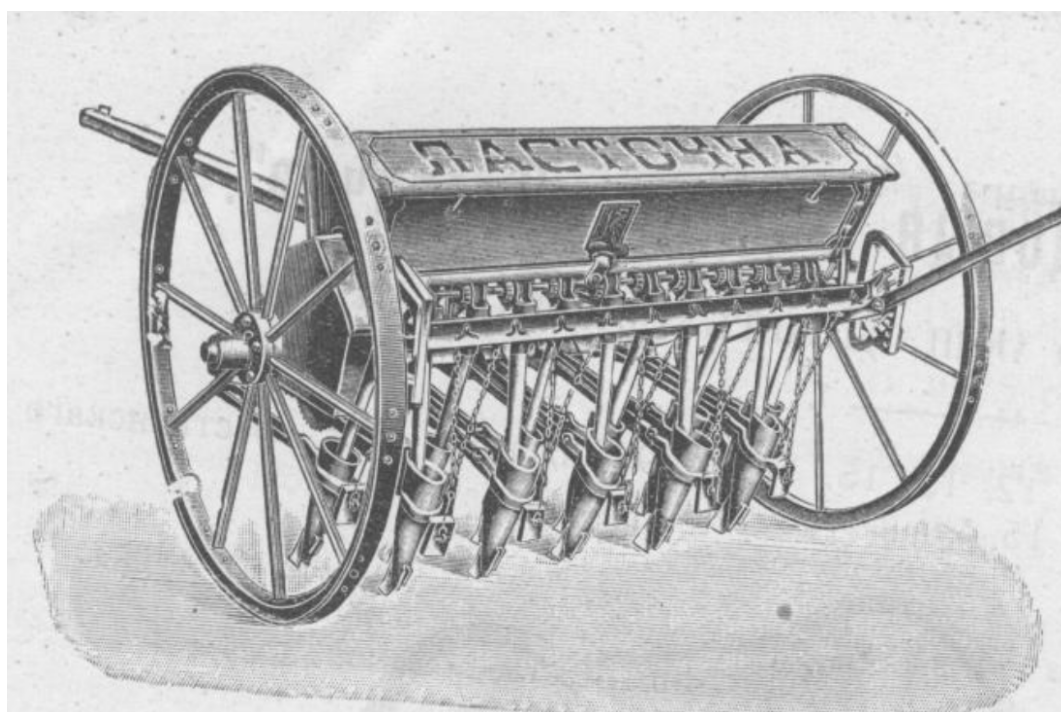
34. An advertising of a warehouse in Nikolaev with reapers
“New Swallow” produced on the plant of John Greaves in
Berdyansk

35. A sower "Swallow" produced on the plant of John Greaves in Berdyansk

36. A drill of 11 rows "Swallow" produced on the plant of John Greaves in Berdyansk

37. A row drill "Swallow" produced on the plant of John Greaves in Berdyansk

38. A part of a mower with inscription "John Greaves and Co.
Berdyansk"

№ 1.
На 2-4 лошади.
Глубина до 1 1/2 верста.
Широта 7 1/2 фута.
Цена 25 руб.

№ 2.
Два колеса с железными дисками.
Глубина до 2 верст.
Широта 8 фута.
Цена 18 руб.

Универсальная обдирка и разборка „Ласточка“
Машинка эта применяется для уборки семян и для уборки в поле. Для уборки в поле применяется обдирка, а для уборки в поле применяется разборка. Машинка эта имеет обдирку и разборку. Цена 25 руб.

№ 3. Эта машина применяется для уборки семян и для уборки в поле. Цена 25 руб.

Объем работы	Широта	Глубина	Цена
Объем работы	12 фута	10 верст	25 руб.
Объем работы	10 фута	8 верст	20 руб.
Объем работы	8 фута	6 верст	15 руб.

Буксера „Ласточка“ (скоростная)
Эта машина применяется для уборки семян и для уборки в поле. Цена 25 руб.

Трехколесный буксера с одной осью

Объем работы	Широта	Глубина	Цена
Объем работы	14 верст	10 верст	25 руб.
Объем работы	12 верст	8 верст	20 руб.
Объем работы	10 верст	6 верст	15 руб.

Трехколесный буксера с двумя осями

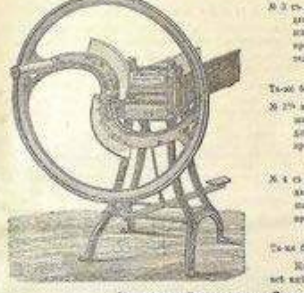

№ 4. Эта машина применяется для уборки семян и для уборки в поле. Цена 25 руб.

Двухколесный плуг с железной рамой.
Трехколесный плуг с железной рамой.
Глубина 1 1/2 верст.
Широта 12 фута.
Цена 45 руб.

Соломорезки.
Эта машина применяется для резки соломы. Цена 25 руб.

Ограды и вывороты Земских Управ:
Эта машина применяется для ограждения и выворота. Цена 25 руб.

40. A pricelist of agricultural machines and implements "Swallow"

Amy and Jacob
Sudermann with
children Mary, George,
and Joanna, ca.
Christmas 1904. Photo
sent to England as a gift
for Amy's father, George
T. Greaves.

41. Amy Evelyn and Jacob (Yakov) Isaakovich Sudermann with their children

42. Sitting: Joanna Sudermann, Amy Evelyn Greaves Sudermann Enss, Justine Elise Enss, Jacob J. Sudermann, George Turton Greaves; standing: George Turton Sudermann, Dorothy Gertrude Greaves, Gustav Heinrich Enss, Ethel Mary Greaves, Mary Evelyn Sudermann

43. John Greaves with the Zbanduttos

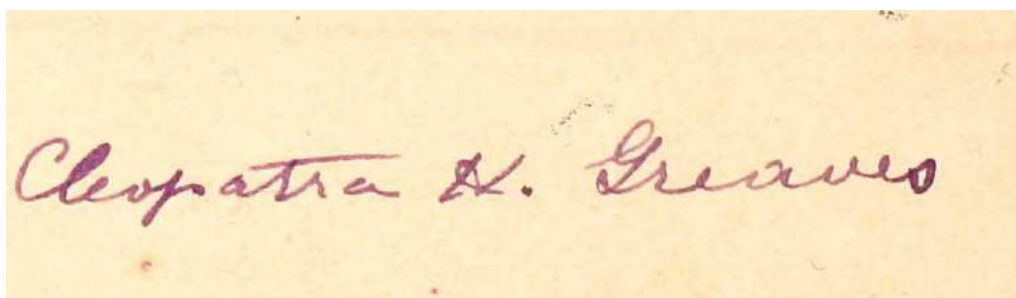
44. Panteleimon Lazarevich Zbandutto, sibling of daughter-in-law of John Greaves

45. Konstantin Lazarevich Zbandutto, sibling of daughter-in-law of John Greaves

1906 4/17 Dordrecht	George	male	George Edward Greaves	Verre Standarto	Electrical Engineer	Father (G. Greaves) Cotton	1906 6 th October	 02/11 McCallum 17. 11. 14. (Canton)
---------------------------	--------	------	-----------------------------	--------------------	------------------------	----------------------------------	---------------------------------	--

46. A fragment of “Register of Births” with data about George Edward Greaves

A photograph of a handwritten signature in cursive script on aged, yellowish paper. The signature reads "Cleopatra A. Greaves". The ink is a dark reddish-brown color. The paper shows some minor foxing and wear.

47. The signature of Cleopatra Greaves

48 John Greaves and his wife in Karlsbad

49. Café Park Schönbrunn (Karlsbad)

50. The grave monument of Jane Greaves in Berdyansk

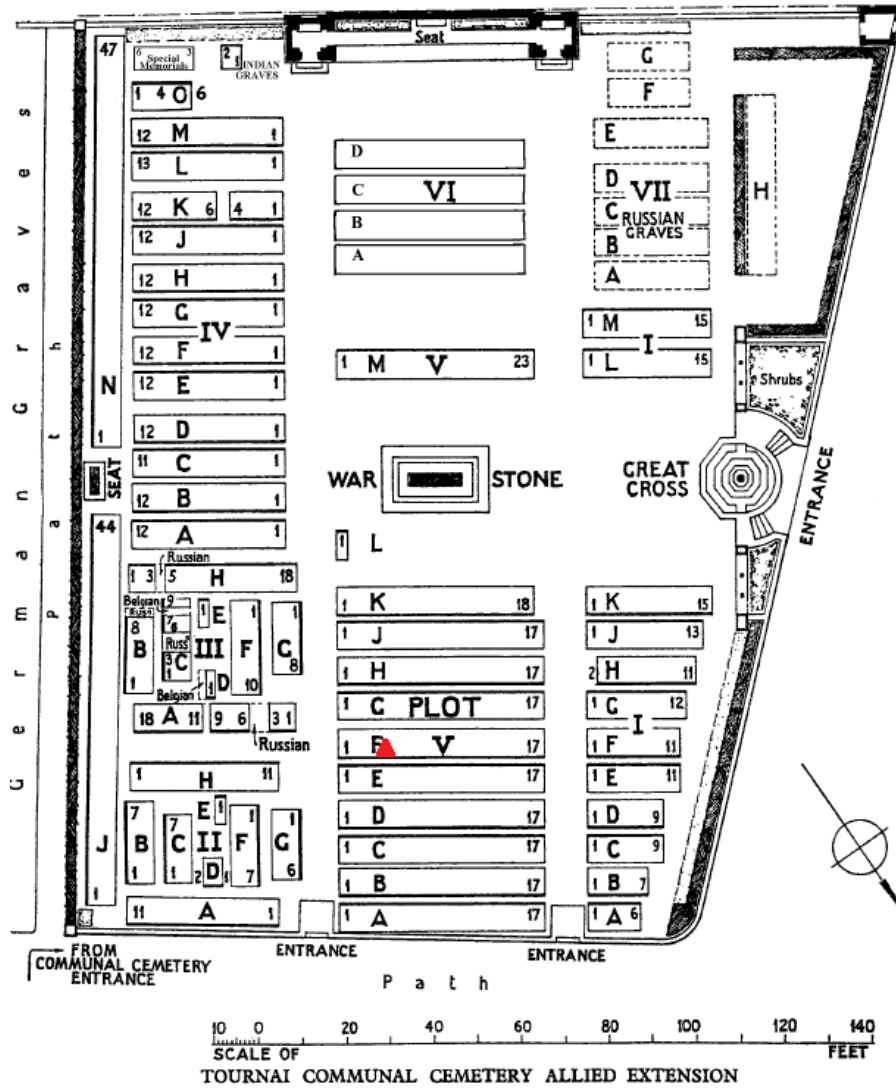
51. The inscription on the grave monument of Jane Greaves in Berdyansk

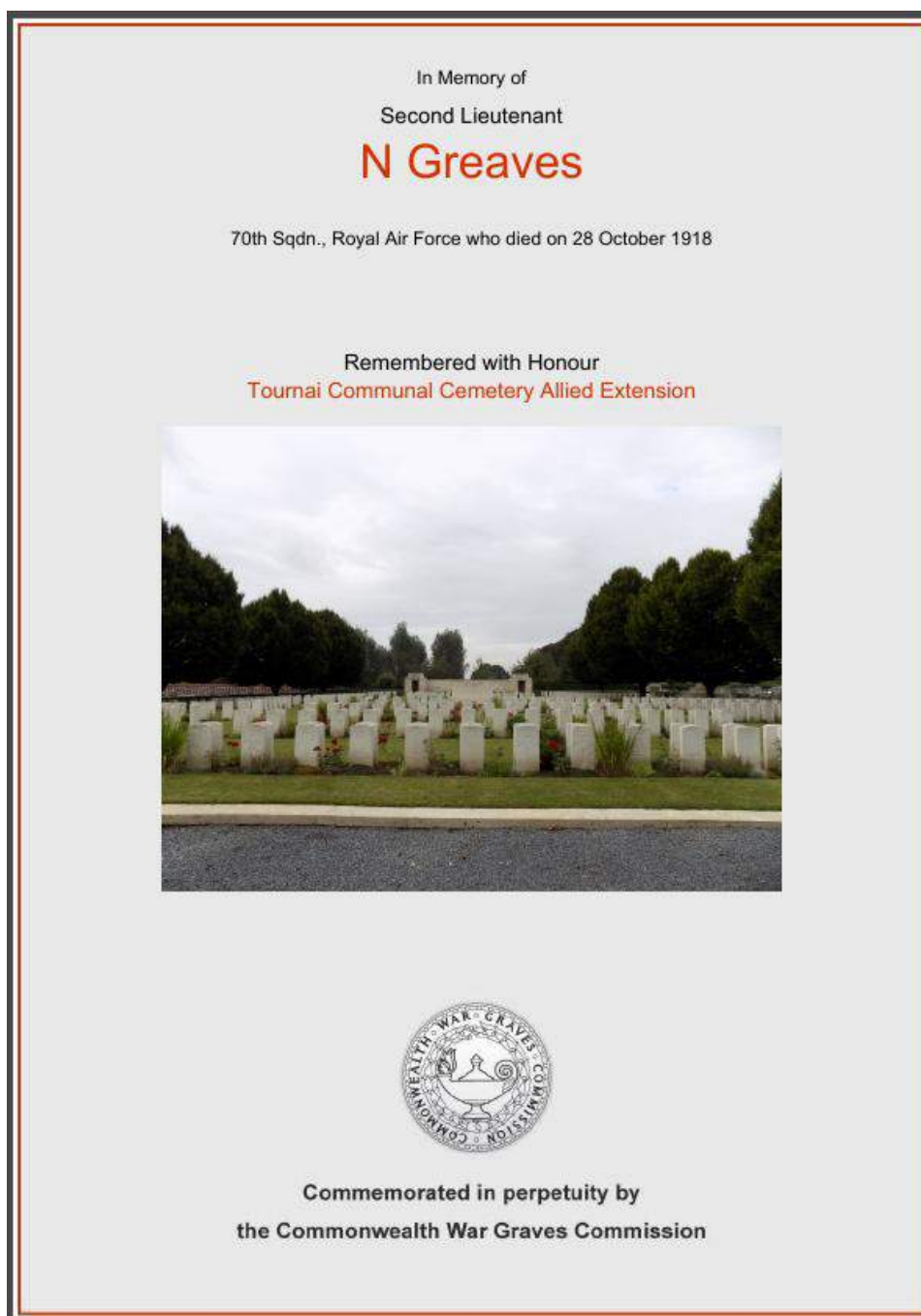
52. Nicholas Greaves

I, <u>Nicholas Greaves</u>		do solemnly declare that the above answers made by me to the above questions are true.
Christian Names	<u>Nicholas</u>	Surname <u>Greaves</u> SIGNATURE OF RECRUIT.
Date	<u>6 . 11 . 1917</u>	
Place	<u>ВІСНОВИЦЬКА</u>	<u>Attest Clerk</u> Signature of Witness.

53. A fragment of "Record of Service Paper" of Nicholas Greaves

54. The plan of Tournai Communal Cemetery Allied Extension, where Nicholas Greaves is buried (grave F V 3)

55. Commemorative Certificate in Memory of Second Lieutenant Nicholas Greaves

56. A German colony

BERDIANSK.

Mr. Vice-Consul John Greaves reports as follows:—

In this report the Russian rouble has been taken as equivalent to 2s. 1½d. and the Russian poud of 40 Russian lbs. as equal to 36 lbs. (avoir.). The dates are new style.

Navigation at this port opened April 3, 1911, and closed December 15, 1911.

Grain trade.—For variations in the amount of trade done in this line for the last 10 years see Annex 1. The varying prices for each month at which grain was bought from the producers is shown in Annex 2.

Shipping.—The return of shipping of all nations will be found in Annex 5, and for that of British shipping see Annex 6. The coasting trade was mainly carried on by one company; the Russian Steam Navigation Company has given up its passenger service on the Azov and only occasionally sends a cargo boat. The only article exported, grain, was as usual shipped to the Mediterranean, the United Kingdom and northern Continental ports, as shown in Annex 3. For the average rates of freights during 1911, see Annex 4.

Industries.—Half the population of the town now depends upon its industries, less than half being employed in the grain trade as dock and other labourers, carmen, clerks, &c. The manufacture of agricultural machines and implements is at the present time one of the most important industries of South Russia, and the neighbourhood of Berdiansk is one of its centres. Besides two large works in the town, there are seven other important factories and over 40 smaller workshops within a 75-mile radius of the town. The larger works employ from 5,000 to 6,000 men, and another 800 to 1,000 hands find work in the smaller shops. There is besides a considerable number of so-called *kustari*, small makers working at home, occasionally employing, besides the family, a couple of hired men; they are mainly employed in making farmers' carts, ploughs and winnowers. The town works manufacture ploughs, seeders, mowers and reapers. In addition to these, horse threshers are made in the neighbouring factories. The above-mentioned are the machines to which the South Russian makers give their special attention as being most in demand. Machines which cannot be produced by the thousand have little interest for them. This is the only industry in Russia which is not protected by duties and, relatively, the one which has made the most progress. In saying this I must explain that the

<h1>Friedensstimme</h1>		
Erscheint zweimal wöchentlich Preis: 3 Monate Rbl. 10.50 Auf einen Monat " 3.50 Einzelnummer 50 Kopfen	□□ Verantwortlicher Redakteur: Abr. Kröker. □□ Herausgeber: Verlagsgesellschaft „Raduga“, Halbstadt, Gouv. Laurien	Anzeigen: dreimal gespal- tene Petitzeile 60 Kopfen Wiederholungen billiger Abdrückänderungen 75 Kopfen
XVI. Jahrgang	Sonntag, 27. Juli 1918	Nummer 37

An 16. Juli 1918 wurden folgende in Berdjansk. anässigen Wahlkonsuln, die Angehörige feindlicher Staaten sind, in ihren Wohnungen verhaftet:

1. der großbritannische Konsul John Greaves,
2. der französische Konsul Jean Alexandre Bonnet;
3. der italienische Konsul Marie Dall'Orso,
4. der griechische Konsul Georges Papadakis.

Die unter 2 — 4 bezeichneten Konsule, sowie die Gattin und der Sohn des italienischen Konsuls, wurden am 17. Juli 1918 mit dem 9.20 nachm. abgehenden Zuge nach Melitopol übergeführt. Dem großbritannischen Konsul Greaves wurde infolge Krankheit gestattet, vorläufig in Berdjansk zu bleiben. „Neue Nachrichten.“

58. An article in the newspaper "Friedensstimme" with information about John Greaves

Erinnerungen

aus meinem Leben.

Erlebtes u. Gesammeltes

von Heinrich Ediger
früherem Bürgermeister und Dänischem V.-Konful
zu Berdjansk, Rußland.

IM SELBSTVERLAG DES VERFASSERS.

Da die Bahnzüge nach dem Osten von heimkehrenden Soldaten überfüllt waren, mußte ich meine Abreise verschieben; erst für den 27. Nov. gelang es mir und meinen vier Reisegefährten Fahrkarten bis Brest zu lösen. Diese vier Reisegefährten waren: W. M. Janzen, seine Braut Fräulein Kornies, J. Dück und ein junger Engländer, J. Greaves aus Berdjansk, der bis dahin mit seinem Vater und Großvater (Engl. Vize-Konful) in der Nähe Berlins als Zivilgefangener interniert gewesen war.

59. An excerpt from memories of Heinrich Ediger

60. The house formerly owned by John Greaves

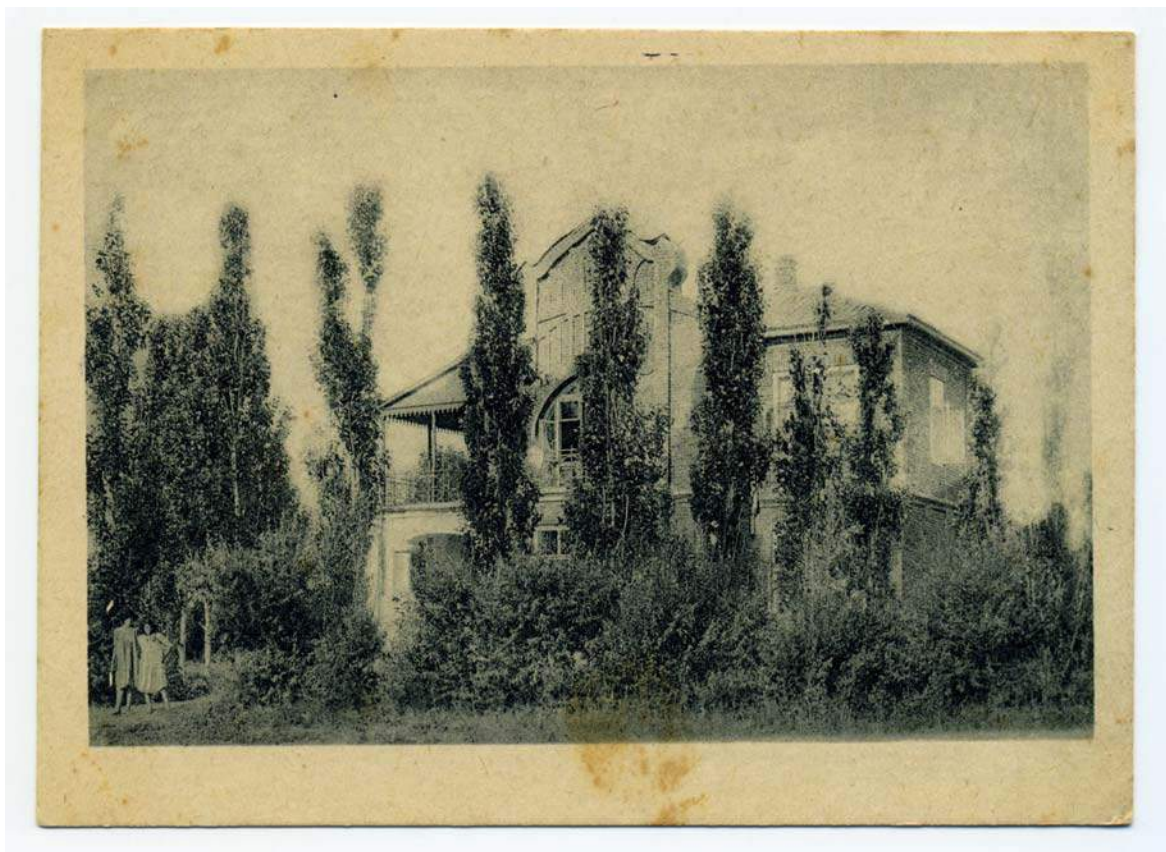
61. Sheffield, Woodholm Road, 73 – the last address of John Greaves

62. The building of the plant management

63. The former building of the plant management and the British Vice-Consulate

64. The former summer cottage of Greaves

65. The former summer cottage of Greaves

British Consul and Industrialist John Edward Greaves

66. The place, where the office of “Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co in Berdyansk” (“Etablissements Industriels de Berdiansk John Greaves et Co, Société anonyme”) was located (Brussels, Rue Ruyale 71)

67. The street advertising "J.J. Greaves & Sons, Auction Market". Sheffield, (1940-1941)

Dore History

Tracing the descendants of Harold Greaves

In the Summer edition of Dore to Door there was a story about wanting to trace the descendants of a Mrs Jeffries of Dore in order to pass over a piece of family memorabilia. Within a day of Dore

Harold Greaves

to Door being delivered we were able to speak to Mrs Jeffries' daughter and arrange for the item to reach her.

It is a very strange and convoluted tale. The item in question was an auctioneer's gavel which had belonged to Mrs Ann Jacklin's grandfather, Harold Greaves of J.J Greaves & Son, Auctioneers, Valuers and Estate Agents of Sheffield. Ann lives in Dorchester now, having lived at 22 Leyfield Road during her time in Dore. The story was spotted by her lifelong friend Joan Young of Church Lane who informed her of the search.

A little later, Peggy Tiddy, who had lived at 16 Leyfield Road and who now lives on the Isle of Wight, got in touch to say that she too remembered Ann and her brother, Brian, as small children in Dore. Sadly Ann's brother, Brian has died. When Harold Greaves was alive he lived on Ashfurlong Road in the house called Sunnyside but which the family always referred to as 'The Hacienda.' He died in 1947.

Finally, Margaret Kier nee Horner, who was also a family member, got in touch. Margaret used to live on Newfield Lane. She remembered Margaret (Peggy) Jeffries nee Greaves, the mother of Ann Jacklin, very well. But back to the gavel itself.

Both Ann and I were expecting some sort of little hammer. Nothing of the sort! When it arrived it was the most extraordinary item. Made in 1830 by a Sheffield Silversmiths, probably Eugene Leclere, its original use was as a pipe tobacco tamper. It is topped with an ivory hand clasping a snake, and probably that part started life as a Japanese netsuke. The very weighty silver section unscrews to reveal a tobacco scoop, and the very heavy

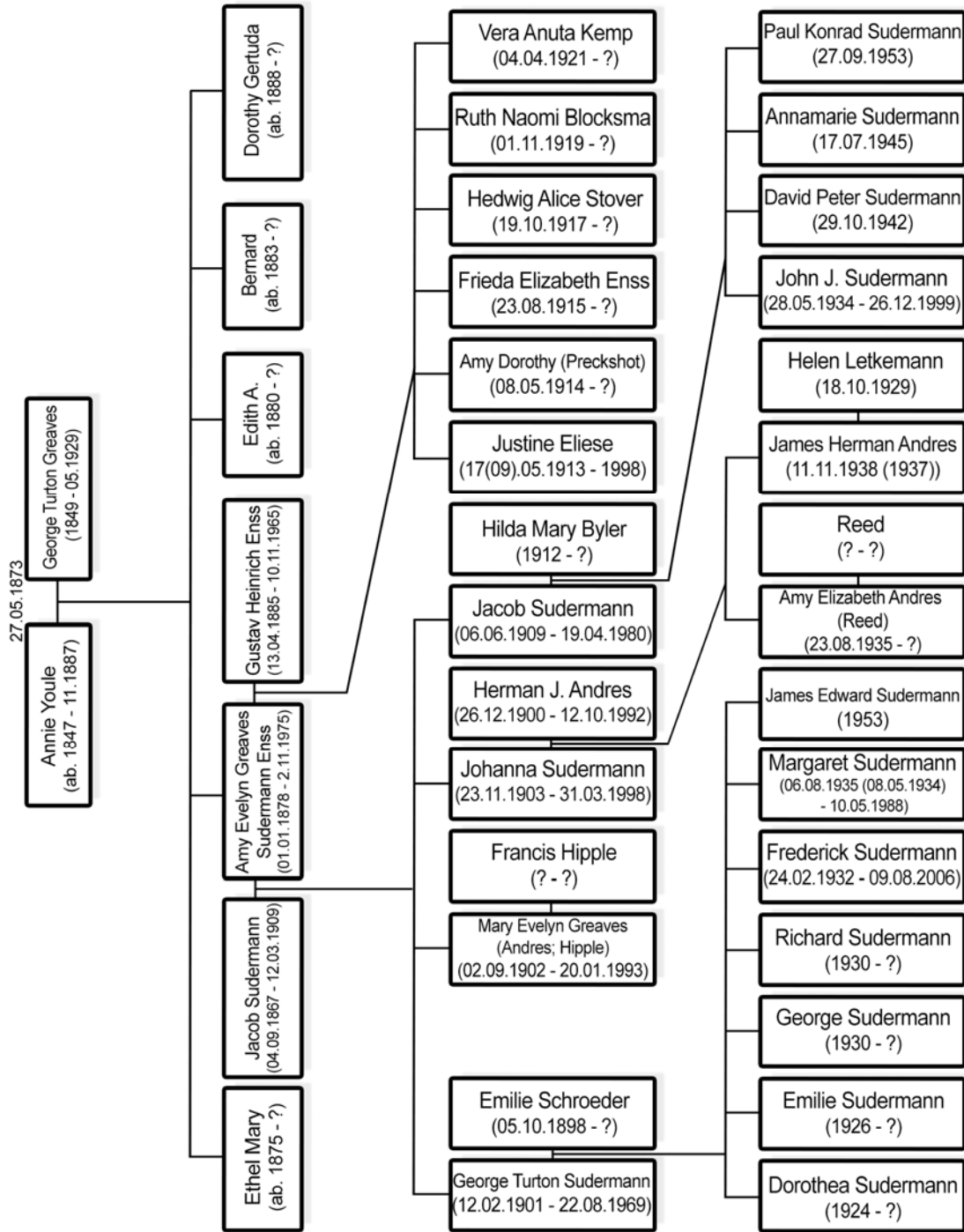

base section would have been used to squash down the tobacco into the pipe bowl. Much use of the base as a gavel has all but worn away the hallmark. It had been presented to Harold in 1904, and was suitably inscribed.

Dorne Coggins

68. Dorne Coggins. "Tracing the descendants of Harold Greaves"

69. Genealogy of John Greaves (continuation)

LIST OF ILLUSTRATIONS

1. John Greaves (Source: collection of Victor Mikhailichenko).
2. Edward Greaves (Source: “Edward Greaves Portrait” URL: <http://www.wikitree.com/photo/jpg/Greaves-208> (date of access: 27.06.2015)).
3. The passport of John Edward Greaves. March 31, 1908 (Source: The National Archives, FO 655 (Foreign Office: Chief Clerk’s Department and Passport Office: Collection of Passports), FO 655/269 “Place of Issue: ROSTOV. Name: John Edward Greaves, with wife Jane”, p. 1).
4. The plant of John Greaves (Source: collection of Victor Mikhailichenko).
5. An advertisement of the plant of John Greaves (Source: Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 14 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 27.06.2015)).
6. An advertisement of the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: collection of Victor Mikhailichenko).
7. An advertising of products of the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: <http://chort.square7.ch/FB/1/Z654.jpg> (date of access: 12.03.2017)).
8. An advertising of products of the joint-stock company John Greaves and Co in Berdyansk.
9. A letter of John Greaves and Co to editors of a newspaper in Kursk (February 26, 1897) (Source: Sklyaruk V. Архив газеты “Курский листок” [Archive of “Kurskiy Listok” newspaper] URL: <http://old-kursk.ru/book/sklyaruk/sk110803.html> (date of access: 19.03.2017)).
10. A list of machine-building enterprises in 1899 with incorrect data on John Greaves (Source: *Вся Россия: Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации: Адрес-календарь Российской империи* [Entire Russia: Russian Book of Industry, Trade, Agriculture and Administration: Address-Calendar of the Russian Empire] (St. Petersburg, 1899), vol. 1, p. 494).
- 11-12. “Terms of activity in Russia of the Belgian joint-stock company under the name “Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co. in Berdyansk” (Source: *Полное собрание законов Российской империи* [Complete Code of Laws of Russian Empire] (St. Petersburg: State Printing House, 1902), col. III, vol. XX, part I, pp. 36-37).
13. A page of a reference book of 1903 with data about “Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co in Berdyansk” (Source: *Указатель действующих в империи акционерных*

предприятий. Издание А.И. Дмитриева-Мамонова [Index of Joint-Stock Companies Operating in the Empire] (St. Petersburg, 1903), p. 1751).

14. A bond (bearer share) of “Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co in Berdyansk” (“Etablissements Industriels de Berdiansk John Greaves et Co, Société anonyme”).

15. A fragment of a bond of “Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co. in Berdyansk” (“Etablissements Industriels de Berdiansk John Greaves et Co, Société anonyme”).

16. South-Russian Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav. The pavilion of John Greaves and Co is in the center of the picture (Source: *Южно-Русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. Издание Екатеринославского губернского земства под общей редакцией инженер-технолога А.Ф.Родзевича-Белевича [South-Russian Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav] (Ekaterinoslav, 1912), p. 51).*

17. The pavilion of John Greaves and Co at South-Russian Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav (Source: *Южно-Русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. Издание Екатеринославского губернского земства под общей редакцией инженер-технолога А.Ф.Родзевича-Белевича [South-Russian Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav] (Ekaterinoslav, 1912), p. 128).*

18. A plough produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: *Южно-Русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. Издание Екатеринославского губернского земства под общей редакцией инженер-технолога А.Ф.Родзевича-Белевича [South-Russian Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav] (Ekaterinoslav, 1912), p. 137).*

19. A mowing machine “Swallow” produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: *Южно-Русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. Издание Екатеринославского губернского земства под общей редакцией инженер-технолога А.Ф.Родзевича-Белевича [South-Russian Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav] (Ekaterinoslav, 1912), p. 183).*

20. A reaper produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: *Южно-Русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. Издание Екатеринославского губернского земства под общей редакцией инженер-технолога А.Ф.Родзевича-Белевича [South-Russian*

Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav] (Ekaterinoslav, 1912), p. 185).

21. A reaper “Swallow” with manual reset produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: *Южно-Русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. Издание Екатеринославского губернского земства под общей редакцией инженер-технолога А.Ф.Родзевича-Белевича* [South-Russian Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav] (Ekaterinoslav, 1912), p. 188).

22. A bucket produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: *Южно-Русская областная сельскохозяйственная, промышленная и кустарная выставка 1910 года в Екатеринославе. Издание Екатеринославского губернского земства под общей редакцией инженер-технолога А. Ф. Родзевича-Белевича* [South-Russian Regional Agricultural, Industrial and Craft Exhibition of 1910 in Ekaterinoslav] (Ekaterinoslav, 1912), p. 194).

23. A plough produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: *Каталог земледельческих машин и орудий складов Елисаветградского уездного земства* [Catalog of Agricultural Machines and Implements in Warehouses of Zemstvo of Elisavetgrad Uezd] (Elisavetgrad)).

24. An advertising of products of the plant of the joint-stock company John Greaves and Co in Berdyansk.

25. The pavilion of John Greaves at the First West-Siberian Agricultural, Forestry and Trade-Industrial Exhibition (Omsk, 1911) (Source: <http://omchanin.livejournal.com/1809509.html> (date of access: 12.03.2017)).

26. A shovel with inscriptions “Greaves” and “1915” (Source: <http://zhab.livejournal.com/166570.html> (date of access: 12.03.2017)).

27. An advertisement in “Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens” (Source: Gesetz- und Verordnungsblatt für die okkupierten Gebiete Belgiens (Januar 8, 1916, # 163), s. 1495).

28. John Greaves, his daughter Emilie Sudermann with her son Johann, Jinny Greaves (Source: Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 13 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 27.06.2015)).

29. A card with data about John Greaves’ daughter Emilie Sudermann and her children (Source: Canadian Mennonite Board of Colonization URL:

http://www.mennonitechurch.ca/programs/archives/holdings/organizations/CMBoC_Forms/1800s/cmboc1801a.jpg (date of access: 12.03.2017)). We received this reference directly from Viktor Petkau.

30. Amy Evelyn Greaves, niece of John Greaves. 1900 (Source: Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 8 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 27.06.2015)).

31. The signature of a brother of John Greaves, George Turton Greaves.

32. “A group of laborers on estate of Jacob Sudermann” (Source: Peter Jansen, *Memoirs of Peter Jansen: The Record of a Busy Life: an Autobiography* (Beatrice: Jansen, 1921), p. 80).

33. An advertising of reapers “New Swallow” produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: “Южная Россия”: Путеводитель, справочная книга и календарь [“Southern Russia”: Guide, Reference Book and Calendar] (Nikolaev, 1896), p. 34).

34. An advertising of a warehouse in Nikolaev with reapers “New Swallow” produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: “Южная Россия”: Путеводитель, справочная книга и календарь [“Southern Russia”: Guide, Reference Book and Calendar] (Nikolaev, 1896), p. 45).

35. A sower “Swallow” produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: *Каталог земледельческих машин и орудий складов Елисаветградского уездного земства* [Catalog of Agricultural Machines and Implements in Warehouses of Zemstvo of Elisavetgrad Uezd] (Elisavetgrad)).

36. A drill of 11 rows “Swallow” produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: *Каталог земледельческих машин и орудий складов Елисаветградского уездного земства* [Catalog of Agricultural Machines and Implements in Warehouses of Zemstvo of Elisavetgrad Uezd] (Elisavetgrad)).

37. A row drill “Swallow” produced on the plant of John Greaves in Berdyansk (Source: *Каталог земледельческих машин и орудий складов Елисаветградского уездного земства* [Catalog of Agricultural Machines and Implements in Warehouses of Zemstvo of Elisavetgrad Uezd] (Elisavetgrad)).

38. A part of a mower with inscription “John Greaves and Co. Berdyansk” (Source: <https://reibert.info/threads/litjo-dzhon-grievz.367305/> (date of access: 12.03.2017)).

39-40. A pricelist of agricultural machines and implements “Swallow” (Berdyansk: Printing house of G.A.Ediger, 1896), 4 p.

41. Amy Evelyn and Jacob (Yakov) Isaakovich Sudermann with their children: Mary Evelyn, George Turton, and Joanna. 1904 (Source: Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 10 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 27.06.2015)).

42. Sitting: Joanna Sudermann, Amy Evelyn Greaves Sudermann Enss, Justine Elise Enss, Jacob J. Sudermann, George Turton Greaves; standing: George Turton Sudermann, Dorothy Gertrude Greaves, Gustav Heinrich Enss, Ethel Mary Greaves, Mary Evelyn Sudermann. Berlin, 1913 (Source: Viktor Petkau, “История и родословная семьи Исаака Яковлевича Зудермана из Бердянска – Константиновки” [“History and Genealogy of the Family of Isaak Yakovlevich Sudermann from Berdyansk – Konstantinovka”], p. 12 URL: <http://rep.mefor.org/kb/petkau1.pdf> (date of access: 27.06.2015)).

43. John Greaves with the Zbanduttos (Source: collection of Victor Dobroserdov).

44. Panteleimon Lazarevich Zbandutto, sibling of daughter-in-law of John Greaves (Source: collection of Victor Dobroserdov).

45. Konstantin Lazarevich Zbandutto, sibling of daughter-in-law of John Greaves (Source: collection of Victor Dobroserdov).

46. A fragment of “Register of Births” with data about George Edward Greaves.

47. The signature of Cleopatra Greaves.

48. John Greaves and his wife in Karlsbad (Karlovy Vary), Café Park Schönbrunn (Source: collection of Victor Mikhailichenko).

49. Café Park Schönbrunn (Karlsbad), where John Greaves and his wife were photographed (Source: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:18824-Karlsbad-1915-Cafe_Park_Sch%C3%B6nbrunn,_Kaiser-Franz-Josef-Denkmal-Br%C3%BCck_%26_Sohn_Kunstverlag.jpg (date of access: 12.03.2017)).

50. The grave monument of Jane Greaves in Berdyansk (photo by Igor Lyman. July, 2015).

51. The inscription on the grave monument of Jane Greaves in Berdyansk (photo by Igor Lyman. July, 2015).

52. Nicholas Greaves, a grandson of John Greaves (Source: H.M.King and E.E.Yeld (compilers), *Oundle Memorials of the Great War MCMXIV-MCMXIX* (London: printed for Oundle School by Philip Lee Warner, Publisher to the Medici Society Ltd., 1920), p. 381).

53. A fragment of “Record of Service Paper” of Nicholas Greaves.

54. The plan of Tournai Communal Cemetery Allied Extension, where Nicholas Greaves is buried (grave F V 3) (Source: Commonwealth War Graves Commission // URL: <http://www.cwgc.org/find-a-cemetery/cemetery/54800/TOURNAI%20COMMUNAL%20CEMETERY%20ALLIED%20EXTENSION> (date of access: 8.04.2017)).

55. Commemorative Certificate in Memory of Second Lieutenant Nicholas Greaves (Source: Commonwealth War Graves Commission // URL: <http://www.cwgc.org/find-war-dead/casualty/478447/GREAVES,%20N> (date of access: 8.04.2017)).

56. A German colony (Source: Sächsische Landes – Staats – und Universitätsbibliothek Dresden (SLUB), Deutsche Fotothek, 01054 Dresden SLUB / Deutsche Fotothek / 508 006 “Ukraine. Kolonistendorf an der Molotschna. Aufnahme vor 1939“).

57. A fragment of a report of John Greaves (Source: # 4965. *Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Russia. Report for the Year 1911 on the Trade and Agriculture of the Consular District of Odessa* (London: Harrison and Sons, 1912), p. 37).

58. An article in the newspaper “Friedensstimme” (July 27, 1918) with information about John Greaves.

59. An excerpt from memories of Heinrich Ediger with data about John Edward Greaves’ grandson John Greaves in November of 1918 (Source: Ediger Heinrich. *Erinnerungen aus meinem Leben* (Karlsruhe, 1927), s. 32).

60. The house formerly owned by John Greaves. Berdyansk, Konsulska Street, 75d (photo by Igor Lyman. June, 2015).

61. Sheffield, Woodholm Road, 73 – the last address of John Greaves (Source: [maps.google.com](https://www.google.com.ua/maps/place/73+Woodholm+Rd,+Sheffield+S11,+%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%8F/@53.3545826,-1.5118102,82a,35y,180h,39.47t/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x4879823b60feac05:0x8c3b6b8b72fd0e54!8m2!3d53.3539105!4d-1.5118412?hl=uk) URL: <https://www.google.com.ua/maps/place/73+Woodholm+Rd,+Sheffield+S11,+%D0%92%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%B1%D1%80%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%8F/@53.3545826,-1.5118102,82a,35y,180h,39.47t/data=!3m1!1e3!4m5!3m4!1s0x4879823b60feac05:0x8c3b6b8b72fd0e54!8m2!3d53.3539105!4d-1.5118412?hl=uk> (date of access: 8.04.2017)).

62. The building of the plant management (the plant of John Greaves). Early 20th century (Source: collection of Victor Mikhailichenko).

63. The former building of the plant management (the plant of John Greaves) and the British Vice-Consulate (Berdyansk, Konsulska Street, 75d) (photo by Igor Lyman. June, 2015).

64. The former summer cottage of Greaves. Berdyansk. 1920s (Source: collection of Victor Mikhailichenko).

65. The former summer cottage of Greaves. Berdyansk, Tinisty Blvd., 12 (photo by Igor Lyman. June, 2015).

66. The place, where the office of “Trade and Industrial Anonymous Joint-Stock Company John Greaves & Co in Berdyansk” (“Etablissements Industriels de Berdiansk John Greaves et Co, Société anonyme”) was located (Brussels, Rue Royale 71).

67. The street advertising “J.J. Greaves & Sons, Auction Market”. Sheffield, (1940-1941) (Source: Sheffield at War (1940-1941) Film ID: YFA 2881 [Електронний ресурс] // URL: <http://www.yorkshirefilmarchive.com/film/sheffield-war> (Дата звернення: 12.04.2017)).

68. Dorne Coggins. “Tracing the descendants of Harold Greaves”, *Dore to Door* (Autumn 2015), No 119, p. 17.

69. Genealogy of John Greaves.

Наукове видання

Лиман Ігор Ігорович
Константинова Вікторія Миколаївна
Данченко Євген Сергійович

Британський консул і промисловець Джон Грієвз

Комп'ютерний набір, комп'ютерна верстка
та макетування: *Ігор Лиман, Вікторія Константинова, Євген Данченко,*
Яна Лагута
Художнє оформлення: *Арсеній Голик, Євген Данченко*
Дизайн: *Євген Данченко*

Надруковано з готового оригінал-макету

Підписано до друку 17.05.2017 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура «Times New Roman». Друк – лазерний.
Ум.-друк. арк. 11,4. Обл.-вид. арк. 11,7.
Наклад 300 прим. Зам. № 217.

Видавництво та друк Ткачук О.В.
71110, Запорізька обл., м. Бердянськ, вул. Кірова 52/49, 53
Тел. (097)918-66-41, (066) 106-29-93; e-mail: Tizdat@gmail.com
<http://izdatelstvo.at.ua>

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3377 від 29.01.2009 р.

British Consul and Industrialist

*John Edward
Greaves*

Igor Lyman

Victoria Konstantinova

Eugene Danchenko

John E Greaves